

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ԼՈՒԻՆ

ՄԻՆՈՒՄ
ԳՆԱԿԱՆ
ՄԱՍԻՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆՆԵՐԻ

5

ԼՈՒԻՆ
1933

Լ. Ի. Լ. Լ. Լ.

91 = 91.991, 5 1891

2-88	Հոկտեմ
------	--------

~~Ուրբաթի հերթաշարագ~~

ՀՈՒԹԵՐ ✓

$g (= 91.99)$
88

ՈՒՐՓԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

1897

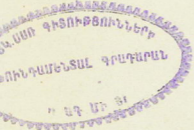
A II
80328

ՊԵՏՐՈՒԹ

1933

Տպագր. «ԱԶԳԱԿ»ի

ՀՈՒԹԵՐ ✓

g (= 91.99)
88

ՈՒՐՔԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

1587

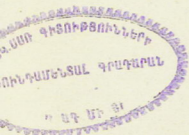
A 80328

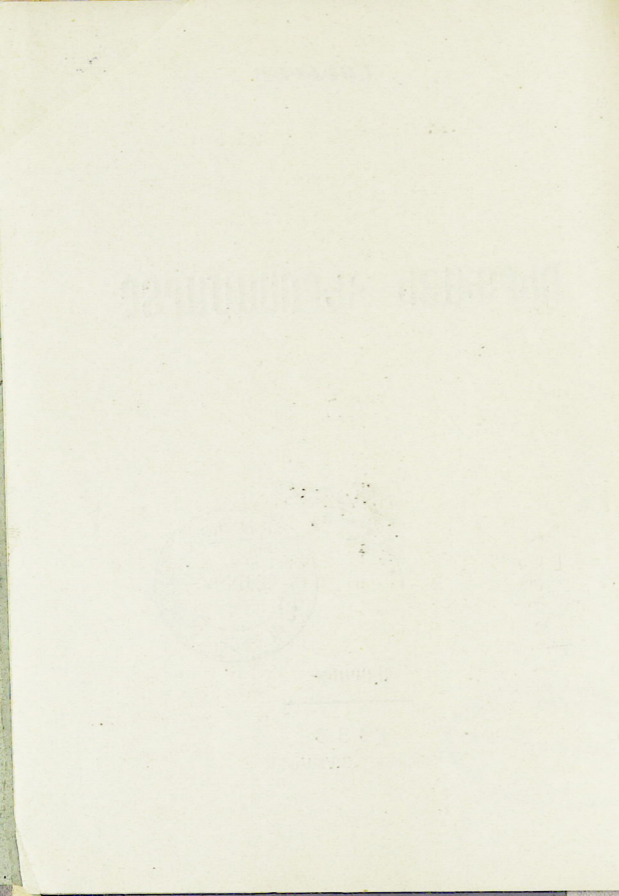

ՊԵՐՈՒԹ

1933

Տպագր. «ԱԶԳԱԿ»

ԱՅՍ ԳՐՔԻՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Բաւական չէ խօսիլ ու պատմել հայ ցեղի անցեալ առաքինութիւններէն, վերյիշել հայրենի յիշատակներն ու մեր կատարած սեղծագործական նիգերը. քանդուած աւաններու պատկերը պստցնել երկրէ երկիր: Անհրաժեշտ է իրաւագրկուած ու ասանդական հայ մարդուն նուիրել կենդանի խօսք. բայց խօսող անոր նոգիին ու ցեղային ամենամուրբ զգացական լարերուն, կարեւոր է նրնչեցնել ցեղի արժանապատուութիւնը շոյող լարը. ցոյց տալ մեր հայրերու կորովն ու քաջութիւնը. սրտերը կապել հայրենի մեր աշխարհը պէկոծող նոգիներու ռազմեցիին, ու պատահելով մոռացութեան ֆոյր՝ որ կը պատահէ ցեղի հերոսական դեմքերը, հրաւիրել մեր ու գալիք սերունդներու երկիւղած համբոյրը անոնց պայծառ նակասներուն:

Ժողովուրդ մը՝ ինչքան ալ օժտուած բարձր արժանիքներով, երբ կը զսնէ կեանքը պայմանաւորող ուժը իր պատմութեան բացակայ, անխուսափելի կերպով կիյնայ ազգերը անհետացնող յուսալութեան գիրկը:

Մեր պայմաններուն մէջ ու այս օրերուն, իւրաքանչիւր յիշատակ որ կուգայ յանձնուիլ սպագրական մատուցին, պէտք է խօսի մեր ցեղի ռազմական կորովէն: Անհուշ պէտք է գրուի հայ գոյզոթային պատմութիւնը, բայց այդ մէկ շունչով ու սպառիչ կերպով, հրահրելու համար պատմութեան եւ ապագայ սերունդներու վրեժխրնդրութիւնը միայն: Այս բացառութեան դուրս, գրքի եւ հրատարակութեան իւրաքանչիւր ձեռնարկ, պէտք է վերցուի մեր ժողովուրդի մատակարար ջիւղը զգուռ ու ոգեւորող գրուագներէ:

Այդ մտահոգութիւնն է ոգեւորած մեզ այս գործին համար:

Ուրձան ի՞ր դիւցազնական խոյանքով՝ կարգ մը այլ վայրերու հետ, ընդհանուր աղէտէն կը գտնուի, կը ցոլացնէ մեր ցեղի հին ոգին. հերոսական խառնուածքը :

Անիկա կըլլայ փրկարար սպունգ մը. մեծ աղէտի ու մեր համակերպութեան բերած անօրանքը ջնջելու համար հայութեան նակատէն :

Յարգանքի յուսարձան մը՝ հերոսական Ուրձայի նահատակներուն :

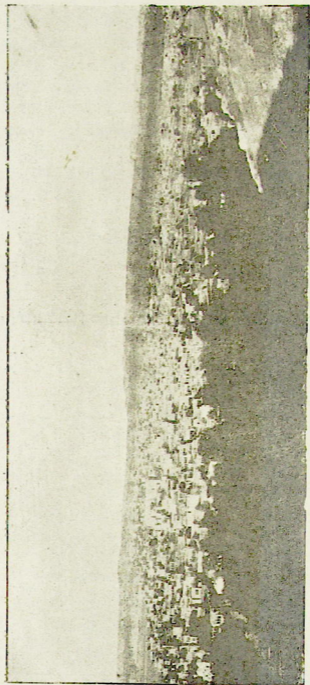
Ներքեցման աղբիւր մը՝ հասնող սերունդին :

Գրուական մը՝ հայ ցեղի մարտական ընդունակութիւններուն :

Ահա՛ առաջադրութիւնները որոնք մղած են մեզ այս աշխատութեան :

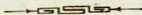
ԼՈՒԹԵՐ

Ուրճայի Հայութիւնը Մինչև 1915 թուականը

Սեփակի Շքեփանուր Տեպուրանը

ՈՒՐՖԱՅԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՆՉԵՒ 1915 ԹՈՒԱԿԱՆԸ

Դարերու ընթացքին պատմական փոթորկայից դէպքերու թափառալայր մը հանդիսացած է Ուրֆան: Զանազան ժողովուրդներ իրենց տիրապետութիւնը տարածած են այնտեղ, յաղթութեան, աւերումի և քաղաքակրթութեան յիշատակներ կտակելով պատմութեան: Հայութեան գոյութիւնը այս քաղաքին մէջ մինչև առասպելական շրջաններու կը հասնի, իսկ քրիստոնէական շրջանէն սագին պատմութիւնը կը վկայէ այն կարեւոր դերը որ խաղացած է հայութիւնը այս հին ու հեթանոսական քաղաքին մէջ: Հայ հին պատմաբաններէն՝ Մատթէոս Ուրհայեցին 1136 թուականին իր գրքած ժամանակագրական պատմութեամբ կը հաստատէ հայութեան անցեալ կշիռը այս քաղաքին մէջ: Հին դարերուն Ուրֆան տուած է օտար գիտնականներու եւ փիլիսոփաներու կողքին նաև հայ ականաւոր գէմքեր. ինչպէս 154 թուականին Պարտէզան անունով մեծ փիլիսոփայ աստղագէտը: Մատթէոս Ուրհայեցին նոյնպէս ծնած է Ուրֆա 1080ին: Հայ մտքի և հոգիի փառքը եզոզ Ներսէս Ենորհալիի հեղինակութիւնը Ուրֆայի մասին ծանօթ է պատմութեան. Ենորհալիի ածիւնները նոյնպէս ամփոփուած են այս քաղաքին մէջ: Արեւելքի լուսաւորութեան ջահը համարուող Ուրֆան՝ պատմութեան մէջ կը յիշուի նաև Եղեսիա անունով որը անու-

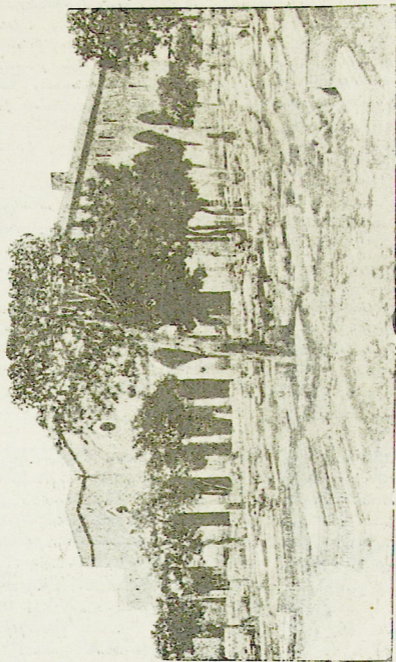
նըն էր Մեծն Ազեքսանդրի զօրավարներէն Սելեւկիոյսի ազգկան՝ Եղեսէի: Քաղաքը միջին զարբէն համբաւ չահած էր թուրքերու եւ արաբ ամիրաներու զէմ իր մղած հերոսական կռիւներով, քիչ բաժին չէ ունեցած հայ աղջարնակութիւնը այս կռիւներու մէջ: Թուրքերու վերջին գրաւումը 1517ին՝ Սէյիմ Ա. ի օրով ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ Ուրֆոյսի համար: Քաղաքը չուտով կորսնցուց իր գիտական նշանակութիւնը, յիշատակարանները քանդուեցան հետզհետէ, գրադարանները այրուեցան, փակուեցան բարձրագոյն վարժարանները, որտեղ դարեր շարունակ, անգամ Աթէնքէն ու Պարսկաստանէն բազմաթիւ ուսանողներ եկած էին ուսանելու. գիտնականներ էին կաւած ծովերու ցամաքներ զալ պրպակելու համար Եղեսիոյ համալսարանին հազուադիւս գրադարանը, որտեղ աւելի առատ նիւթ կար քան Աթէնքի ծաղկեալ գրադարաններուն մէջ: Այս բոլորէն 18րդ դարու սկիզբը արդէն ազոտ յիշատակներ էին մնացած, ու նաեւ աւերակները հին փառքի կոթողներու, հոյակապ եկեղեցիներ՝ որոնց թիւը աւանդութիւնը կը հասցնէ 361ի, քանդուած էին և կամ քիչ բացառո թեամբ մզկիթներու վերածուած: Քաղաքին վերեւ կը բարձրանային ու զեռ մինչեւ հիմա կը մնան աւերակները հռովմայեցի Ժիւսթիւնենուսի շինած զղեակին: Դարերու ընթացքին կը քանդուէր ու կ'աւերուէր ամեն ինչ որ Եղեսիոյ հին փառքը կը յիշեցընէր: Հեթանոսական թէ քրիստոնէական շրջաններու իրար վրայ բարդուած նոխացած քաղաքակրթական բազմապիսի արժէքները կը փճանային չուտով՝ Միջին Ասիոյ տափաստանէն սկիզ աւերիչ շունչին տակ. ու հայութիւնը՝ ո՛վ հրաշք, այս քանդող ձեռքին տակ դարեր շարունակ կը յամառի պահել իր դոյռութիւնը մինչեւ 1915ի արիւնոտ թուականը. կարծէ որ մասնա-

գիտական պաշարով գինուած մէկը տայ մեզ մանրամասն ինչպէս Եղեգիոյ հին ընդհանուր պատմութեան նոյնպէս և այդ քաղաքի հայութեան պատմութիւնը հին դարերէն սկսած, որովհետեւ Արեւելքի այս բացառիկ պատմութիւն ունեցող քաղաքը պիտի ունենայ նաեւ անոր քննակալութեան կարևոր մասի՝ հայութեան խաղացած բացառիկ դերի արժէքը. Արգար թագաւորներու շրջանը, սկսեալ Գրիատոսէ վերջ 179ին վկայ են այս ճշմարտութեան:

11րդ դարու սկիզբները Խաչակիրներու արշաւանքը գլխաւորող Կի Տը Ֆրուա Տը Պուեօնը հայերու աջակցութեան շնորհիւ միայն կրցաւ իր բանակները պատսպարել ու իր իշխանութիւնը հաստատել Ուրֆայի մէջ, յետագային հնարաւոր դարձնելու համար Երուսաղէմի գրբաւուածը: Երկար են փաստերը հաստատող Ուրֆայի հայութեան պատմական արժէքը, որոնց վերջին զաւակները դարաւոր գոյութեան մը վերջին ռազմեքզը երգեցին՝ արժանի իրենց զեղին ու նախահայրերու անունին, ծառանալով թրքական բանակալութեան դէմ, — Ուրֆայի դարաւոր պատմութիւնը օժանդով Ուրֆայի Հերոսամարտ անունով նոր ու հերոսական գրուագով մը:

* * *

1915ի սկիզբը Ուրֆայի հայութիւնը փիզիքապէս և նիւթապէս կազդուրուած զիճակ մը ունէր, կրթական և մտաւորական շարժում մը զեղեցիկ հեռանկարներ ցոյց կուտար այդ օրերուն: Եւ սակայն Ուրֆայի հայութեան վերածնունդը սկսած էր 1845 թուականին, բնիկ Ուրֆացի Գապէնճեան Տէր Աարութիւն եպիսկոպոսի օրով, որուն ջանքերով ու Մ. Ղազար Տաաեանի նիւթական օժանդակութեամբ կը վերաշինուէր Ուրֆայի հին Սրբ. Աստուածածին հոյակապ եկեղեցին, ո, ուն շինութիւնը կը վերագրուի Թաղէոս առաքեալէն ձեռն — գրուած Ազգէ հայրապետին, նահատակուած Արգարու Անանուն:

Արճաթի Մայր Եկեղեցին

Մկրտիչյան

որդւոյն կողմէ եւ թաղուած յիշեալ եկեղեցիին մէջ։
Գաղէնճեան եպիսկոպոս երկեղեցին վերաշինելու ժամա-
նակ Ազգէ հայրապետին նշխարները կ'ամփոփէ եկեղե-
ցւոյն ձախակողմեան դասուն կից զամբարանի մը մէջ։
Յետագային Գաղէնճեան եպիսկոպոսի շինարար գործը

Խորէն Ա. Բ. Մխիթարեան

կուգայ շարունակելու Մխիթարեան Տ. Խորէն եպիս-
կոպոս. յարգուած ու ազգեցիկ այս առաջնորդը կը վե-
րաշինէ Թաղէոս առաքեալի հիմնադրած Սրբ. Սարգիս
վանքը, նոր զպրոցներու հիմը կը դնէ ու շինութիւն-
ներ կը բարձրացնէ մնայուն հասոյթներ ապահովելու

Արժարի Կ. Ասրիսի վանիք

համար ազգային հաստատութիւններուն. բերել կուտայ նաև հայ թաղը հոսուն ջուր քաղաքէն երկու ժամ հետո. Թասմա Սէքի կոչուած տեղէն: Վերապրող Ուրփացիներու մէջ Մխիթարեան եպիսկոպոսի անունը հակառակ մօտ կէս դարու անջրպետի մը, յարգանքով է որ կը յիշուի: Այս ճիղերը սակայն, դարաւոր թմբիրէ մը յետոյ եկած զարթօնքը, կը փչրուի 95ի գէպքերուն բերած արհաւիրքով: Ընդհանուր կտորածի ամենաուժեղ ալիքը Ուրփայի գլխուն էր որ կը փչրուէր, որովհետև Ուրփայի թուրքը իր գազանային բնազդներով կը գերազանցէր բոլոր այլ վայրերու թուրքերը: Կարճ գիմագրութենէ մը յետոյ Ուրփայի հայութիւնը՝ սակաւին անփորձ, զոհը կը դառնայ թրջական նենգամտութեան՝ յանձնելով իր գէնքերը միջամտող կառավարական երևելիիներուն: Երկար տարիներու եւ մեծ ճիղերու զործ եղաւ յետագային, դարմանելու համար 95ի աղէտը: Դէպքէն յետոյ ինքնամփոփման գեղեցիկ ծըքազրով մը, կը բացուէր լուսաւորչական և բողոքական միացեալ ուժերով բարձրագոյն վարժարան մը. անգլո-նահաւանի ծառայութիւն կը մատուցանէ այս հաստատութիւնը Ուրփայի, իր գոյութեան քանի մը տարիներու ընթացքին:

Տաճկական Սահմանադրութեան՝ 1908ին, արդէն Ուրփան ոչ միայն գտած էր իր հին միջնակը, այլևս քայլ մը տւելի առաջ անցած: Քաղաքին մէջ ամփոփուած հայութիւնը կ'անցնէր 30.000ը. մօտակայ միակ հայ գիւղը՝ Կարմուճը նոյնպէս կը հաշուէր 5000ի թիւ մը: Հայախօս առանց բացատրութեան, ուժեղ ազգային նկարագրով, աւանդապաշտ, խառնուածքով ըմբստ ու կարիճ այս գանգուածը կը գանուէր. գեղեցիկ կարեւրութիւններու դիմաց, ու ահա յատաղջիմութիւնը կ'ըսկըսէր ոչ թէ քայլերով, այլ ստոււմներով. տենդայոյզ

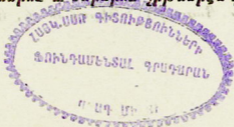
Միացիկ վարժարանի Հոգաբարձական Ռ. Ռ. առ. ցյակի 1900ին.

A II 80328
1891

ու մեզուսման աշխատանքի էին նուիրուած հասարակութեան բոլոր խաւերը, կեանքը կ'ետար ազգային հաստատութիւններու շուրջ: Ազատ լոյսին երևան կուգան միութիւններ ու կազմակերպութիւններ, կը հիմնադրուին գրադարաններ և ընթերցատունքեր: Լսարանները լեցուն կ'ըլլան հասարակութեամբ, քաղաքականացէս կը դաստիարակուի ժողովուրդը. աննկարագրելի խանդավառութիւն կ'առաջացնեն մօտաւոր անցեալի յեղափոխական դէպքերը, որոնցմէ անտեղեակ էր մնացած Ուրֆան, շնորհիւ իր հեռաւորութեան ու մեկուսացած վիճակին: Յեղափոխական կուսակցութիւններ հրապարակ կուգան, երիտասարդութիւնը կը համախըմբուի անոնց շուրջ:

Արտաւազդ վարդ. Գալէնտէրեանի ժամանումով, Ուրֆան կ'ունենայ իր արժանաւոր առաջնորդը: Թեմական գործերը կը մտնեն կարգի ու կանոնի:

Կուսակցական գործիչներ՝ Դեւոնդ Մելոյեան, Փարամազ, Նալպանտեան, Ասչատուր Պոնափարթեան, Տիգրան Մամշուր՝ իրար ետեւէ կ'այցելեն Ուրֆան. ոգեւորութիւն կ'առեղծուի մասնաւոր կերպով ընտանիքներէ ներս Գէորգ Զառչի աիկնով ժամանումովը: Բոլոր այս գործիչները կը խօսին, կը պատմեն, կը կազմակերպեն, ու ինչ որ կատարուած էր Հայաստանի մէջ երկար տարիներու ընթացքին, ինչ հոգեփոխութիւն որ կրած էր ժողովուրդը յեղափոխական դէպքերու ազդեցութեան տակ այնտեղ, Ուրֆան զլուխ կը բերէ զայն կարճ ժամանակի ընթացքին: Ամեն տունէ ներս կը փայլի արդէն հրացանի մը փողը: Երիտասարդներ, պատանիներ ձեռքէ ձեռք կը խլեն Ռաֆֆիի եւ Ահարոնեանի վէպերը: Թրքական շարքիներուն յաջորդած են յեղափոխական երգեր՝ որոնք զուրս կուգան եւ երիտասարդներու և ծերերու շրթներէն գինովի յափշտա-

կութեամբ: Ռազմական հոգիի այս արագ նուաճումը պէտք է վերադրել Ուրփայի հայութեան ի ընէ կորովի նկարագրին, որը ժառանգած էր իր միջնադարի նախնիքներէն: Ու երբ ազատութեան խաբկանքը ցոյց կուտար իր ոճրային զէմքը՝ Կիլիկեան զէպքերով ու Ատանայի կոտորածով, եւ երբ շրջանի հայութիւնը կոտորածի սարսափը կ'ապրէր, Ուրփայի հայութիւնը կարծես հրճուանքի մէջ էր ու առիթը եկած կը համարէր 95ի վրէժը լուծելու համար, ու թուրքերը հակառակ իրենց գերազանց թիւին, մոլեռանդ ու զազանային բընաղչներուն, տարակուսանքի մէջ էին ու չէին ուզեր զէպքերու առիթ տալ: Դերերու այս փոփոխութիւնը, յետագային առիթ կ'ընծայէր հայերուն կարճ ժամանակուան մը ընթացքին ստեղծելու ապահով կեանք:

Առաջնորդ՝ Արաուազդ վարդապետ այցելելով թեմին շրջանը՝ Կարմուճ, Սեւերէկ, Նիզիպ, Էհնէշ, Ճիպին, Սուրուճ և Պէրէճիք, կը կազմակերպէր զանոնք:

Ուրփայի մէջ կը կատարուէր Թեմակալնի լրացուցիչ ընտրութիւններ, Դաշնակցութեան ցանկին յաջողութիւնը պարտադրութիւն կը դնէր նոյն կուսակցութեան վրայ մօտէն հետեւելու ազգային գործերուն: Դպրոցները կ'ենթարկուին հիմնական բարեփոխութեան, մանչերու և աղջկանց բաժիններու դպրոցական նոր շէնքեր կը շինուին: Մայր եկեղեցիին շրջափակը՝ որ իբր գերեզմանոց կը ծառայէր, կը փոխադրուի քաղաքէն դուրս, ընդարձակ շրջափակը արամադրելի կ'ըլլայ դպրոցներու աշակերտութեան:

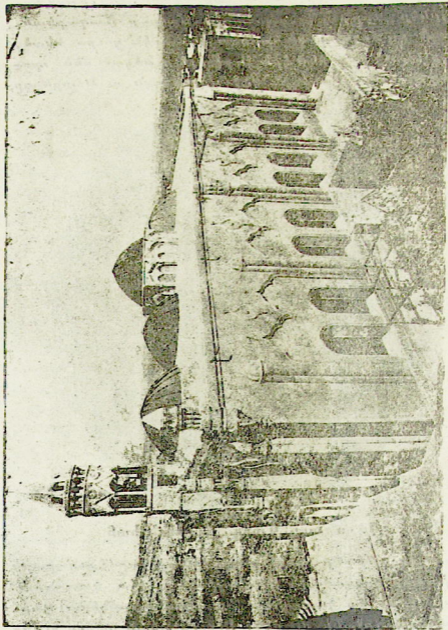
Եկեղեցասիրաց միութիւնը որ հիմնադրուած էր 1908էն առաջ, աւելի կ'ընդարձակէ իր գործունէութիւնը՝ նուիրուելով կրթական գործի օժանդակութեան: Միութեան զխաւոր սիւները կը հանդիսանային՝ Մկրտիչ Պարատաշեան, Յարութիւն Պէրպէրեան, Յովհան-

նէս Արզուհալճեան, Յակոբ Լազլագեան, Շաքոեան եղ-
բայրներ, Աբրահամ Չուլճեան և Մաղաք Մաղաքեան:
Բոլորն ալ ժողովուրդի համեստ խաւերէն զուրս եկած,
բայց որոնք ըմբռնած էին Ուրֆայի ունեցած մեծ պա-
կասը կրթական մարդին մէջ: Այնթապն ու Քարբերդը

Ուրսաւազդ Վարդ. Գալինսեհեան

այս ուղղութեամբ իրենց ցուցահանած արժէքով բարի
նախանձը գրգռած էին Ուրֆային, ու անա կատարեա
հրաշք է որ կը կատարուի շորս հինգ տարիներու կարճ
ժամանակաշրջանի մը մէջ: Ուսուցչական կարող ուժեր
կը հրաւիրուին Պոլսէն եւ Քարբերդէն, ինչպէս Անդրա-
նիկ Ֆէրիտ Պօզաճճ ան, Ռատիկեան եւ Վահէ Տօնճեան:

Ուրեմայի Բարսեղյանների ժողովարանը

Նրաժշտական կարողութիւններով օժտուած Արտաւազդ վարդապետ զարկ կուտայ դպրոցներէն ներս երաժշտութեան. երգի ու ձայնի սիրահար Ուրֆացիին սրտին կը խօսի այս քայլը, կը կազմուի երկսեռ երգչախումբ մը առաջնորդի ղեկավարութեամբ: Հեազհետէ կը նրբանայ ժողովուրդին ճաշակը ու կոմիտասը կը դառնայ բոլորի շրթներուն սիրելին: Դպրոցներու բարձրացումն ու կանոնաւորումը հրապարակ կը բերէ օժտուած ուսանողութիւն մը: Նորահաս պատանիներու այս սերունդն էր որ յետագային կրեց իր ուսերուն հերոսամարտի ամենակարեւոր բաժինը. մինչև հիմա Ուրֆացին արցունքով ու գուրգուրանքով կը յիշէ խիտ շարքերը համազդեսաւոր այդ ուսանողներուն, որոնք Մայր եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ իրենց առոյգ քայլերը կը հնչեցնէին:

Բողոքական համայնքին մէջ նոյնպէս այդ օրերուն նկատելի կ'ըլլայ ուժեղ ազգային զարթօնք մը: Թուով քաղդատաբար փոքր տոկոս մը, և սակայն շնորհիւ Ամերիկեան միսիօնարութեան ջանքերուն, հինէն իվեր կազմակերպուած այս համայնք, ունէր իր մանչերու և աղջկանց վարժարանները, որոնցմէ կարելի է անվարան ըսել որ զուրս են եկած հայու և Ուրֆացի անունին արժանի սերունդներ: Ամերիկեան արհեստանոց որբանոցը ժամանակ մը դարձած էր օժախ մը յեղափոխական գաղափարներու: Կարապետ Փրինձեան, Յարութիւն Սիմեան և Մովսէս Մովսէսեան՝ ստեղծած էին այնտեղ միջնուրբա մը, որ միայն զէնք ու վառօդ կը բուրէր:

Նրկար փորձերէ յետոյ բողոքականները դատած էին վերջապէս արժանաւոր պատուելի մը՝ յանձին Սողոմոն Աքէշեանի, որուն լուսաւոր զէմքը մենք պիտի տեսնենք հերոսամարտի զէպքերու ընթացքին: Կազմուած

էր բողոքական երիտասարդներու միութիւն մը՝ սձըշ-
մարտասիրաց սնունով, որու գլխաւոր նպատակը կը
հանդիսանար ազգային գաղափարներու հիմնաւորումը
համայնքին մէջ:

Ուրֆայի հայութիւնը բազը ունեցած էր առաջե-

Միս Շաթրգ

լատիպ միսիօնարներ ունենալու իր մէջ, Միս Շաթրգ,
Մսթր Կրէյսի ու վերջինը Մսթր Լէյսլի. եղած են
մարմնացումը իրական մարդասիրութեան ու աշխա-
տանքի. այսօր երկար տարիներ յետոյ իր մահէն,
Միս Շաթրգը կը գրաւէ բացառիկ սնուն մը Մերձա-

ւոր Արեւելքի միսիօնարութեան գործի տարեգրութեան մէջ: 95ի ղէպքէն յետոյ, մինչեւ իր մահը 1911ին, Միս Շաթրզը եղած է նախախնամութիւն մը Ուրֆայի այրիին և որբին համար. անոր հիմնած ձեռագործի աշխատանոցը միայն հազարէ աւելի կիներու միայուն գործ է հայթայթած: Իրապէս հայասէր միսիօնարներու այս գեղեցիկ հոյն է եղած թերեւս գլխաւոր պատճառներէն մէկը Ուրֆայի բողոքական համայնքի ազգային նկարագրի պահպանման: Բողոքական եկեղեցին՝ շինուած պատուելի Ապուհայութեանի ջանքերով, գեղեցիկ նմոյշ մ'ընէր հայկական ճարտարապետութեան, եւ որը շնորհիւ իր դիրքին կռուի միջոցին ծառայած է լաւապէս կռուող ուժերու պաշտպանութեան. Գերմանացի եւ Զուիցերիացի միսիօնարներ նոյնպէս ունեցած են Ուրֆայի մէջ իրենց գործը: Որբանոց, արհեստանոց, հիւանդանոց մը ամէն յարմարութիւններով օժտուած, գորգի մեծ գործատուն մը, տարիներ շարունակ զնահատելի ծառայութիւններ մատուցած են Ուրֆայի հայութեան: Տօքթ. Լէփսիւլիսի ընկերակցութեան այս հաստատութիւնները հաշուած են իրենց մէջ անձնուէր աշխատողներ: Տօքթ. Ֆիչըր, Միս Քարէն Եփփէ, Տօքթ. Քիւնզլէր և Մ. Էքարթ երկարատեն վարած են Ուրֆայի Գերման-Զուիցերիական ընկերութեան գործերը: Մեր պատմութեան ընթացքին, հանգամանօրէն երեւան պիտի գան այս անձնաւորութիւններուն զրական թէ բացասական գծերը:

Շատ փոքր թուով կաթողիկ համայնքը եւս Սահմանադրութենէն յետոյ սկսած էր ցոյց տալ ազգային նախանձախնդրութիւն: Վերջին առաջնորդը՝ Վարդան վարդապետ, որ 1917ին կախաղան հանուեցաւ Ատասնայի մէջ, լուսաւոր դէմք մ'ընէր. շնորհիւ իրեն վերջին տարիներուն հայերէնը կարեւոր տեղ մը կը բռն-

ներ մայրապետներու զպրոցին մէջ:

1908էն յետոյ երիտասարդութեան մէջ կարևոր գեր մը կատարեց նաև «Յառաջդիմասիրաց» միութիւնը: Առանձին գրադարան մը Դաշնակցութեան ակումբին մէջ, գիշերային հաւաքոյթներ, խմորատիպ օրկան մը՝

Վարդան Վարդ. Աւետեան

«Պայքար» անունով, զինավարժութեան գաղտնի փորձեր, արհեստաւոր խաւին մէջ արքնաջան աշխատանք, ահա թէ ինչ գործեր էին որ թափ կուտային այս միութեան, եւ որուն շուրջ բոլորուած էին Յարութիւն Սրմեանի, Լեւոն Էղբէրլէրեանի և Յովհաննէս Նազաչ-

եանի պէս խանդավառ ուժեր:

Նորակազմ միութիւն մըն էր Վանասիրաց միութիւնը: Պատմական Ս. Սարգիս վանքը զարձնել կըրթութեան օճախ մը, ահա այս միութեան նպատակը: Առաջին ասթիւ բացուած էր վարժարան մը վանքէն ներս: Դպրոցի պիւտճէն ապահովելու համար հանգա-

Թարութիւն Սիմեան

Յովհաննէս Նազաւեան

նակութեամբ ծախու առնուած էր բաւականաչափ ոչխար: Վանքի անտեսութիւնը կը դրուէր ապահով ձեռքերու մէջ. հեազհեաէ նորոգութիւններ կը կատարուէին այս զարաւոր հաստատութենէն ներս: Միութիւնը արդէն սկսած էր հարիւրաւոր անդամներ հաշուել իր մէջ. զլիսաւոր ղեկավարներն էին՝ Շաքօեան եղբայրներ, Կարապետ Պէրպէրեան, Յովհաննէս Սիմեան, Սարգիս Գասապեան եւ Բրուտեան վարժապետ:

Հայուհեաց Միութիւնը՝ կազմուած վերջին տարի-
ներուն, նոյնպէս յոյս կը ներշնչէր օգտակար գործու-
նէութեան մը: Հիմնադիրը՝ Օր. Խանըմ Քէթէնճեան,
լծուած էր անդուզ աշխատանքի, բարձրացնելու համար
Ուրֆացի կնոջ մտաւորական պատրաստութիւնը ու
մարզելու զայն ժողովրդանուէր աշխատանքներու:

Օր. Խանըմ Քեքեհեան

Լեւոն Էղբէրլեան

Օգտակար միութիւն մըն էր նոյնպէս Մարմնամար-
զական Ակումբը, որը կարճ ժամանակուան ընթացքին
յաջողած էր ունենայ իր սեփական խաղադաշտը, ար-
հեստաւոր երիտասարդներու խանդավառ բազմութիւն
մը հաւաքուած էր այս միութեան շուրջ. ու իր գո-
յութեան սկիզբին բոլորին նայուածքները յառած իր
վրայ: Լեւոն Չէրչիեան, Լեւոն Էղբէրլեան, Գրիգոր
Դերձակեան, Խոսրով Շամլեան, Մովսէս Սուճեան եւ
Յովհաննէս Նազաշեան գլխաւոր հիմնադիրներն էին

այս միութեան:

Հայ Բարեգործական Միութիւնը ունէր իր մասնաճիւղը Ուրֆայի մէջ, և շնորհիւ Յակոբ Բիւլահեանի, Նշան Տէր Պետրոսեանի նման ազատամիտ անձերու, միութիւնը կը դառնար օգտակար, շաշտ քալելով երիտասարդական տիրող թափին հետ:

Յիշատակութեան արժանի են նաեւ 1908էն 1915 Ուրֆայի կիրակնօրեայ լսարանները: Բողոքականներու Բարձրագոյն Դպրոցի սրահին մէջ, չարաթ իրիկուննեքը տեղի կ'ունենար լսարան, որտեղ կը հաւաքուէր ժողովուրդը խուռներամ, լսելու օրուայ հարցերու շուրջ քանախօսութիւններ, լրագրական լուրեր ու նուազ: Կուսակցական ակումբներու մէջ նոյնպէս տեղի կ'ունենային պարբերական լսարաններ: Բայց այս ուղղութեամբ ամենափայլուն տեղը վերապահուած էր Ազգային լսարանին, որ տեղի կ'ունենար Մայր Եկեղեցիին մէջ, կիրակնօրեայ ժամերգութենէն յետոյ: Ազգային լսարանի ղեկավարն էր Կարեգին քահանայ Ոսկերիչեանը, Ուրֆացիներու կողմէ «պզտի բերան» անուանուած, Էւ որուն կեանքի բացառիկ ողբերգութեան մենք պիտի հանդիպինք մեր պատմութեան վախճանին: Շնորհիւ այս լսարաններուն, ժողովուրդը կապուած կը մնար հայ կեանքի ելեւէջներուն, ընթերցանութիւնը կը դառնար պահանջ, բազմաթիւ արհեստաւորներ գիշերային դասընթացքներու կը հետեւէին: Գրադարանները կիրակի օրերը լեցուած կ'ըլլար արտակարգ բազմութեամբ. յաճախ ժամեր պէտք կ'ըլլային սպասել զիրք մը ստանալու համար: Պոլսական թերթեր բազմաթիւ օրինակներով կ'ըստացուէր. մասնաւորաբար «Ազատամարտը» դարձած էր ժողովրդական լայն խաւերու սեփականութիւնը. արհեստաւորներ երբք շորս հոգի միացած կը բաժանորդագրուէին թերթի

մը ու անհամբեր կըսպասէին անոր ստացուելուն: Շատ անգամներ «սըրայ»ի մը անունով կ'ստացուէր թերթ մը ու կ'օգտագործուէր զիշերային հաւաքոյթներու ընթացքին: Լրիւ գաղափար մը տալու համար Ուրֆայի երիտասարդութեան կեանքի մասին, աւելորդ չէ քսցատրել «սըրայ»ի իմաստը: Քանի մը իրար մօտ երիտասարդներ, հաւաքուելով փոքր միութիւն մը կը կազմէին, կարգաւ ամեն շաբաթ անգամներէն մէկուն տունը տեղի կ'ունենար հաւաքոյթ, «սըրան» կ'ունենար իր հիմնադրամը՝ գոյացած անգամներու շաբաթավճարներէն, եւ որո՞շտ անգամ կ'օգտագործուէր շահաբեր գործերու վրայ: «Սըրայ»ի հաւաքոյթները ամեն խմբաւորում իր զիացած ձեւով կ'օգտագործէր: Վերջին տարիներուն այս հաւաքումները մեծ մասամբ դարձած էին ինքնազարգացման, իրերօգնութեան եւ զինաւորման օճախներ, այդ պատճառաւ ալ յիշատակեցինք այս պատմութեան մէջ անոնց գոյութիւնը: Յետագայ ինքնապաշտպանութեան գործին քիչ օգուտ չեն ունեցած այս սըրաններու հաւաքած դէնքերն ու թաղային խումբերը: Երիտասարդներու նըման տարիքաւորները նոյնպէս ունէին իրենց առանձին «սըրայ»ները, բոլորն ալ ընդհանրապէս կազմուած արհեստակցական, համայնքային ու երբեմն ազգականական հիմունքներով:

Մեր համառօտ պատկերը լրիւ ընելու համար Ուրֆայի հասարակական կեանքին մասին, անհրաժեշտ է քաղաքական կուսակցութիւններու դերն ալ բնորոշել:

Կուսակցութիւնները փաստական գոյութիւն ստացան Ուրֆայի մէջ Օսմ. Սահմանադրութենէն յետոյ: 1908էն առաջ թէեւ կային հնչակեաններ ու զաշնակցականներ, սակայն չունէին իրենց կանոնաւոր կազմերը: 95ի դէպքերու ստենն տեղի ունեցած կարճ ինք-

նապաշտպանութիւնը եղած է անհատական ջանքերով: 1906էն յետոյ է միայն որ կարգ մը ուսանող երիտասարդներ, որոնք կ'ուսանէին Այնթապի Ամերիկեան գոլէժին մէջ, իրենց Ուրֆա անցուցած արձակուրդի ամիսներուն, կը բերէին իրենց հետ յեղափոխական գաղափարներ ու կը պատուաստէին երիտասարդութիւնը: Այդ ուսանողները՝ Յարութիւն Էղբէրլէրեան, Յարութիւն Տէր Խորէնեան, Գէորգ Աբանճեան, Սարգիս Տէմիրճեան, Յակոբ Գասապեան եւ Խորէն Գալայճեան՝ յետագային կազմեցին Դաշնակցական կազմակերպութեան առաջին կորիզը:

2. Յ. Գ. Դաշնակցութիւնը 1908էն յետոյ Ուրֆայի մէջ ունեցաւ կանոնաւոր կազմ. մինչև 1915, անիկա ունէր իրեն առանձին ընթերցասրահներ, որտեղ հաստատուած էին նաև պատանեկան և ուսանողական միութիւններ: Իր կազմութեան առաջին շրջանին, Ուրֆայի Կօմիտէութիւնը կապուած էր Տիգրանակերտի Կեդրոնական Կօմիտէութեան. յետագային անիկա միացուեցաւ Կիլիկիոյ շրջանին: Քաղաքը բամբուած էր երեք առանձին ենթակօմիտէութիւններու, կապուած կօմիտէի մը որը կը ներկայացնէր ամբողջ կազմը: Վերջին տարիներուն մանաւանդ կուսակցութիւնը ըստացած էր մեծ կշիռ: Ազգային գործերը կը գտնուէին անոր անմիջական հակակշռին տակ. զպրոցները, ուսուցչութիւնը, ուսանողութիւնը, մարզական և մշակոյթային միութիւնները ենթակայ էին անոր ազդեցութեան: Հարիւրաւոր երիտասարդներ, որոնք դեռ երէկ անուն հանած էին անիմաստ քաջազորութիւններու մէջ, կազմակերպութենէն ներս կը դառնային արպար մարտիկներ ու գաղափարական ղէմքեր: Կուսակցութիւնը խիստ էր իր շարքերու բարոյական մաքրութեան. տեղական քիսիստ բարքերն ու յեղափոխական աւանդութիւնները, ընկերները կը պահէին օրինակելի:

բարձրութեան մը վրայ: Պատահած է որ ընկերներ յանդիմանուին պարզապէս թրքական թատրոն յաճախելուն համար: Այս խիստ վերաբերմունքին շնորհիւ էր որ կարճ ժամանակուան ընթացքին, Ուրֆայի մէջ վերջ գտան կարգ մը մուլթիւններ, որոնք այնքան աւերներ կը տարածէին:

Իաշնակցութեան ակումբը ամեն գիշեր կը լեցնէր ժողովուրդը, որանց անգի կ'ունենար հաւաքական ընթերցանութիւն յեզափոխական վէպերու եւ հայոց պատմութեան: Յուզիչ էր տեսնել պատանիներու կողքին ալեհեր մարգոց, որոնք մինչև կէս գիշեր լուռ ու հեւասպառ կը հետեւէին ընթերցանութեան:

Իաշնակցութեան կատարած այս դաստիարակիչ գործն էր որ հապճեպ կերպով պատրաստեց Ուրֆայցին յետագայ հերոսամարտին համար: Հոգիներու այս այլափոխութեան զուգընթաց Ուրֆայի Իաշնակցութեան յիշատակելի գործը կը մնայ «գիֆօնի» աշխատանքները, որը յետագային ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ կողին համար: Գրքին, լսարանին ու ընթերցանութեան հետ զուգընթաց, կուսակցութիւնը լծուած էր անդադին կերպով զինամթերման գործին: Երեք հոգինոց զաղտնի մարմին մը՝ քաղկացած Մկրտիչ Սօթնէզըէրեանէ, կիրակոս Դերձակեանէ ու Կարապետ Փարատաշեանէ, կը հսկէր ինքնազաշտպանութեան նախապատրաստութիւններուն: Կուսակցական քոլոր խումբերը ամեն շաբաթ մէկ օր պարտաւոր էին երթալ քաղաքէն զուրս, զինավարժութեան փորձերու համար: Իւրաքանչիւր ընկեր պարտաւորուած էր ունենալու սեփական զէնք, համապատասխան քանակութեամբ փամփուշտներու պաշարով մը: Քուուցիկ խումբեր կազմուած էին անակնկալ ոսել զէպքի պահուն թաղային գիրքերը պահելու համար:

Պատրաստուած էր ինքնապաշտպանութեան յատակա-
դիծ մը, ի պահանջել հարկին անմիջական դորձածու-
թեան գրուելու ու կանխելու համար անակնկալ ու եւէ
յարձակում: Ու այս բոլորը առանց աւելորդ ցուցակա-
նութեան, լուռ, զաղտնի ու խորհրդաւոր կերպով:
Կազմակերպութեան մէջ հետզհետէ կարեւոր դեր կա-
տարած էին՝ Յակոբ Գասապեան, Գէորգ Սօթնէզբէր-
եան, Սարգիս Գասապեան, Կարապետ Թափթափեան,
Կիրակոս Դերձակեան, Յակոբ Գազանճեան, Գէորգ
Չէրչիեան, Նիկողոս Գազանճեան, Ալեքսան Էսմէր-
եան, Յարութիւն Արզուհայճեան, Մկրտիչ Սօթնէզբէր-
եան, Յարութիւն Ռասթկէլէնեան եւ վերջին տարի-
ներուն Անդրանիկ Ֆէրիտ Պողաճեանն ու Ռասթկեանը:
Կարեւոր դեր ունեցած է նաեւ Ուրֆայի Դաշնակցու-
թեան հիմնաւորման մէջ՝ Տօք. Միրզա Քէթէնճեանը,
տակաւին ուսանողական շրջանէն իր Ուրֆա այցելու-
թիւններով տեսակ մը կենդանի կապ է եղած անիկա
շրջակայ մարմիններու հետ:

Այս բոլորին մէջ սակայն բացառիկ տեղ մը կը գը-
րուէ Յարութիւն Տէր Խորէնեանը, բնիկ Ուրֆացի,
իբ ուսումը ստացած Այնթապ, որտեղ եղած էր նաեւ
զաշնակցական ուսանողութեան գլխաւոր կազմակեր-
պիչը: Տէր Խորէնեան հոգին ու ջիղն էր Ուրֆայի
Դաշնակցութեան: Օժտուած բացառիկ հոեւորական շը-
նորհով, Տէր Խորէնեան երկար ատեն եղաւ զարդը
Այնթապի եւ Ուրֆայի լսարաններուն: Վերջին տա-
րին ձերբակալուելէ առաջ անիկա ուսուցչական պաշտօն
կը վարէր ազգային վարժարանին մէջ:

Մեծ թափով հրապարակ եկած Հնչակեան կուսակ-
ցութիւնը 1908էն յետոյ, երկու տարուան կարճ գոր-
ծունէութենէ մը վերջ կազմալուծուած վիճակ մը կըս-
տանար. ղեկավարութեան պակասը եւ մտաւորական

առաջնորդներու բացակայութիւնը՝ կը պատկառէր կաղ-
մակերպութիւնը: Փառամազի և Նալպանտեանի այցե-
լութիւնը չ'աջողեցան փրկել կուսակցութիւնը փլու-
զումէ. պատակաւ մը այնքան խորունկ էր, որ կու-
սակցութեան մէկ հատուածը ուզած էր անաբեկել Փա-

Յարութիւն Տէր Խորհեանս

ռամազը, որը ազատած էր շնորհիւ գաշնակցական Մը-
կըրտիչ Նօթնէղբէրեանի պաշտպանութեան: Կուսակ-
ցութեան մէջ՝ զեկաւար դեր ստանձնած էին՝ ուսու-
ցիչ՝ Յակոբ Թիւճարեանը, աէր Խաչերի աղան՝ Կարա-
պետը, Մկրտիչ Լուսարարեանը, Ճիպինդեանը և Սար-

զիս Մանուկեանը: Հնչակեաններն ալ իրենց գործու-
նէութեան շրջանին, կարեւոր տեղ մը տուած էին մար-
տական դաստիարակութեան գործին: Բացի փոքր եւ
անխուսափելի թիւրիմացութիւններէ, Ուրֆայի մէջ
Պաշնակցական ու Հնչակեան կազմակերպութիւնները
եղած են համերաշխ՝ մասնաւորաբար ժողովուրդի զի-
նաւորման գործին մէջ: Յետագային հերոսամարտի կը-
ռիւներու մէջ որքան որ զեկավարութիւնը և նախա-
ձեռնութիւնը պատկանեցաւ Պաշնակցական կազմա-
կերպութեան, Հնչակեան անհատներ ևս ցոյց տուին ի-
րենց զոհաբերութիւնը:

Համառօտ այս ընդգծումները, որոնք Ուրֆայի հա-
յութեան կեանքը կը ներկայացնեն մինչև 1915 թուա-
կանը, ցոյց կուտան յետագայ դէպքերու խարխիւը:
Ուրֆայի Հերոսամարտը տարիներ առաջ կ'ապրէր ար-
դէն ժողովուրդը իր հոգիին մէջ, դէպի հոն կը դիմէր,
դէպի այնտեղ կը ձգէր Ուրֆայի հայութիւնը երկար
տարիներ: Ապրիլ պատուաւոր մարզու վայել կեանք
մը, և ի հարկին զազանաբարոյ թշնամիին կուրծք տալ՝
իր անցեալին ու իր ցեղին վայել առնականութեամբ
մը:

Դէպքերը Նախ Քան Կռիւր

ԴԵՊՔԵՐԸ ՆԱԽ ՔԱՆ ԿՈՒԻՆԸ

Ընդհանուր Պատերազմի յայտարարութիւնը ու կարծ-
ժամանակ վերջ Թուրքիոյ մասնակցութիւնը կեդրոնա-
կան աէրութիւններու կողքին, զարմանալի լաւատե-
սութեամբ մը համակամ էր բովանդակ հայ ժողովուր-
դը: Պատերազմը կը թուէր ամիսներու դործ, որու ըն-
թացքին ապահով կը նկատուէր Թուրքիոյ կործանումը
ու իբր անմիջական հետեւանք հայութեան զարաւոր ե-
րազներու իրականացումը: Խիստ բնականօրէն մեր ժո-
ղովուրդը իր զգացումներով և հոգեկան կապերով շրջ-
թայուած կը մնար համաձայնական ազգերուն, որոնց
ուժը կը նկատէր գերազանց և որոնց զէնքի յաջողու-
թիւնը կը նկատէր իր դատին իսկ յազմանակը: Ու այս
լաւատեսութիւնը, համակրութեան այս կապը համա-
ձայնական ուժերուն հանդէպ, ոչ ոքէ չէր ներշնչուած
հայութեան: Այս կարծիքը հայ քաղաքական ղեկավա-
րութիւնը չէր որ թելադրած էր ժողովուրդին, մասնա-
ւոր ոչ մէկ ձեւի աշխատանք չէր տարուած համակրու-
թիւն կամ հակակրութիւն առաջացնելու համար կողմե-
րէն մէկուն հանդէպ. այդ զգացումը կը բղխէր ժողո-
վուրդի ամեն խաւերէն, ամեն դասակարգերէն ու ամեն
հոսանքներէն: Այդ զգացումը տիրական էր նաեւ
Ուրֆայի հայութեան մէջ: Զսպուած զոհունակութիւն
մը կար կարծես բոլորին սրտին խորը: Բոլորը կը ըս-
պասէին նոր լուրերու, սրճարաններու մէջ, եկեղեցի-
ներու բակը, տնական հաւաքոյթներու մէջ՝ խօսակ-

ցութեան առարկայ էր ամեն վայրկեան պատերազմի լուրերը:

Մեծ ուժերու բաղխումը կարծել կուտար որ շուտ պիտի վերջանայ ամեն ինչ, թէ կարճ համբերութիւն մը ու պիտի զգետնուի նաեւ. դարաւոր ստիւղ. այդ պատճառաւ իսկ անօրինակ քաղաքազիտութիւն մը համակած էր բոլորը. պատշաճ յարաբերութիւններ թուրքերու հետ, զուսպ կարծիքի փոխանակութիւններ, կառավարութեան հետ աւելի քան մօտիկ ազգային շըրջանակներու յարաբերութիւնը. յօժարակամ պատրաստակամութիւն, կատարելու կառավարութեան հրահանգները:

Ոչ ոքի մտքէն չէր անցներ այն ահաւոր եղեռնը որ կը պատրաստէր թուրք ոճրագար ուղեղը: Վտանգ թուրքէն, այո՛ միշտ կը նախատեսուէր, բոլորը պատրաստ էին դիմադրուելու անոր: Պաշարը առատ էր հայ թաղերու մէջ, կռուի միջոցները բաւարար, տուները քարուկիր ու ամուր դիմանալու համար գնդակներու տարափի մը, քանի մը ամիս, մինչ այդ արդէն վերջացած պիտի ըլլար պատերազմը, ու գիրենք գտնէր պատնէշին վրայ: Այս էր ծայրայեղ նախատեսութիւնը:

Այս տրամադրութիւններուն մէջ, շմեցուցիչ եզրաՈւրփայի հայութեան համար Պոլսոյ ձերբակալութիւններու լուրը. ասոր զուգընթաց սեւ լուրեր հասան Հայաստանի զանազան վայրերէն, ու հազիւ խօսակցութեան նիւթ դարձած այս բոլորը, Ուրփա կը մտնէր զաղթականութեան առաջին կարաւանը, թշուառ, կողոպտուած ու մերկ վիճակի մէջ: Պարզ էր այլևս թուրքին նոր քաղաքականութիւնը իր ահաւոր մերկութեամբ: Կառավարութիւնը գտած էր հայութիւնը բընաջնջելու բոլորովին նոր միջոց 'ը: Ոչ մէկ կասկած

այլեւս որ Ուրֆայի հայութիւնն ալ բաղդակից պիտի ըլլար եկող գաղթականներուն: Այս բոլորը սակայն փոխանակ իր պատեանին մէջ ամփոփելու Ուրֆայի հայութիւնը, զանիկա մղեց զոհողութեան եւ նուիրումի: Անակնկալ մըն էր կառավարութեան համար, երբ գաղթականներու կարաւանին ժամանելուն յաջորդ առաւօտը, կը դանէր մեծ բազմութիւն մը, Ուրֆայի հայութենէն՝ գաղթականներու խանին առջև: Եկած էին բուլորը, կին, մանուկներ, երիտասարդներ, ծերեր, ամեն խաւէ ու ստաիծանէ. եկած էին ուտելիքի, հագուստի և անկողիներու ահագին պաշարով, եկած էին արհամարհելով կառավարութեան սուրինները, անտեսելով իրենց վրձակուած միեւնոյն ճակատազիրը, մեղմելու, դարմանելու, զուրգուբալու համար հալածական արտահատորներու թշուառութիւնը: Մայիսի սկիզբէն մինչև յուլիսի վերջերը, Ուրֆան տեսակ մը կայան դարձած էր գաղթականական կարաւաններու, և Ուրֆայի հայութիւնը մինչև վերջ ըրաւ իր կարելին հասնելու համար անոնց կարիքներուն: Շատ ատեն պէտք կը ըլլար կառավարական պաշտօնեաներ կաշառել օգնութեան թոյլտուութիւն ստանալու համար. եղբայրական այս վերաբերմունքը կաթիլ մը ջուր էր զովացնող դժբաղդ բազմութիւններու սիրտը:

Կը հասնէր վերջապէս սպասուած առաջին հարուածը Ուրֆայի հայութեան: Մայիս 27ի առաւօտեան, օտարիկաններ կը պաշարէին, քաղաքէն հազիւ տասը վայրկեան հեռաւորութեան վրայ գտնուող Ս. Սարգիս վանքը: Այնտեղ կը բնակէին Ազգային վարժարանի տնօրէն՝ Անդրանիկ Չէրիա Պօզաճեան և Գասպար Ռստիկեան, երկուքն ալ ծանօթ դաշնակցականներ: Ռստիկեանները կը խուզարկեն վանքը, կը հաւաքեն ուսուցիչներու զոյքերը և երկուքն ալ կ'առաջնորդեն բանա:

Անդրանիկի գոյքերուն մէջէն կը գտնուի կուսակցական գրքեր և Ուրֆայի Դաշնակցական կազմին վերաբերող ցանկեր ու գրութիւններ: Զերբակալութեան յաջորդ օրն իսկ Խոսրով Տատեանի ջանքերով և երկու հարիւր Օսմ. ոսկի կաշառքով, կարելի կըլլայ ոստիկանապետ Շաքիրէն ստանալ գրաւուած ձեռագիրներն ու ցանկերը:

Նախ քան այս ձերբակալութիւնը, Ուրֆա ժամանած էր՝ իբր միւթասարքի ծանօթ իթթիհատական՝ Աւլի Հայտար պէյ. իրեն հետ եկած էին նաև Տիգրանակերտի երկու յայտնի ջարդարարները՝ Խալիլ և Ահմէտ պէյերը, երկուքն ալ գլխաւոր անդամները տեղահանութեան և հայերու բնաջնջման համար կազմուած՝ «Թէշքիլաթը Մախուսիէ»ի (յատուկ կազմակերպութիւն):

Նախատեսելով նոր ձերբակալութիւններ, Ուրֆայի հայերու Քաղաքական ժողովը կը փութար խորհրդակցութեան հրաւիրելու երեւելիներն ու զանազան ժողովներու անդամները. ժողովը տեղի կ'ունենար առաջնորդարանի մէջ և գիշեր ատեն:

Արտաւազդ վարդապետ կը պարզէր կացութիւնը, իր գիմուսներու արդիւնքը կառավարութեան մօտ՝ ձերբակալուած ուսուցիչներու մասին, ու իր տպաւորութիւնները նոր եկած կառավարիչէն ու կառավարական շրջանակներէն: Ժողովականներու կողմէ բազմակողմանի քննութեան կ'առնուին բոլոր այն միջոցները որոնցմով կարելի պիտի ըլլայ ազատել Ուրֆայի հայութիւնը դալիք փոթորիկէն: Ժողովին մէջ իսկ կը հանդանակուի մեծ զուժար մը՝ դնելու համար առաջնորդի արամագրութեան տակ, որը ի'հարկին պիտի զործածուէր կաշառելու համար կառավարական պաշտօնեաները: Ժողովին մասնակցող զաշնակցականներ կ'առաջարկեն նոր ձերբակալութիւններու պահուն ապստամ-

քիւ. այս առաջարկին մասամբ համաձայն կը գտնուի
առաջնորդը և բողոքականներու պատուելին՝ Սողոմոն
Աքելեան, բայց պահպանողական կարգ մը մարդիկ հա-
կառակ կը գտնուին։ Այս պահուն է որ ժողովէն ներս
կը մանէ Ուրֆայի ծանօթ հերոսը՝ Մկրտիչ Լեօթնկեր-
եան. ժողովականները իրար կ'անցնին, որովհետեւ
Մկրտիչ փախստական էր ու միշտ կը հետապնդուէր
կառավարութենէն։ Բոլորը հանդարտութեան հրաւիրելէ
վերջ, Մկրտիչ կ'ուզէ անդեկանալ ժողովի որոշումնե-
րուն. լսելէ յետոյ համակերպութեան անոնց որոշումը,
զողզոջուն ու զայրալից կը խօսի անիկա հայութեան
գծբաղդ ճակատագրէն. ու այն ճամբայէն որուն կը
հետեւի հայութիւնը ամեն անդ՝ շնորհիւ թուլամորթ
ու համակերպող մարդոց խորհուրդներուն. վերջապէս
լով իր խօսքերը անիկա կը յայտնէ որ ինքը պիտի մը-
նայ պահուած ու չ'պիտի թոյլ տայ որ ասրագունի
Ուրֆայի հայութիւնը։ Իսկ զուք բոլորդ ալ — կ'աւելցնէ
Մկրտիչ — անխուսափելիօրէն պիտի երթաք մորթուե-
լու՝ հակառակ ձեր պատրաստած կաշառքներուն։

Ուշ գիշերին ժողովը կը ցրուի առանց որոշ եզրա-
կացութեան մը գալու։ Առաջնորդին պաշտօն կը տըր-
ուի մտերմութիւն հաստատել նոր կասափարիչին հետ,
ու նոր խորհրդակցութիւն մը հրաւիրել քանի մը օ-
րէն։ Եւ սակայն զէպքերը կը կանխեն ամեն մտա-
ծում։

Չերբակայեալ ուսուցիչները կը զրկուին Հայէս
Պատերազմական Ատեան, իսկ յունիս Տի առաւօտեան
կը ձերբակալուին 18 հոգի, երեւելիներ և կուսակցա-
կան զէմքեր. ասոնց մէջ կը գտնուին՝ Քաղաքական
Ժողովի ատենապետ՝ Կարապետ Իմերզէեան, Սողոմոն
Գնաճեան, Գէորդ Եօթնէղբէրեան, Աղաճան Տէր Պետ-
րոսեան, Յակոբ Քիւրէհեան, Սարգիս Էզաճեան, Եղէ-

Բազմա Ահարնածիբեից, Վան Սր

կիէլ Պոյաճեան և ուրիշներ: Ձերբակալեալներու այս-
խումբը իրենց ընտանիքներով միասին յունիս 10ին
կ'աքսորուին Ուրֆայէն տասը ժամ հեռու գտնուող
Րազգա գիւղաքաղաքը:

Երկրորդ պատմական ժողով մը կը գումարուի Դաշ-
նակցութեան հրաւէրով. ներկայ կ'ըլլան թաղային
ինքնապաշտպութեան մարմիններն ու խմբապետները,
ուսանողական և պատանեկան միութիւններու ներկա-
յացուցիչները. օրակարգի վրայ մէկ նիւթ է գրուած,
ապստամբութեան հարցը: Մկրտիչ Եօթնէղբէրեան իր
մի քանի ընկերներով կ'առաջարկէ անմիջապէս ապրս-
տամբիլ. անոր կարծիքով կառավարութիւնը մասնակի-
ձերբակալութիւններով եւ զօրաշարժով պիտի տկա-
րացնէ Ուրֆայի հայութիւնը, ի վերջոյ ամբողջ բը-
նակչութիւնը տեղահանելու և կոտորելու համար, այս-
ծրագիրը պիտի զրկէ շատերը պատուաւոր մահէ մը ու
գուցէ խնդրական դարձնէ յետագայ ապստամբութեան
մը յաջողութիւնը: Մաս մը ժողովականներ համաձայն-
ըլլալով հանդերձ ապստամբութեան, կ'առաջարկեն ըս-
պասել վերջին վայրկեանին, սպառել փրկութեան բո-
լոր միջոցները ու խուսափիլ ապագայ պատասխանա-
տըութենէ: Ի գուր Եօթնէղբէրեան ու Ռասթիէլէնեան
կը ջանան ցոյց տալ այն սխալ ուղին որմէ ընթացած
էին այլ վայրերու Դաշնակցական կազմերը ու ձախո-
ղած իրենց ծրագիրներուն մէջ: Կարելի չըլլար համա-
ձայնութիւն գոյացնել կոխը անմիջապէս սկսելու շուրջ:
Սակայն կարգադրութիւններ կըլլան պատրաստ գտնը-
ւելու ապստամբութեան՝ կառավարութեան կողմէ ունէ
առիթ տրուելու պարագային պարզելու համար կողի-
զրօշակը: Մի քանի խումբեր պէտք էր պահուած մը-
նային ձերբակալութենէ խուսափելու համար: Զինա-
պահեստներն ու անհատական զէնքերը պէտք է դրժ-

ուէին ապահով վիճակի մէջ. այդ գործին համար կը նշանակուի զազանի մարմին մը: Մկրտիչ Մօթնէղբէրեանի և Ռասթկէլէնեանի խումբերուն կը յանձնուի ապստամբութեան միջոցներու պահպանման և զարգացման հոգը: Ժողովը կը ցրուի, և որուն մասնակցողներու մէկ մասին համար այս կըլլայ վերջին ընկերական ժողովը, որովհետեւ քանի մը օր վերջ տեղի պիտի ունենար վերջին մեծ ձերբակալութիւնը ու զօրահաւաքը:

Յունիս 25ը սեւ օր մը կըլլար Ուրֆայի հայութեան համար: Շատ վարպետութեամբ կազմակերպուած հաւաքումով մը, երկու ժամուան ընթացքին երկու հարիւրէ աւելի մարդիկ կը ձերբակալուէին: Ոմանք տուներէն, ուրիշներ խանութներէ, շատեր ծանօթ թուրքերու կողմէ առեւտուի ծուղակով կ'ատաղնորդուէին քանտ: Ձերբակալուածներու մէջ կը գտնուէին գրեթէ բոլոր դաշնակցական ղեկավարները, ծանօթ առեւտրականներ, մտաւորականներ, բոլոր այն տարրը որ կը նկատուէր թուրքերու կողմէ իբր ղեկավարները հաւանական շարժումի մը:

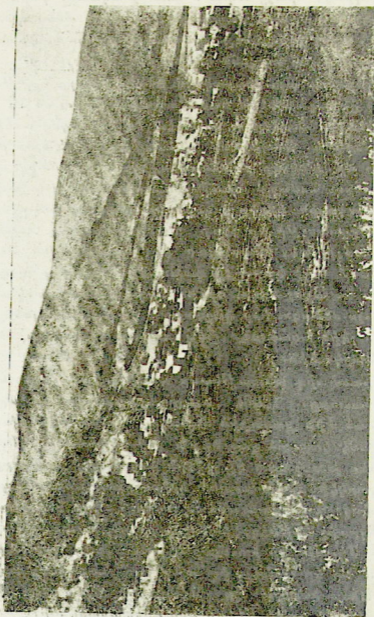
Ձերբակալութիւններու յաջորդ օրը, Մկրտիչ Մօթնէղբէրեան զուրս կուգայ իր թաղատոցէն, արարի հազուստով ծպտուած կը ներկայանայ քանտ՝ իբր պահանջատէր կարգ մը բանտարկեալներու, կը յաջողի տեսակցիլ կարեւոր ղեկավարներու հետ, կը յայտնէ անոնց որ որոշած է ապստամբութիւնը սկսիլ յաջորդ օր ու ազատել բոլոր բանտարկեալները: Բոլորն ալ կը պատասխանեն իրեն որ պէտք է ոչինչ ընել, մինչև որ ընդհանուր ժողովուրդին տեղահանութեան հրահանգ չըտարուի. կը յայտնեն որ իրենք պատրաստ են զոհուելու, միայն թէ հնարաւորութիւն ստեղծուի ժողովուրդէն հեռացնել զառնութեան բաժակը: Նոյն հոգեբանութիւնը, որմէ առաջնորդուելով թուրքիոյ մեր բոլոր

մտաւորականներն ու գործիչները բարձրացան զոհասեղանին վրայ, բայց ախո՛ս առանց ազատել կարենալու, մեղմելու, մեր ժողովուրդն ու անոր առասպանքները: Կ'արժէ՞ր արգեօք պատմութեան դատաստանէն վախնալով ըլլալ այսքան անձնուրաց և զգոյշ...:

Ընդհանուր այս ձերբակալութեան յաջորդ օրը Ռ. Բ. ֆա կը վերագարձնէին նաև Բագգա քարտուած 18 երեւելիները. Հալէպէն նոյնպէս կը վերագարձուէին, Անդրանիկ և Ռատիկեան ուսուցիչները: Զարուբիկեանք մը կ'սկսէր բանտարկեալներու ու անոնց պարագաներու համար: Առաջնորդ Արտաւազդ վարդապետ գերմարդկային ճիգեր ի գործ կը դնէր բանտարկեալներու ազատութիւնը ձեռք բերելու համար: Զարգարաթ Խալիլ պէյ խոստացած էր ազատել մեծ մասը՝ 6000 Օսմ. ոսկի կաշառքի փոխարէն: Գումարը կարելի կըլլար հաւաքել երկու օրէն: Սակայն անօգուտ կ'անցնէր այս մեծագումար կաշառքը. բանտարկեալները ոչ միայն չէին ազատուէր, այլ անլուր շարշարանքներու կ'ենթարկուէին:

Արտակարգ խտութեամբ առաջ կը տարուէր նաև զօրահաւաքը: 1500է աւելի երիտասարդներ արդէն զրկուած էին քաղաքին մօտակայ Գարա Քէօփրիւ եւ Գուզամէ կոչուած վայրերուն մէջ աշխատելու: Ոստիկաններ խուճեքով կը շրջէին հայ թաղը, տուները կը խուզարկէին փախստական զինուորներ բռնելու պատրուակով: Կառավարութեան ամբողջ ճիգը կեդրոնացած էր Մկրտիչ Նօթնէզըրեանի խումբը ձերբակալելու վրայ. Մկրտիչ իր խումբերով շափազանց զզոյշ էր ու ամեն օր կը փոխէր իր տղոց պահուած թրջաօղոնները: Խիստ կերպով կը փնտտուէին նաև Տէր Զօրէն փոխած մի քանի Զէյթունցի երիտասարդներ:

Հայ թաղի խուզարկութիւններու վերջ տալու յոյ-

Կարմուռ Գիւղը

սով առաջնորդը Մկրտիչէն կը խնդրէ իր խումբով հեռանալ քաղաքէն մի քանի օրով: Մկրտիչ ընդառաջելով Արտաւազդ վարդապետի այս առաջարկին երեսուն ընկերներով կը հեռանայ քաղաքէն մէկ ժամ հեռու գտնուող Կարմուճ գիւղը, և կ'որով Կարմուճի կողքին Ս. Վանէսի լեռան մէջ սպասել ժամանակ մը՝ մինչեւ կացութեան բարւոքումը և կամ տեղահանութեան հրամանը արձակուիլը: Սակայն հոն հասնելուն յաջորդ օրն իսկ կառավարութիւնը իմացած ըլլալով, պաշարման տակ կ'աննէ Կարմուճ գիւղն ու Ս. Վանէսի լեռը: Յուլիս 6ի երեկոյեան կռիւը կ'սկսի պաշարող զօրքի և հայ ազոց միջեւ: Մկրտիչ նկատելով որ փոքր եւ անջրջի լեռը կռուի յարմարութիւններ չի ներկայացընէր, կարգադրութիւններ կընէ ճեղքելու պաշարման շղթան ու իջնելու Ուրֆա: Երեք ժամ տեւող կռուէ մը յետոյ, ճարպիկ խաղով մը Մկրտիչ նօթնէզրէրեան եւ Յարութիւն Ռասթիէլէնեան կը յաջողին խումբը դուրս բերել պաշարումէն ու մացնել քաղաք: Այս կռուին խումբը կուտայ երեք զոհ՝ Յակոբճան Էօրտօզլիեան ու իր երկու երիտասարդ զաւակները՝ Ժօզէֆ եւ Յրանսիզ: Իսկ թուրք զինուորներու կորուստը տասնէ աւելի կը հաշուեն Կարմուճի հայ զիւղացիները: Թուրք հրամանատարը զայրացած այս անյաջողութենէն, իր զայրոյթը կը թափէ զիւղացիներու զլեռն: Զօրքերը չարչարելով կ'սպաննեն Կարմուճի զիւղապետը՝ իշխան Գէորգ Մղձներսէսեանը, ու մարմինը կը բերեն քաղաք: Այս զիւղապետը յարգուած ու վարչապետ անձնաւորութիւն մըն էր ու սիրուած թէ զիւղացիներէն և թէ քաղաքացիներէն հաւասարապէս:

Կացութիւնը հետզհետէ աւելի կը ծանրանար: Խուզարկութիւններն ու ձերբակալութիւնները շրջադրդիս վիճակ մը ստեղծած էին ժողովուրդին մօտ: Գլխատուած

իր զեկավարութենէն . Ուրֆայի հայութեան միակ յոյսը կը մնար առաջնորդը: Արատաազգ վարդապետ գիշեր ցորեկ լծուած էր աշխատանքի. անկարելին կը փորձէր անիկա մեղմելու համար թուրքերու գիտաւորութիւնները: Վերջին գիմուժ մը կը կատարուէր, պատուելի

Գեորգ Մղձմեքեանի (Նարմուճի Գիւղապետ)

Աքէլեանի ընկերակցութեամբ՝ Գերմանական զորքի զործարանի տնօրէն Մ. Է. քարաի: Այս վերջինը ծանօթ էր իր անբարեացակամութեամբ. դայց ժողովուրդի շահը կը պահանջէր չցիմել ամեն միջոցի: Մ. Է. քարա չէր բաւականանար սառն վերաբերմունքով մը.

այլ նախատական բառերով ճամբու կը դնէր կրօնական ներկայացուցիչներու: Բրիտանոնեայ և Եւրոպական ժողովուրդի մը այս անարժան ներկայացուցիչը, զրկուած էր Արեւելք, ծառայելու մարդկութեան. բայց ահա կը ծագրէր ամբողջ ժողովուրդի մը ողջակիզումը:

Կառավարութիւնը յուլիս 10ին իր մօտ կը կանչէր առաջնորդը, ու վճռական պահանջ կը դնէր 48 մամէն հաւաքել հայ թաղամասի բոլոր զէնքերը: 95ի զէպքին կրկնութիւնն էր որ կը պատրաստուէր. այն ատեն ալ զէնքերը հաւաքելէ յետոյ յարձակած էին հայ թաղերու վրայ: Առաջնորդը վերագտնալով հայ թաղը անֆիջապէս կը մտածէ լուր գրկել պահուած Մկրտիչ Եօթնկարէրեանին՝ կառավարութեան նոր հրահանգը տեղեկացնելու համար: Տէր Գարեգին քահանան յանձնն կ'առնէ Յովհաննէս Սիմեանի միջոցաւ լուր հասցնել Մկրտիչին. յիշեալը վստահելին էր պահուած խումբերուն ու ծանր հիւանդութեան պատրուակով զերծ մնացած ձերբակալութենէ: Միւս կողմէ գործարած ըլլալու համար կառավարութեան հրամանը, Տէր Քաշեր քահանային կը յանձնուի ժողովուրդը հրաւիրել եկեղեցի ու կոչ ուզել անոր զէնքերը յանձնելու կառավարութեան:

Այս օրերուն Ուրֆա կը գտնուէր, տեղացի հայ թնդանօթածիգ սպայ մը՝ Միհրան Լեբարդեան. յիշեալը եկած էր Պուսէն արձակուրդով ու զէպքը սկսելէ առաջ կը մեկնէր իր բանակատեղին: Չինահաւաքման մասին առաջնորդին հրահանգը լսելով Միհրան կը դիմէ առաջնորդարան ու Դաշնակցութեան անունով կը յայտարարէ որ եթէ մէկ զէնք իսկ յանձնուի առաջնորդարանէն, կոխը պիտի սկսի: Դժուարաւ կը համոզեն զինքը պատճառ չ'տալու: Միհրան կը մեկնի ու գտնելով դպրոցական պատանիներու եռանդուն խում-

քեր կը կազմակերպէ գինատուութեան նոր ձև մը : Ծնորհիւ այս պատանեկան խումբերու թափած ճիգերուն, անդորձածելի զէնքեր միայն կը յանձնուին կառավարութեան : Յիշեալ պատանիները զիշերանց պըտըտելով բոլոր տուններն ու թաղերը անպէտք զէնքերով կը փոխարինեն գործածելի զէնքերը : Յաջորդ օր եկեղեցիին բակը կոտորած որսի հրացաններու լեռ մըն է որ կը բարձրանայ : Այս կերպով կը ձևսողէր թուրքերու գինահաւաքման ծրագիրը :

Վերջին անգամ ըլլալով՝ յուլիս 26ին կառավարութիւն կը հրաւիրուի Արտաւազդ վարդապետը . անիկա կարծես նախազգացումը կ'ունենայ որ իր վերջին երթն է առաջնորդարանէն ու իր ժողովուրդի ծոցէն . Արտաւազդ վարդապետ կ'իջնէ Մայր եկեղեցին, կը ծընրադրէ խորանին առջև, արցունքով կը նայի իր կառուցանել տուած զսրտցներուն, կը ողջագուրուի քահանաներուն հետ ու կը մեկնի կառավարչատուն : Վարդապետին նախազգացումը կ'իրականանայ : Կառավարութեան ղուռնէն կը հրամայեն բանա առաջնորդել զինքը : Անիկա կ'երթայ միանալու հարիւրաւոր բանտարկեալներուն, որոնք ամիսէ մը իվեր թրքական բանաի ամբողջ սարսափները կ'ապրէին :

Ծեծի և անպատմելի տանջանքներու միջոցաւ, եղեռնի կազմակերպիչ՝ Սալիլ, կը յուսար ձեռք ձգել զազանիքներ . բայց պատիւ բոլորին, ոչ ոք չէր դիմեր մատնութեան և ստորնացումի : Զինագործ Նազար Թիւֆէնքճեան՝ մատնաւոր կերպով կ'ենթարկուէր շարժարանքի, զէնքերու պահեստներ ձեռք ձգելու ակնկալութեամբ . անմասն յեղափոխականը այլևս անկարող դիմանալու իր կրած զարհուրելի ցաւերուն, ձեռք կը ձգէ փոքրիկ զմելի մը՝ ու համբերատար կամքով կը ճեղքէ իր փորը և անձնասպան կ'ըլլայ :

Անգլուխ ու յուսահատ ժողովուրդը հազիւ զգացած
առաջնորդի ձերբակալութեան աղէտը, լուր կը տա-
լիս որ երկու օրէն Տիգրանակերտ պիտի զրկուին
քանաարկեալները: Կը նշանակէր որ սպանդանոց պի-
տի առաջնորդուէին Ուրֆայի հայութեան ղեկավար

Նազար Թիւֆեհեհեան

աարբը, ուսուցիչ, առեւտրական, արհեստաւորներ,
ժողովրդական համեստ գործիչներ՝ որոնք կ'երթային
միանշու հայկական ընդհանուր սպանդին՝ Ապրիլ 24ի
ընտրեալներու կարաւանին:

Անէճքի ու արցունքի օր մը կըլլար յուլիս 28ը

Ուրֆայի հայութեան համար: Գիշերընէ ճամբայ հանուած էին բոլոր բանտարկեայները զէպի Տիգրանակերտ: Կողք կողքի զէպի մահ կ'երթային Ուրֆայի ընտրեալները: Այնտեղ էր Ազգային վարժարանի տընօրէն՝ Անդրանիկ Ֆէրիա Պօզաճեանը, Պոլսէն հրաւիրուած երիտասարդ մը. նուիրուած, համեստ ու ե-

Սողոմոն Գեանեան

ռանդուն աշխատող. վերջին տարիներուն Ուրֆայի Դաշնակցական կազմակերպութեան ջիղն էր, և խօսող, կազմակերպող, հայութեան գինաւորուժը իրեն հաւատամք դարձուցած մտաւորական մը: Հոն էր իրեն ընկերը՝ Ռաիկեան, բնիկ Խարբերզցի, ցլխաւոր ուժը Ազգային վարժարանին, երիտասարդ մը՝ համակ եռանդ ու գործունէութիւն: Այնտեղ էր Սողոմ. ն Գեանեանը-

Ուրֆայի հայութեան ամենաժողովրդական մարդը, հասուն տարիքով, փորձուած, զարգացումի տէր, տարիներու իրեն ազդեցութեամբ Ուրֆայի Ամերիկեան Միափոհարական հաստատութիւնը դարձած էր իսկապէս ժողովուրդին նուիրուած օճախ մը: Պատկառելի իրեն տեսքն ու լրջութիւնը հմայքի տակ կը պահէր բոլոր հոսանքներն ու խաւերը: Հոն էր կարապետ Իմիրզեա-

Կիրակոս Դերձակեան

Գեորգ Չերչիեան

նը, մեծահարուստ, ազդեցիկ. ազգային գործերու հետամուտ, երեսփոխան ու Քաղաքական Ժողովի ատենապետ: Այնտեղ էր Կիրակոս Դերձակեանը, ժողովուրդէն դուրս եկած համեստ գործիչ մը, եռանդուն, վաղվըզող ու հաւատաւոր. վերջին անգամ մեկնած էր Այնթապ. ներկայ դա՛նուած Դաշնակցութեան Կիլիկիոյ Շրջանային Ժողովին. անլուր չարչարանքներու ենթարկուած էր բանտին մէջ, քաշած էին եզունքներն ու ակոսները, ծեծի ու սարսափի տակ պահած զինքը օրերով, բայց ոչ մէկ խօսք, ոչ մէկ զաղտնիք կազմա-

կերպութեան որոշումներն ու զազանիքները մատնող։
Նոյնը եւ Նզեկիէլ Պօյանեանը. համեստ արհեստաւոր
մը, ինքնաշխատութեամբ հասած մտաւորական համեստ
պատրաստութեան. երեսփոխան եւ Քաղաքական
Ժողովի անդամ. երկար տարիներ ներկայացուցիչը Ուր-
ֆայի Դաշնակցութեան։ Ու այս երկուքին անմիջական
լրացուցիչը՝ Գէորգ Չէրչիեանը, նոյնպէս արհեստաւոր,

Գէորգ Վօսնիկեցեան

Նզեկիէլ Պօյանեան

առաջինութեան. տիպար ճանչցուած բոլորին կողմէ.
մեզմ բնաւորութեամբ, ընկերական, համեստ ու զո-
հաբերող։ Այնտեղ էր Գէորգ Վօթնէղբէրեանը, հիմն
ու հողին Ուրֆայի Դաշնակցութեան. շատ բան կը
պարտի Ուրֆայի այս համեստ նալպանտին, յանդուգն
ու կտրիճ նախ իր փոքր եղբօր՝ Մկրտիչի նման, օժ-
տուած էր խորհելու և տրամաբանելու բացատրիկ կա-
րողութեամբ, զանազան մարմիններու անդամ. Քաղա-
քական Ժողովի զսպանակը, անիկա իր հզօր ազգեցու-
թեան տակ կը պահէր ազգային բոլոր շարժումները։

Մանձարձակ թեւ աւելոյ Մկրտիչին՝ ինչպէս կը սիրեք
քնորոշել Ուրֆացին՝ կարելի է անվարան ըսել որ Ուր-
ֆայի Հերոսամարտին գլխաւոր պատիւը կ'երթայ ի-
րեն, որովհետեւ առանց իրեն առաջնորդող և քաջալե-
րող քայլերուն՝ զմուտք թէ Մկրտիչ հասնէր ռազմա-
կան այդ պատրաստութեան և յանդգնութեան, որուն
չնորհիւ հայոց պատմութիւնը ունեցաւ Ուրֆայի Հերո-

Կարապետ Իմիրզեան

Յակոբ Քիւլահեան

սամարտին նման գեղեցիկ էջ մը :

Կարաւանին մէջն էր Յակոբ Քիւլահեանը. մեծահա-
քուստ, պատկասելի անձնաւորութիւն մը, մարդ մը
որ հակառակ ունեւորի աւանդական հոգերանութեան,
հաւատք ունէր յեղափոխութեան ու ռազմական արժէ-
քի վրայ. գրեթէ միշտ երիտասարդութեան կողքին
ազգային գործերու մէջ բանտն ալ չէր բաժնուած ա-
նոնցմէ ու մինչև վերջին վայրկեանին քաջալերած ը-
լորը զարմանալի լուստեսութեամբ մը :

Յիշենք անգամ մըն ալ Յարութիւն Տէր Խորէնեա-

նը, առգանդաւոր այս երիտասարդը, որուն առջեւ
կեանքը պիտի երկարէր յառաջդիմութեան ու փառքի
իր սանդուխները. Ուրֆայի և Այնթապի վերապրող հա-
յութիւնը գուրգուրանքով պիտի պահէ խնկեյի անունը
այս աննման հոնտորին:

Յովնաննէս Ոսկերիչեան, Ականան Տէր Պետրոսեան,
Աբրահամ Աղլարեան

Հոն են՝ այդ դժուար կարասանին մէջ, կարապետ
Թափթափեանը, գոլժական խոճուն երիտասարդ մը,
նոյնպէս Գաշնակցութեան զեկազարներն: Աբրահամ
Աղլարեանը՝ քղզրայական ծանօթ գէմք մը, երկար առ-
ջիններու զեղազորժ Գերմանական հիւանդանոցին, ազ-
գեցիկ էքսպորտը չէր ուզած ազատել իրենց հաստատու-
թեան պաշտօնեան անդամ: Ազաճան Տէր Պետրոսեա-
նը, ծանօթ և հարուստ զերդաստանի մը արժանաւոր
զաւակը. լուս ու անաղմուկ իրեն մասնակցութիւնը

քերող ազգային հասարակական իւրաքանչիւր ձեռնարկի: Բազմավաստակ ուսուցիչ՝ Յակոբ Թիւճարեանը՝ հնչակեան անձնուէր գործիչ մը. կեանք մաշեցուցած մատաղ սերունդի դաստիարակութեան գործին մէջ: Յակոբ Դաղանձեան, Ուսումնական Խորհուրդի ստեղծող, լուսաշխատող, Դաշնակցութեան այն անտեսուած ուժերէն՝ որոնք կ'աշխատին անաղմուկ առանց

Խոսրով Տասեան

Ներսիս Նոյնկերեան

ծափի ու ցոյցերու: Յովհաննէս Թափթափեանը, ազգային երեսփոխան. լուրջ ծանրազուխ և նուիրուած: Խոսրով Տատեանը, տարիներու գանձապահ Ուրփայի կառավարութեան, բայց թրքական պաշտօնեայի հողերանուծենէն բոլորովին ազատ, միշտ արամաղիր դիւրացնելու ազգային գործերը պետութեան հետ: Ներսէս Նոյնկերեանը՝ խոհուն ու զոհաբերող իր եղբոր Գէորգին պէս. նահապետական ընտանիքի մը արժանաւոր շառաւիղը: Մկրտիչ Խարեանը՝ հնչակեան, համերաշխասէր ու յեղափոխութեան հաւատամքին մէջ լսը-

տիր չ'ճանչցող: Յովսէփ Քէթէնճեանը, առեւտրական, հաւատացող զէնքի ուժին ու մասնակից ինքնապաշտպանութեան միջոցներու միջերման: Ուսուցիչ Բրուտեան, իր ասպարէզին մէջ նուիրուած մշակ մը, քաշուած, ինքնամփոփ և յամառօրէն աշխատող: Յարութիւն Գարատաշչեանը, վաճառական, Բարեգործականի վարչութեան անդամ և ազգային գործերու բարօրու-

Կարապէտ Թախրալիեան

Յակոբ Դասալեան

թեան ջերմ նախանձախնդիր: Յակոբ Տանակէօզլեան, անուանի կորիճ մը, Մկրտիչի վատանչիներէն ու անոր հետ մասնակից շատ մը գործերու: Գ. Չալեանը, Տնտեսական Սորհուրդի անդամ, ճարպիկ առեւտրական, որուն միտքը սակայն կ'աշխատէր բացի անձնականէն ազգային տնտեսութեան գործի վրայ: Կիւրէհննց Գեւորն. արհեստաւոր մը, իր քաջութեամբ սարսափը դարձած թուրքերուն: Յ. Քաղթացեանը Ազգային վարժարանի տեւական հոգաբարձու. նախանձախնդիր ազգային դպրոցներու բարձրացման և ուժեղացման: Նազարէթ

Շամլեանը, Թաղական Խորհուրդի անդամ, եկեղեցական գործերու համար կեանք և հոգի մաշեցնող հեղ անձնաւորութիւն մը: Մղձի Քիլէճեան նոյնպէս իր հանգիստը զոնոջ հասարակական ձեռնարկներու: Բոլոր այս աղջային ղէմքերը, արհեստաւոր, վաճառական, մտաւորական, ու ուրիշ շատեր որոնց խնկելի անունները չունինք, անգթօրէն կը կոտորուէին Ուրֆայէն քանի մը ժամ հետո: Տիգրանակերտի ճամբուն վրայ Շէյքան Տէրէսիին մէջ, գիտակից զոհերը զառնալով հայկական Մեծ Յղեռնին:

Օգոստոս 2ին Ուրֆա կը բերուին երկու մեծ աքսորականներ՝ Զոհրայն ու Վարդգէսը: Ուրֆայի հայութիւնը հակառակ իր կրած ծանր հարուածին, սարսուռով մը կը համակուի: Թուրքերը մեծ պատուով ընդունած էին երկու հայ երեսփոխանները: Մահմուտ Նէտիմ՝ Ուրֆայի թուրք երեսփոխանը՝ Պոլսէն ծանօթ անոնց, իր տանը մէջ հրաւէր կուտայ երկու հայ երեսփոխաններուն: Մկրտիչ Սօթնէղբէրեան իր պահուած տեղէն մտածուժը կ'ունենայ ազատելու Զոհրայնն ու Վարդգէսը, ու իրեն յատուկ յանդգնութեամբ կը ծրագրէ փախցնել զանոնք ու տանիլ արար անէզէններու մէջ: Իր մօտիկ ընկերներէն Գէրոզ Ալահայտօեանի հետ կը ծպտուի արարի հազուստով, կը յաջողի մտնել այն խանը ուր հսկողութեան տակ կը մնային Զոհրայնն ու Վարդգէսը: Մկրտիչի նպատակն էր ուսումնասիրել անոնց բանտարկուած վայրը, գիշեր ժամանակ կարենալ մտնելու համար անոնց արգելափակուած սենեակը: Նոյն գիշերն իսկ քանի մը ընկերներով Մկրտիչ կը փորձէ բարձրանալ խանին տանիքը, բայց խիստ հսկողութիւնը կ'ստիպէ զինքը վերադառնալ ձեռնուռնայն:

Յաջորդ օր նոր փորձ մը եւս կը կատարուի: Սօթ-

Նէղրէրեանի մօտիկ ընկերներէն՝ Մկրտիչ Մարտիրոսեան հետեւալ ձեւով կը պատմէ այդ փորձը. «Մկրտիչ Եօթնէղրէրեան լուր ստացաւ որ այդ իրիկուն Զոհրայն ու Վարդգէսը հրաւիրուած են Մահմուտ Նէտիմի տունը. այնտեղ ծառայող հայ կնոջ մը միջոցաւ իմացած էր որ անոնց համար պատրաստուած է մասնաւոր սենեակ մը: Կէս զիշերէն յետոյ Մկրտիչ իր հետ առնելով զիս, Գէորգը, և Սասունցի Աստուրիկը քաղաքէն դուրսի ճամբով մօտեցանք Նէտիմի տունին. ձայները դադրած էին ու խնճոյքը վերջացած: Մկրտիչ բարձրացաւ տանիքը ու ծխնելոյզէն իջաւ Զոհրայի ու Վարդգէսի գտնուած սենեակը: Սրտատրոսի կ'սպասէինք անոր վերադարձին. տանիքին վրայ վտանգի մը պահուն երեք մանր քարեր պիտի նետէր մեր ուղղութեամբ. սրտերնիս հանդիսա էր որովհետեւ վտանգի ազդանշան չէինք լսեր. կէս ժամ վերջ ապահով վերադարձաւ Մկրտիչ, ոչինչ չ'հարցուցինք, որովհետեւ քթին տակէն կը հայհոյէր առանց կենալու. երբ հասանք անվտանգ մեր տեղը, անհամբեր հարցուցինք թէ ինչ լուր ունէր. մեծ վրդովմունքով պատասխանեց որ անոնք ալ մերիճնեքուն խելքին կը ծառայեն. «մեր ազատուժը ոչինչ չի փոխեր ժողովուրդին ենթարկուած վիճակէն»: Վարդգէս թելագրած է միայն որ Ուրֆան ապստամբի: Մինչեւ լոյս Մկրտիչ կը զողար իր զայրոյթէն. երկու մեծ հայերու անունը լսած էր միայն, իսկ այժմ անոնց տեսքը և այն համոզումը որ անոնք սպանդանոց կ'առաջնորդուին՝ կատաղութեամբ լեցուցած էր իր հոգին»:

Այսպէսով ի զուր կ'անցնէին Ուրֆայի ռազմիկներու ճիգերը ու երկու մեծ հայերը կը զրկուին Տիգրանակերտ, զո՛րը դառնալու համար թուրք ոճրագործութեան:

Պատերազմի հետեւանքով Ուրֆա աքսորուած էին

բազմաթիւ օտարահպատակներ եւ եւրոպացիներ, անոնցմէ ֆրանսացի հեղինակ Մ. Բըպուր հետեւեալ ձեւով կը նկարագրէ իր յուշերուն մէջ Չոհրապի եւ Վարդգէսի անցքը Ուրֆայէն. «Օգոստոսի սկիզբը տեսանք որ զինուորական հսկողութեամբ Հալէպէն բերուեցան հայ երեսփոխաններ Չոհրապն ու Վարդգէսը. իջեւանելով խանը՝ ուր կը բնակէին մեր աքսորեալներէն շատեր, անոնք խօսեցան մերիններուն հետ, ու խնդրեցին նամակ մը յանձնել Ամերիկեան Միսիօնի պետ՝ Մ. Լէսլիին. բայց հսկողութիւնը այնքան խիստէր անոնց վրայ որ անհնար եղաւ այդ: Եւ Չոհրապը տեսայ օգոստոս Լի իրիկունը, զիս իր վախին մասնակից ընելէ յետոյ ըսաւ որ Տիգրանակերտ պիտի մեկնին, բայց յոյս չունի որ ողջ կը հասնին այնտեղ, խօսեցաւ ինծի իր կնոջ և զաւակներուն մասին, որոնք այլեւս չ'պիտի տեսնէք»: Շարունակելով իր յուշերը՝ Մ. Բըպուր կը գրէ. «Քաղաքէն երկու ժամ հեռու ճամբան կ'անցնի խոր ձորէ մը որ ծանօթ է՝ «Սատանայի ձոր» անուամբ. այդ ձորին մէջն է որ սպաննած էին Չոհրապն ու Վարդգէսը: Օգոստոս Յին Ուրֆայի փողոցներուն մէջ կը ծախուէր Չոհրապի ժամացոյցն ու մատանին»:

Ստոյգ են այս վերջին տողերը. զիրենք տանող թուրք կառապանը պատմած է յաջորդ օր որ երկու մեծ հայերը սպաննուած են «Շէյթան Տէրէսի»ի մէջ. այն վայրը ուր չորս օր առաջ կոտորուած էին Ուրֆայէն զրկուած 200 բանտարկեալները:

Ուրֆայի դէպքերը այլեւս կը մօտենային իրենց վախճանին: Նախ քան հերոսամարտը երկու ցնցող դէպքեր եկան վերջնական վճռականութեան բերելու պահուած ուժերը: Առաջինը Գուտէմէ և Գարա Բէօփրիւ կոչուած վայրերուն մէջ հաւաքուած 1500ի մօտ.

հայ գինուորներու կոտորածն էր որ ուսմբի մը պէս պայթեցաւ Ուրֆայի հայութեան զլխուն: Յիշեալ վայրերը կը գտնուէին Ուրֆայէն երկու ժամ հետաւորութեան վրայ. օգոստոս 4ի առաւօտը բազմաթիւ թուրք գինուորներ և Սալիլի կազմած չէթէական խումբերը կը պաշարեն հայ անզէն գինուորներու այդ բազմութիւնը. որը կառավարութիւնը կեդրոնացուցած էր այդ ամայի վայրերուն մէջ ճամբաներ շինելու պատրուակով. կը կապեն զոյգ զոյգ բոլորին թիւերը, ու նախապէս պատրաստուած խրամներու ստջեւ հրացանի կը բռնեն բոլորը: Հայ տղոցմէն շատեր կը մաքատին եղունգներով և ակռաներով, երկու թուրք գինուոր կըսպաննուի, բայց ի գուր. միայն երկու հոգի՝ Սանաբըշոնց երկու աղաքները կը յաջողին ազատիլ ու հասնիլ քաղաք: Աննկարագրելի շիւան մը կը բարձրանայ ամեն տունէ, ամեն ընտանիք ունէր իր զոհը կատարուած սպանդին մէջ. բոլորին սրտին մէջ կ'ուռճանայ վրէժխնդրութեան կրակը, այլեւս պատրաստ են բոլորը. կին, պատանի, ծեր, բոլորն ալ համակուած են նոյն զգացումով. բոլորին շրթներուն վրայ կը դողայ նոյն բառը, ապստամբիլ վրէժ լուծել ու պատուով մեռնիլ:

Գուտէմէի կոտորածէն քանի մը օր վերջ տեղի կունենայ երկրորդ զէպք մը եւս: Մկրտիչ Եօթնէզըէրեան պահուած էր քանի մը ընկերներով Ռասթկէլէնենց տունը. կառավարութիւնը իմացած ըլլալով այս պարտքան, պաշարման տակ կ'առնէ տունը, Տիգրանակերտի Չարգարաբ Ահմէտ պէյը ինքը եկած է անձամբ կատարելու ձեռքակալութիւնը, իրեն հետ է Ուրֆայի ծանօթ վատահամբու ոստիկան մը՝ Պաքըբ չաուշ, մաս մը գինուորներ կը բարձրանան տանիքը, ուրիշներ գիրք կը բռնեն շրջակայ տուներու տանիքներէն: Ահ-

մէտ պէյ և Սէվէրէ.քլի Ալի էֆէնտին եւ Պաքըր շաուշը ներս կը մանեն տան բակէն, Ռասթկէլէնեանի մայրը՝ Յովհաննան մինակ էր տանը մէջ, տղաքը պահուած են գեանայարկը թագստոցի մը մէջ: Թուրքի վայել ա- նասնութեամբ ներս մանողները շարշարելու կ'սկսին Ռասթկէլէնեանի մայրը, բայց քաջարի կինը զաղտնա- պահ է և լուռ. Ահմէտ պէյ կը հրամայէ վեր սենեակ տանիլ խեղճ կինը ու բռնանալ անոր պատուին: Թա- գստոցէն շտեղծ այս խօսքերը, Ռասթկէլէնեան տաս- նոցը ձեռքին գուրս կը խոյանայ. առաջին գնդակով կ'իյնայ Պաքըր Չաուշը: Հրացանածգութիւնը կը բռ- նէ ամբողջ Պըրսիկ Մէյտանի թաղը: Ահմէտ պէյ նկա- տելով որ պիտի վտանգուին՝ խոհեմութիւն կը համա- րէ իր ուժերով քաշուիլ հայ թաղէն: Մկրտիչի խումբը կը հեռանայ ու կ'որէն յետոյ կ'ապաստանի Յովհան- նէս Սիմեանի տունը: Այս կտուի ընթացքին, ոտքէն կը վիրաւորուի Մկրտիչի տղոցմէ՝ Յարութիւն Սօթըր- բինձեանը:

Իէպքը տեղի ունեցած էր անակնկալ կերպով, բազմաթիւ հայեր եւ ասորիներ կը գանուէին շուկան: Թուրք զինուորները հայ թաղէն վերադարձին շուկա- յին մէջ կը գնդակահարեն իրենց հանդիպած հայն: ու ասորին: Մ. Բըպուր իր յուշերուն մէջ հետեւեալ ձե- լով կը նկարագրէ այս կտորածը. «օգոստոս 19ին կէ- սօրուայ մօտ երբ հայեր իրենց խանութները կը գրա- նուէին, իսլամ բնակչութիւնը տրուած հրամանի մը վրայ գուրս ելաւ ու շարդելու սկսաւ: Քանի մը քաղա- քական գերիներ, որոնք նոյն պահուն փողոցները կը գանուէին, զինուած շարդարարներու կողմէ իրենց բնակարանները առաջնորդուեցան: Փողոցները դիակ- ներով լեցուեցան: Հալէպ ծնած ֆրանսացի մը՝ Մ. Ժէթմին եւս զոհ եղաւ նոյն օրը թուրքերու նախադա-

նինւս

Ինչպէս յիշած էինք նախապէս, գիմադրութեան որոշումը վերապահուած էր ընդհանուր տեղահանութեան վայրկեանին: Իրար յաջորդող ղէպքերը սակայն ցոյց կուտային որ կառավարութիւնը կը հետևի բոլորովին տարբեր քաղաքականութեան մը: Մասնակի ղէպքերով ու կոստորածներով բոլորովին ջլատելի հայերու ու մը ու ապա տեղահանել մնացած կիներն ու մանուկները, այս էր կառավարութեան ծրագիրը Ուրֆայի համար: Ռասթկէլէնէնց տան վերջին կոխը ու անոր յաջորդող կոտորածը այդ եզրակացութեան կը բերէր Սօթնէզդէրեանն ու Ռասթկէլէնեանը, կը մնար վերաքննութեան ենթարկել ասպետամբութեան ծրագիրը ու անմիջական գործի անցնիլ. այդ գործին էր որ լծուեցան օգոստոս 19ի ղէպքէն յետոյ Ուրֆայի պահուած արժուիկները:

Վերջին ամսուան ղէպքերը մեծ թուով կուռող ու ժերէ զրկած էր Ուրֆան. հարկ էր զիրքերու և կըռուողներու նոր զասաւորումներ կատարել, ղէնքերու և փամփուշաներու ամբողջական ջթիւր ճշգել, սնունդի և պարենաւորման միջոցները ապահովել: Այդ դարհուրելի պայմաններուն մէջ կարելի է երեւակայել թէ ինչ կը նշանակէր այս բոլորը: Կառավարութիւնը կը հսկէր աշալուրջ, ոստիկաններ անպակաս կը մնային հայ թաղերէն. Մայր եկեղեցիին ճիշտ գիմացի թաղի սրտին մէջ թրքական պահականոցը լեցուն էր թուրք զինուորներով. պակաս չէին հայերու մէջ նոյնպէս կասկածելի մարդիկ, որոնք պատրաստ էին իւրաքանչիւր շարժում տեղեկացնելու կառավարութեան:

Խալիլը կատաղած Ռասթկէլէնեանի ղէպքէն, ամեն հնարքի կը գիմէր ծուղակի մէջ ձգելու համար Սօթնէզդէրեանի խումբը. այլեւս որոշ էր թուրքերու համար որ այդ խումբին ձերբակալութիւնը կամ ոչնչա-

ցումը բոլորովին պիտի հարթէր Տէր Զօրի ճամբան, Ուրֆայի հայութեան համար: Օգոստոս 19ի ղէպքէն յետոյ հայերը փակուած էին իրենց տուներուն մէջ, շուկաները զոց էին գրեթէ, բացի մի քանի ծերերէ փողոցներուն մէջ ոչ ոք չէր երեւար. ստոր հակառակ թուրքեր որոնք նախապէս կ'ըզուշանային հայ թաղերը բարձրանայէ, խումբերով կը շրջագայէին հայ թաղերուն մէջ ու թաղին կողքին գանուող Թըլֆըտուրի բըլուրին վրայ: Ապստամբութեան պատրաստութիւնները առաջ տանիլ այս վտանգաւոր կացութեան պահուն ու այս հսկող աչքերուն զիմաց տեսակ մը հրաշք էր, աւելի դժուար քան բուն սպստամբութիւնը:

Ահա այստեղ է որ դուրս^ժ կուգայ Ուրֆայի հայ կնոջ հերոսական զիմագիծը, անոր այնքան հռչակուած անձնու իրութիւնն ու սրտատութիւնը առաւելապէս պէտք է վնտոել այս շրջանին մէջ. ճիշտ է որ բազմաթիւ հայ կիներ ու աղջիկներ յետագային ինկան բուն կռուի պատնէշին վրայ եւ որոնց սքանչելի ղէմքերուն մենք պիտի հանգիպինք այս պատմութեան շարունակութեան մէջ: Բայց ինչ որ կատարեց հայ կինը ապստամբութեան նախօրեակին, կռուի պատրաստութեան գործին մէջ, անոր կը վերապահէ տեսակ մը իրաւունք Ուրֆայի Հերոսամարտի ամենազեղեցիկ դասին խըլելու համար: Հայ կիներն ու աղջիկներն էին որ իրենց շարշափներուն տակ պահած ղէնքեր ու փամփուշտներ կ'իրագործէին զինաւորման նոր ծրագիրը. թուրք ոստիկաններու նայուածքին տակ կատարուած այս գործը կարելի է երեւակայել թէ ինչ կը նշանակէր: Կտրուած աշխարհէն, զրկուած սրտահատորներէ. սարսափը ամեն վայրկեան դուռներու շեմին, հայ կինը ճակատաբաց կրակին ղէմ կը քալէր իրեն վիճակուած ճակատագրական դերը կատարելու համար:

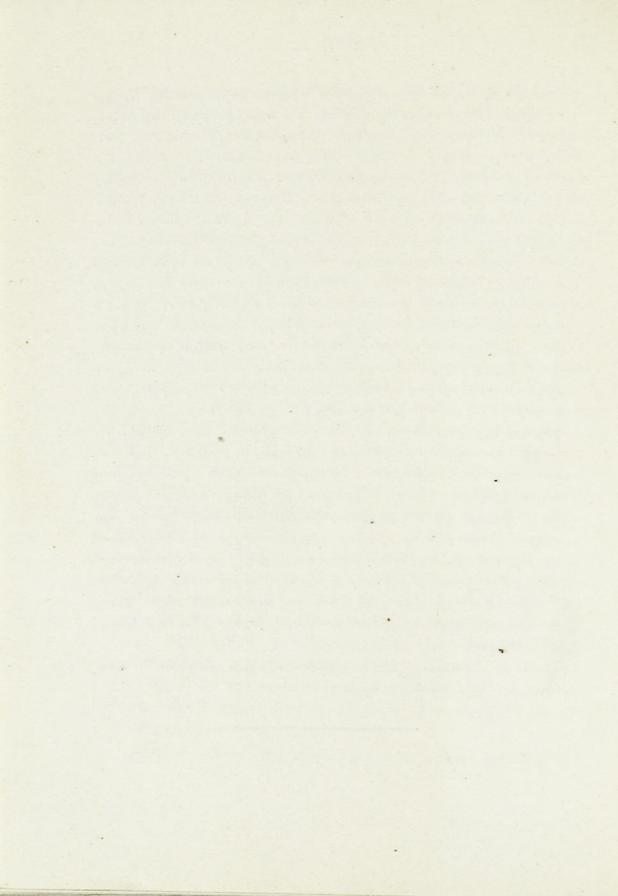
Կառւի պատրաստութեան այս գործին մէջ փոքր դեր չեն կատարած նաև 10էն 14 տարեկան փոքրիկները. տունէ տուն, տանիքէ տանիք, թաղատոցէ թաղատոց, անոնք տեսակ մը շրջուն կապ էին՝ պահուած ուժերու միջեւ: Կիներու և փոքրիկներու այս կարեւոր աշխատանքը սահմանափակուած էր փոքր թիւի մը մէջ, բոլոր միջոցները ձեռք առնուած էին պատրաստութեան ու որոշումներու գաղտնիքը պահելու համար: Եօթնէդարէրեանի և Ռասթկէլէնեանի պահուած վայրը միտայն յայտնի էր Եօթնէդարէրեանի կնոջ՝ Նիլտաբէթին եւ Ռասթկէլէնեանի քրոջ՝ Թիկին Սիմեանի. այս երկու կնոջ միջոցաւ էր որ հրահանգները կը հասնէին պահուած խումբերուն: Թաղային զիրքերու համար որոշուած էին առանձին խումբեր. իւրաքանչիւր խումբի Մկրտիչ կարգադրած էր որ կոտի ազգանշանը արուելուն իր և Ռասթկէլէնեանի խումբերէն միասնան երկուական փորձուած կռուողներ: Յանկարծակիի չ'զալու համար, գիշերային պահապաններ նշանակուած էին, որոնք հայ և թուրք թաղերու բաժանման կէտերու վերայ պարտականութիւն ունէին հակելու գիշերները ու տեղեկացնելու իւրաքանչիւր կասկածելի շարժում Մըկրտիչին:

Թրքական թաղին մօտիկ Թէմըրին թաղը գանուող զեղարանի մը անհրաժեշտ զեղերն ու վիրակապերը խիստ գաղտնի փոխադրուած էին կեղրոն վայր մը: Այս քողորէն յետոյ որոշուած էր կառւի ազգանշանը, երբ Մայր եկեղեցիին եւ Բողոքականներու ժողովարանին զանգակները միաժամանակ հնչէին ուժով ու մահու զօղանջով՝ կը նշանակէր որ կոիւը սկսած էր ու ամեն մարդ պիտի դուրս գար իր թաղատոցէն ու զիմէր իրեն համար որոշուած զիրքը:

Ձէր ուշանար վերջին գէպը որ պատճառ պիտի դառ-

նար Ուրֆայի Հերոսամարտի սկզբնաւորութեան: Սեպտեմբեր 29ի առաւօտը խուճը մը ոստիկաններ կը պաշարեն Սանարչոնց տունը, ձերբակալելու համար անոնց տղաքները, որոնք միակ ազատեալները եղած էին Գուաէմէի կոտորածին: Երկու ընկերներով այնտեղ կը գտնուէր այդ պահուն նաև Մկրտիչ Եօթնէղբէրեանը: Ոստիկանները այս անգամ կը գիմեն խորամանկութեան, անոնք շրջակայ տանիքներէն կը բարձրանան: Սանարչոնց տանիքը ու կը փորձեն առաստաղը ծակելով յանկարծակիի բերել պահուած տղաքը: Բայց հազիւ փոքր ծակ մը բացուած տանիքին վրայ, ներսէն կը սուլէ առաջին կապարը ու թուրք ոստիկան մը կիյնայ գլխապատ: Երկրորդը տանիքներուն վրայ գտնուող ոստիկանները կ'սկսին հրացանաձգութեան, ամեն ուղղութեամբ սլարպելով իրենց հրացանները: Այս իրարանցումին մէջ յանկարծ կը լսուին զողանջները զոյգ եկեղեցիներուն, հատ հատ, ուժգին եւ մահազոյժ: Ու հազիւ քառորդ ժամ անցած, գիրքերու վրայ, տուներու լուսամուտներէն, վայրկեանական բարձրացած պատնէշներու ետեւէն կը փայլին հրացաններու փողերը, միջոցը կը թնդայ երգերով և աղաղակներով, հրացանաձգութիւնը կ'սկսի գիրքէ գիրք ու հետզհետէ կը վերածուի համանուազ ռազմական երաժշտութեան մը: Իրականութիւն էր այլեւս ապստամբութիւնը, Ուրֆայի հայութիւնը կը նետուէր կրակին մէջ, կռուիճամբայով անմահութեան դասին խլելու համար պատմութենէն:

1915, սեպտ. 29, աշնանասկիզբի պայծառ, արեւոտ օր մըն էր այդ օրը:

Zbrnuufarsp

ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Մասնակի գէպքէ մը յանկարծակի ծաւալ առած կռիւը զարմանքի մատնած էր Ուրֆայի թուրք կառավարութիւնը. ամիսներու աշխատանք գլխատելու հայութիւնը իր զեկաւարութենէն, զօրահաւաք, բազմաթիւ երիտասարդներու կոտորած, զինահաւաքում, ու ահա միահամուռ հրացանագծութիւն մը հայ թաղերէն: Թուրք խուժանը սակայն հրճուանքի մէջ էր, անիկա եկած կը համարէր վայրկեանը ախրանալու հայերու ինչքերուն ու պատուին, պարելու արեան ու աւերակներու մէջ: ԳՅը իր աւերներով յիշել կուտար անոր վայելքի հետանկարներ: Եւ ահա վայրի զազանային աղաղակ մըն էր որ կը բարձրանար թուրք թաղերէն. արեան ու աւերի սիրահար ցեղը իր ակռաները կը սըրէր նոր նախճիրներու համար:

Սանտրչոնց տան գէպքը պատահած էր չորեքշաբթի օր, առաւօտեան ժամը 10ի ժամանակ, հայ թաղերուն մէջ երեսունէ աւելի ոստիկաններ կային, բացի այն տասնեակէն որ կը մնար Մայր եկեղեցւոյ զիմացի պահակատան մէջ: Եօթնէղբէրեանի առաջին զօրժը կըլլայ թոյլ չ'աւալ որ զօրքերը հայ թաղէն դուրս գան, կարեւոր էր զբաւել անոնց զէնքերն ու փամփուշաները: Պահականոցը զբաւելու կը զրկուի Մկրտիչի փոքր եղբայրը՝ միականի Սարգիսը: Պահակառան ոստիկանները առանց զիմադրութեան կը յանձնուին, պաղապակով Սարգիսին խնայել իրենց կեանքին: Թաղերու մէջ զըտ-

նուող սատիկաններն ալ մեծ մասամբ առանց կոուելու կը յանձնեն իրենց զէնքերը. իսկ անոնք որ կը փորձեն դիմադրել տեղն ու տեղը կը գնդակահարուին:

Եօթնէզըէրեան ու Ռասթկէլէնեան այս անմիջական աշխատանքէն յետոյ, կ'այցելեն բոլոր գիրքերը, ըստուգելու համար ապստամբութեան յատակագծի ճշգրտութիւնը գործադրութիւնը. կը գտնեն ամեն տեղ իրենց ըստպատճէն աւելին. իւրաքանչիւրը տէրն է իրեն յանձնուած գործին: Մկրտիչ անպաճոյճ բայց կրակոտ բառերով կը խօսի գիրքերու աղոց, կը հրահանդէ ըլլալ աշախուհի, անվախ եւ անխնայ ոեւէ յարձակման պահուն, կը պատմէ անոնց այն վիճակը որուն ենթարկուած է հայութիւնը ամեն տեղ, եւ որուն իրենք ալ ականատես են եղած, կը ներշնչէ անոնց պատուաւոր մահուան գաղափարը, ու վրէժխնդրութեան հզօր կրակը որ պէտք է յորդի բոլորին կուրծքէն: Բոլոր գիրքերէն երգերով և կեցցէներով կը բամուռին զոյգ զեկավարները, ու իրենց քայլերը կ'ուղղեն Մայր եկեղեցին, այնտեղէն կազմակերպելու համար վարչական եւ ներքին անդորրութեան գործը:

Ուրփայի Հերոսամարտին ականատես Մ. Բըպուր հետեւեալ ձեւով կը պատմէ իր յուշերուն մէջ կոուի սկզբնաւորութիւնը. «Սեպտ. 29ին, կէսօրի մօտ տարօրինակ խառնակութիւն մը և հրացանաձուլութիւն մը առաջ եկաւ, մեզի ըսին որ իւրաքանչիւր ոք հայոց թաղը կը նետուի. սատիկանութիւնը մեզի հրահանդեց որ այլեւս զուրս չ'ելլենք»:

Սատիկաններու հետ տեղի ունեցած մէկ ժամ տեւող ընդհարումէն յետոյ լուրթիւն մը իջած էր քաղաքին վրայ, թուրքերու կողմէ այդ օրը յարձակման ոչ մէկ փորձ չ'կատարուեցաւ: Իրիկուան դէմ թուրքերու կողմէն ծերուկ ասորի մը եկաւ հայ թաղը, գիրքերու տը-

զաքը ճանչցած էին մարդը և աչքերը կապելով առաջ-
նորգած զինքը Նօթնէզբէրեանի մօտ: Քաղաքին միւ-
թէսարիֆը՝ Ալի Հայտար երկար նամակ մը գրած էր
հայ ազգաբնակչութեան ուղղուած, որուն մէջ կը յայտ-
նէր որ կասկածելի շարժումներ կը տեսնէ հայ թաղե-
րէ ներս: Յորեկուան զէպքին ակնարկելով թրքական
իւրայատուկ կեղծիքով յանցանքը կը վերադրէր ոստի-
կաններուն, որոնք չարաչար գործածած են իրենց պաշ-
տօնը ու գտած իրենց պատիժը: Նամակը պատուոյ եւ
Աստծու վրայ կը խոստանար Ուրֆիան զերծ պահել ու
եւէ վտանգէ ու կը թելադրէր ժողովուրդին յաջորդ օր
չուկայ իջնել առանց սեւէ կասկածի: Սոյն նամակին
պատասխանը խմբագրել կը յանձնուէր լաւ թրքերէն
գրող՝ Նագուպ Սօճային: Մկրտիչ կը թելադրէր գրել՝
որ այն ընդհանուր սպանդէն յետոյ որուն մէջ կ'ոչնչա-
նայ թուրքիոյ հայութիւնը, այն տմարդի սադրանքնե-
րէն եւ գազանութիւններէն վերջ որուն ենթարկուե-
ցան Ուրֆայի ղեկավարներն ու Գուտէմէի հայ զին-
ուորները, այլեւս ոչ մէկ հաւատք չունին թուրք կա-
ռավարութեան վրայ, Ուրֆայի հայութիւնը չի ուզեր
ոչխարային համակերպութեամբ զոհուիլ անապատնե-
րուն մէջ, այլ կ'ուզէ մեռնիլ իր հայրենի օճախին
տակ, կռուելով մինչեւ վերջին փամփուշտն ու վերջին
մարդը: Այս կարճ պատասխանով նամակաբեր ասորին
վերադարձուեցաւ թրքական թաղը նոյն եկած ճամ-
բայով:

Սեպտ. 29ի գիշերը տենդագին աշխատանքի գիշեր
մը կըլլար հայերուն համար. պարզ էր կռուի ղեկավար-
ներուն համար որ յաջորդ առաւօտ թուրքերը պիտի
դիմէին յարձակումի: Մկրտիչի ռազմական բացատրիկ
միտքը ծրագիրներ կը մշակէր առաջին ատիւ ուժգին
հարուած մը տալու թուրքերուն, այդ պատճառաւ կը

հրահանգէր հայ և թուրք թաղերու բաժանման կէտե-
րու վրայ նոր պատնէշներ չ'բարձրացնել, ազատ անցք
ձգելու համար թուրք խուժանին յարձակումներուն:
Միեւնոյն ատեն թրքական թաղերու վրայ նայող ծայ-
րամասի տուները կ'ամրացնէր, պատուհաններուն վա-
րադռներուն ետեւէն աւազով լեցուած պարկեր բար-
ձրացնելով:

Բոյր գիրքերուն կը բաժնուէր ռումբեր, որոնք
բերուած էին Դաշնակցութեան զինական պահեստէն,
զործածուելու համար խուժանային յարձակումներուն
դէմ: Առաջին կտիւները յաջողութեամբ վարելու ու
գիրքերու կռուողները հրահրելու համար՝ Մկրտիչ իր և
Ռասթիզէլէնեանի խումբերու փորձուած ազաքները կը
բաժնէր գիրքերու վրայ: Գէորգ Ալահայտեանին կը
յանձնուէր Հայր Աբրահամու թաղամասին գիրքերը,
միականի Սարգիս Եօթնէղբէրեանին Փոս Բաղնննց վր-
այ նայող գիրքերը, Յարութիւն Ռասթիզէլէնեանին
Մասմանայի շրջանը, Մովսէս Սուճիեանին և Յարու-
թիւն Սիմեանին Թլֆըտուրի ամերիկեան հաստատու-
թիւններու շրջանը, իսկ Սամսայ Դռան շրջանը՝ Վաղարշ
Մեսրոպեանին, Մկրտիչի պիտի մնար կեդրոն, կռուի
պահուն թուրքի խումբով մը հասնելու համար յար-
ձակման ամենաուժեղ շրջանը:

Խուժանային յարձակման նախատեսութիւնը կ'իրա-
կանանար՝ յաջորդ օր, սեպտ. 30ի առաւօտը արշալոյ-
սին հազարներէ բաղկացած թուրք խուժան մը, երեք
թեւերու բաժնուած, յարձակում կը կործէր հայ թաղե-
րու վրայ: Հօճաներու և Գալապօյունի թրքական թա-
ղերու անուն հանած սրիկաներու գլխաւորութեամբ՝
խուժանը կը մտնէր երեք կարեւոր հայ թաղերէ ներս:
Փոս Բաղնննց, Սամսայ Դռան և Մասմանայի փողոցին
գիրքերու աղաքը սրտասարօք կ'սպասէին խուժանի ա-

առջանալուն: Թուրք ամբոխը զինուած էր ևրկար սու-
րերով, եաթազանով, ատրճանակներով և կառավարու-
թեան բաժնւած պետական հրացաններով: Խօճաները
առջեւէն սալավաթ կը կանչէին, սոթթուած թեւերով՝
հաւատացեալները սուրերը կը ճօճէին օդին մէջ, ու-
րիշներ կը կրակէին հայ տուներու պատուհաններուն
և դռներուն:

Մկրտիչի հրահանգին համաձայն, հայ զիրքերու տը-
զաքը թոյլ կուտային որ ամբոխը մտնէ թաղերէ ներս,
որպէսզի հնարաւոր դառնայ մեծ թուով կորուստ պատ-
ճառել անոր: Ու ահա յանկարծ քաղաքը կը թնդար-
ուամբերու որոտին տակ. հայ մարտիկները յաջողած է-
ին ծուղակի մէջ ձգել խուժանը: Մինչեւ հիմա Ուրֆայի
թուրքերը կը յիշեն այն կոտորածը որուն ենթարկուած
էին կաււի առաջին օրը: Իրենց իսկ վկայութեամբ 450
զիակնէր ձգած են հայ զիրքերու. առջև: Խուճապը այն-
քան սաստիկ եղած էր, յարձակումը հայերու կողմէն
այնքան բուռն և շմեցնող որ փախչող թուրքերէն մաս-
մը ետ դառնալու տեղ աւելի մխրճուած էին հայ թա-
ղերու մէջ ու այնտեղ գերի բռնուած: Մասնաւորաբար
Փոս Բաղնենց կողմը մեծ կորուստներու էին մատնուած
թուրքերը: Քէօր Սաքօն (Սարգիս Նօթնէզըէրեան) խու-
ճապահար փախչող խուժանին հետապնդած էր երեք-
ընկերներով մինչեւ շէյխերուն մղկիթը: Տասնոցները
կրակելէն, վիրաւորները ու մեռեալները կոխկրտելէն,
վրէժխնդրութեամբ հրահրուած այս խոյանքը, կռուի
սկիզբէն Սարգիսին առջև կը բանար բացատիկ խիզա-
խութիւններու շարք մը: Առաջին այս կռուին հայերը
ութը զոհ կուտային, որոնցմէ երկուքը կիներ, բոլորն
ալ զրեթէ վիրաւորուած մինարէներէ արձակուած գըն-
դակներէ: Զարմանալի չէ հայերու այս փոքր կորուս-
տին դէմ թուրքերու ունեցած մեծ կորուստը. թաղա-

յին կռիւներու ընթացքին միշտ յարձակողն է որ զո՛ր
կուտայ, իսկ երբ նեղ փողոցներու մէջ բազմութիւն
մը կարելի ըլլայ ծուղակի մէջ բռնել, անխուսափելի է
անոնց ոչնչացումը:

Աննկարադրելի խանդավառութիւն առաջացած էր
հայ թաղերու մէջ այս առաջին յաղթանակին հետեւան-
քով. ոտքի վրայ էր ամբողջ ժողովուրդը, բոլոր մոռ-
ցած էին իրենց ցաւն ու մօտաւոր տառապանքները.
կռիւը, արեան մկրտութիւնը իւրաքանչիւրին սրտին
մէջ արթնցուցած էր նախահայրերու առնական օգին:
Դիրքերը իրարու արձագանք կուտային ռազմական եր-
գերով, կիներ ու աղջիկներ կռուող ազայոց ջուր եւ
ուտելիք կը հասցնէին. փոքր տղոցմէ կազմուած թու-
ցիկ խումբեր հեռաձայնի գեր կը կատարէին գիրքէ
գիրք լուրեր հասցնելով: Եկեղեցիներու զանգակները
կէս ժամ կը հնչէին ուժգին և արագ, հայերու յաղ-
թութեան աւետիսը թրթոսցնելով օդին մէջ:

Կռիւը զադրելէն անմիջապէս յետոյ Եօթնէզդէրեան
և Ռասթկէլէնեան կ'այցելեն բոլոր գիրքերը. քաջալե-
րելէ յետոյ տղաքը իրենց պարտաճանաչութեան համար,
անոնց կը բացատրէին կռուի այն նոր միջոցները որ
անխուսափելի կերպով գործ պիտի զնէր թշնամին յե-
տագայ օրերու ընթացքին. յաղթութիւնը պէտք չէր
մոռցնել տար թշնամին անսպառ միջոցները, պէտք էր
բոլորն ալ ունենային այն գիտակցութիւնը որ մեռնելու
համար կը կռուին, հետեւաբար իրենց նպատակը պիտի
ըլլար զո՛ր մը աւելի խել թշնամիէն: Փամփուշտներն
ու ուժմբերը պէտք էր գործածուէին խնայողութեամբ,
հսկողութիւնը պիտի ըլլար գիշեր ու ցերեկ ամեն ժա-
մու, գիշերային ուժեղ յարձակում մը յանկարծակիի
պէտք չէր բերեր հայ գիրքերը: Զոյգ զեկավարները
թելադրութիւններէ և ցուցմունքներէ յետոյ, մանրա-

զննին կը քննէին թուրքին ունեցած զէնքերն ու փամ
փուշտներու պաշարը. կ'որշոէին այն կէտերը որտեղէն
պատնէշներ պէտք էր բարձրանային նոյն զիշերն իսկ
կը կարգադրէին նոյնպէս որ կռիւներու պահուն ամեն
վայրկեան կեդրոնը պէտք էր իրազեկ պահէին անցու-

Մկրտիչ Նօրնիկեհեան

դարձերուն. կռուողներուն արգիլւած էր դուրս գալ ա-
ռանց խմբապետներու արտօնութեան, իսկ շրջանային
խմբապետները պարտաւոր էին ամենախիստ վերաբեր-
մունք ունենալ պարտականութիւններու մէջ թերա-

ցողներու հանգչւլ:

Կէսօրը անցած էր երբ զոյգ զեկավարները վերա-
դարձան կեզրոն: Այնտեղ իրենց կ'սպասէր յուզիչ տե-
սարան մը. խուճբ մը կիներ ու աղջիկներ եկած էին
պահանջելու որ իրենց ալ ղէնք արուի կառւին մասնակ-
ցելու համար, անոնց խօսքերուն մէջ այնպիսի վճառակա-
նութիւն մը կար, որ Մկրտիչ ստիպուեցաւ դանազան
դիրքերու վրայ բաժնել զանոնք, խոստանալով յաջորդ
օրն իսկ զոհացնել անոնց ղէնքի պահանջը: Յետագայ
կոիւններուն մէջ պիտի յայտնուին սքանչելի ղէմքերը
այս աղջիկներուն, որոնց վարանումով էր որ Մկրտիչ
կը զրկէր դիրքերը:

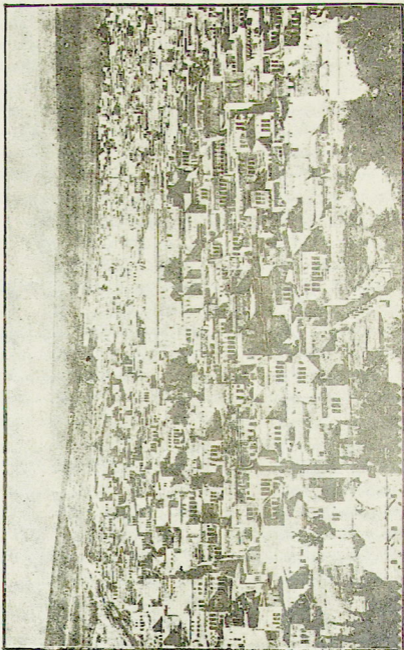
Ապստամբութիւնը կանոնաւոր ընթացքի մէջ գնելու
համար Մկրտիչ համախորհուրդ Ռասթկէլէնեանի հետ
հինգ հոգինոց զինուորական խորհուրդ մը կը կազմէր,
որուն կը մասնակցէին ինքը՝ Մկրտիչը, Ռասթկէլէնեա-
նը, Յարութիւն Սիմեանը, Խորէն Բիւփէլեանը եւ Լե-
ւոն Էղբէրլէրեանը:

Մարմինը անմիջապէս կ'անցնէր ներքին կազմա-
կերպութեան ամբացման գործին: Իրեն կեզրոն կը նը-
շանակէր՝ Չամիչենց տունը, ու բաեզէն պէտք էր զըր-
կուէին հրահանգներն ու կառւի միջոցները բոլոր դիր-
քերուն: Կ'ընտրուէր մարմին մը որը պարտականու-
թիւն պիտի ունենար հոգալու դիրքերու ազայոց ու-
տելիքը: Պարենաւորման այս մարմինն համար կը նը-
շանակուէին՝ Յովհաննէս Սիմեան, Ալեքսանդր Չամիչ-
եան, Պետրոս Չրթիքլեան եւ Կարապետ Աստուրեան. ա-
նոնց կը արամադրուէր Սիմեանենց տունը: Վիրաւոր-
ներու համար կը պատրաստուէր առանձին հիւանդանոց
մը Տէր Պետրոսեաններու հսկայ շէնքին մէջ: Չափահաս
մարդոց խուճբ մը կ'որոշուէր ոստիկանի դեր կատարե-
լու համար. ասոնք պարտականութիւն պիտի ունենա-

յին արգիլելու ժողովուրդը փողոց իջնելէ, որովհետեւ թրքական թաղերու բարձր մինարէները կը նայէին ուղղակի շատ մը հայ թաղերու վրայ, որտեղէն արձակուած զնդակները վտանգ մըն էին ժողովուրդին համար: Բոլոր դիրքերը իրար կապուած պիտի ըլլային տունէ տուն բացուած անցքերով: Կը բացուէր զինագործարան մը՝ պարսպուած փամփուշաները լեցնելու եւ աւրուած հրացանները շակելու համար. այս գործը կը յանձնուէր զինագործներ՝ Սարգիս Գլըճեանի, Յարութիւն Աէրքէզեանի, Գէորգ Շըթըլեանի, Յարութիւն Եօթըրինձեանի և Յակոբ Չինագործեանի. ասոնք կը կեդրոնանային՝ հացագործ Ասաուրին տանը մէջ:

Չինուորական Մարմնի կարգադրութեամբ, հայոց թաղամասը կը բաժնուէր վեց շրջաններու. այս շրջանները բոլորը միասին ունէին 24 կարեւոր դիրքեր: Իւրաքանչիւր շրջան ունէր իր շրջանային խմբապետը, ամեն տասնեակ ունէր իր խմբապետն ու փոխանորդը: Ասոնցմէ զատ երկու խումբեր կը մնային զինուորական կեդրոնը, վտանգուած դիրքերու օգնութեան հասնելու համար:

Հայոց թաղամասը կը բռնէր ընդարձակ տարածութիւն մը. տուները խիտ էին բայց երեսուն հազար ժողովուրդ ամփոփած թաղամաս մը ինքնին քաղաք մը կը նշանակէ: Հայերը կեդրոնացած էին քաղաքի արեւմտեան մասին մէջ, թլիբատուրի բլուրին ստորոտէն տարածուելով հիւսիսային կողմէն դէպի Սամսաղի Դուռը իսկ հարաւէն Հայր Աբրահամի պատմական լճակը: արեւելեան ընդարձակ շրջանը անմիջական դրացի էր թրքական թաղերուն, բայց ամեն կողմ ալ փողոցով մը բաժնուած թուրքերու տուններէն: Պաշարի եւ կռուող ուժերու բաւականաչափ կեդրոնացումով մը Ուրֆայի հայոց թաղամասը կարելիութիւն ունէր գիմարելու

Մերձալի Հայկական Քաղաք

երկար ատեն: Ինչ որ կը պակսէր Ուրֆայի Հերոսամարտին կոռուղ ուժեր էին. կոռւի նախընթաց գէպքերու ընթացքին տեսանք մենք թէ ինչպէս հազարաւոր հայ երիտասարդներ կոտորուած էին, իսկ ղեկավարութիւնը գաւաղրութիւնով փճացուած. երկու հազարէ աւելի թիւ մը կը ներկայացնէին նաև Թուրքիոյ դանազան շրջաններու մէջ գինուորութիւն ընող Ուրֆացի երիտասարդները. քաղաքին մէջ մնացած էին կիներու, մանուկներու, և ծերունիներու բազմութիւն մը, ու ասոնց հետ ղինուորութենէ փախստական երիտասարդներու քանի մը խումբեր: Այս միջոցներով էր որ Մկրտիչ Նօթնէղբէրեան պիտի վարէր Ուրֆայի միամեայ հերոսամարտը՝ այնքան յուզիչ գրուագներով:

Կոռւին երկրորդ առաւօտը կը ծագէր բուռն հրացանաձգութեամբ մը: Հայկական բոլոր զիրքերու դիմաց թուրքերն ալ զիրք բռնած էին ու կրակէ համազարկի մը տակ առած ամբողջ հայ թաղերը: Կեդրոնէն զրկուած գրաւոր շրջաբերական մը կը հրահանգէր հայ զիրքերուն ոչ մէկ կերպով չ'պատասխանել հրացանաձգութեան, աննպատակ ոչ մէկ գնդակ չ'պիտի երթար ծեծելու թուրք զիրքերու քարն ու պատը: Իւրաքանչիւր համազարկի հայերը պիտի պատասխանէին երգերով ու ծաղրական բացագանչութիւններով: Մկրտիչ կոռւի ընթացքին իրեն նախասիրութիոն ըրած էր այցեւում զիրքէն հանդիպակաց թուրքերուն հետ խօսիլ բարձր ու խայթող ակնարկութիւններով. հերոսին միակ հաճոյքն էր ասիկա օրուան քանի մը պահերուն: Թուրք կռուողներուն անիկա կը պոռար որ ինչու ձեր մեծերը չեն գար, ու՞ր է կըսէր Միւթէսարիֆը, Խալիլը, ու՞ր են Գալապօյունի ձեր կարիճները. հրամայեցէ՛ք, անգէն ու անպաշտպան մարդիկ կոտորող հերոսներ:

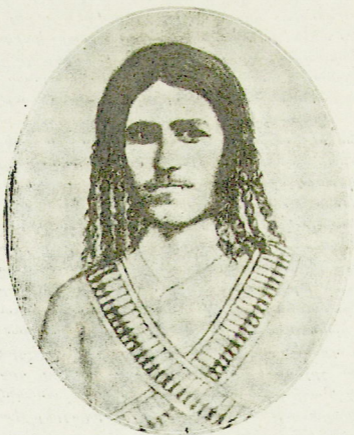
Երկրորդ օրուան կէսօրէ վերջ Մասմանայի թաղին մէջ յանկարծ երեք հայ աղջիկներ յայտնուեցան, մօտակայ հայ զիրքէ մը անմիջապէս ներս ասնուեցան աղջիկները. ասոնք զրկուած էին Գերմանական զորքի գործարանէն՝ Մասմանայէն: Այս գործարանը ընդարձակ շէնք մըն էր, մէկ ճակատը կը նայէր թրքական թաղերու վրայ իսկ միւսը հայկական թաղերու. կըռուի սկիզբը հաստատութեան տնօրէնը՝ հայաստաց Մ. Էքարտ թուրքերու արամազրութեան տակ զրած էր շէնքը, այնտեղ ապաստանած էին նաև քանի մը հայ ընտանիքներ: Երեք հայ աղջիկները զրկուած էին Էքարտի կողմէն: Երջանի խմբապետին հաղորդադրութեան վրայ շուտով կը հասնէր Մկրտիչ. առաջին հարցաքննութեամբ մը, աղջիկներէն մէկը՝ որ Խանըմ Քէթէնճեանն էր, յետագայ կռիւներու ծանօթ հերոսուհին, կը յայտնէր որ զիրենք զրկած է Էքարտը հայերու ունեցած ուժին մասին տեղեկութիւն քաղելու համար, իրենց պատուիրուած էր մնալ օր մը հայերուն մէջ, իսկ յաջորդ զիշեր փախուստ տալ կերպով մը ու անցնիլ Մասմանան: Այս ծառայութեան փոխարէն Էքարտ խոստացած էր ազատել յիշեալ աղջիկներու ընտանիքները. օրիորդ Քէթէնճեան կը յայտնէր որ ինք համակերպած էր այս առաջարկին, պարզապէս կռուողներու կողմը անցնելու և իր մասնակցութիւնը բերելու համար: Մկրտիչ հարց կուտար միւս երկու աղջիկներուն որ կ'ուզե՞ն մնալ հայ թաղը թէ այս յայտնութենէն յետոյ կ'ուզեն ետ վերադառնալ. անոնց վարասնութիւն Մկրտիչ անմիջապէս կը կարգադրէր երկու աղջիկները բանտարկուած պահել զիրքին մէջ ու յաջորդ զիշեր զանոնք վերադարձնել Մասմանան՝ իրենց ծնողներուն մօտ, իսկ Խանըմ Քէթէնճեանին կը զրկէր Թըլֆըտուրի զիրքերը՝ կռուելու անոր պատրաստակա-

մութիւնը փորձելու համար:

Կռուի երկրորդ օրուան՝ հոկտ. 1ի գիշերը գրեթէ բոլոր գիրքերէն թուրքերը բուռն յարձակման կը ձեռնարկէին: Թուրք խուժանը կատաղած իր առաջին օրուան կորուսաններէն, այս անգամ զօրքի առաջնորդութեամբ կը փորձէր գիշեր ատեն խուժել հայ թաղերէ ներս: Թուուցիկ աղաքը բոլոր գիրքերէն լուրեր կը հասցնէին ամեն վայրկեան կեդրոնը. Մկրտիչ կարգադրութիւններ կընէր գիրքէ գիրք, հրահանգներ կը ղըրկէր շրջանային խմբապետներուն, անոր համոզումով բոլոր ճակատներու վրայ թուրքերը հնարաւորութիւն չունէին միաժամանակ յարձակում գործելու, բոլոր գիրքերու ղէմ անխտիր ուղղուած կրակը նպատակ պիտի ունենար զբաղեցնել հայերը ու թոյլ կարծուած քանի մը կէտերէ միայն կատարել իրական յարձակումը. այդ ժամուն էր որ կ'սպասէր Մկրտիչ, իրեն քով ունէր լաւադոյն կոուողներու խումբ մը: Ու ահա ուշ գիշերին հեւասպառ թուուցիկ մը լուր կը բերէր որ թուրքերը լեցուած են Թէմրին թագի կոնսկը գտնուող լքուած թրջական տուներու մէջ ու կը փորձեն ծակեր բանալ հայ բակերու վրայ. երկրորդ թուուցիկ մը կը հասնէր գլուժելու որ թուրքերը յաջողած են մտնել Շաքօեան գիրքի մօտ գտնուող հայ կաթողիկեկեղեցիի շրջափակը ու կը փորձեն հրդեհել դիմացը գտնուող Բաղթացեաններու տունը: Նոր անակնկալի մը նախատեսութեամբ Մկրտիչ կը կարգադրէր Ռասիկէլէնեանին մնալ կեդրոն, Գէորգ Ալահայտօեանը կը փութացնէր Թէմրին թագը խօսիլնքը կը հասնէր Շաքօեան գիրքը:

Թուրքերը երկար սանդուխներ զնելով խկապէս յաջողած էին զբաւել կաթողիկներու եկեղեցին, խուժանը արդէն լեցուած էր եկեղեցիի շրջափակը. թուր.

քերու այս քայր Վայրկեանի քննութեամբ մը Մկրտիչ
կը զանէր յիմարական: Անոնք առանց գրաւելու եկե-
ղեցիին կողքի Լէպլէպճեաններու տունը գոհացած էին
միմիայն իրենց կողքի դիրքով, որը կը շարունակէր
համազարկի տակ պահել Շաքոսան դիրքը, օգտուելով

Յարութիւն Ռասփէլկնեան

այս պատեհութիւնէն. Մկրտիչ քանի մը աղաք կը
հանէր Լէպլէպճեաններու տանիքը ոււմբերու պաշա-
րով մը. իսկ Շաքոսան դիրքէն կտրիճ երիտասարդ մը՝
Լեւոն Չէրչեան յանձն կ'առնէր սանդուխով մը բարձ-

բանալ զիմացի թրքական զիրքին զրացի՝ Համամ Օղ-
չօնց տանիքը: Քանի մը վայրկեան վերջ երկու կէտե-
րէ նետուած ումբերու տարափը կը զզրդացնէր ամ-
բողջ թաղը: Թրքական զիրքին բակը նետուած ում-
քերը շուարումի կը մասնէր այնտեղի կողուղները, իսկ
եկեղեցիին բակը հաւաքուած խումանը կը մնար ուղ-
ղակի ումբերու տարափին տակ, իրենց եկած ճամ-
քով՝ սանդուխները մագլցելով փախուստի փորձ մը
կ'արդիւնէր Լէսլէպճենց տանիքը զիրք բռնած հայ
աղոցմէն, կը մնար զուրս խուժել եկեղեցիին շրջուէն,
այդ հաշուով ալ Մկրտիչ ինքը անձամբ զիրք բռնած
էր եկեղեցիին զիմաց՝ Քաղթացեաններու մուտքի կա-
մարին տակ: Կատարեալ ջարդ մըն էր որ կը կատար-
ուէր զիշերային խաւարին մէջ, եկեղեցիին զուռէն
մինչեւ թրքական թաղի (անկիւնադարձը 50 քայլ) հե-
ռաւորութիւն մը ունէր, որ կ'իյնար Շաքօեան զիրքի
կրակին տակ:

Լոյսը բացուելուն, եկեղեցիի շրջափակը պարպուած
էր թուրքերէն. բակին մէջ ու փողոցը հարիւրէ աւելի
թուրք զիակներ փոռուած էին, երկու ոստիկաններ եւ
մէկ Գալապօյունցի թուրք մը՝ Գօլճի Մահմուտ անու-
նով ծանր վիրաւոր երկնցած էին Շաքօեան զիրքին
ճիշտ մուտքին առջեւ. Մկրտիչ փոխադրել կուտար
զանոնք կեզրոն, անոնցմէ յուրեր քաղելու համար:

Նոյն ձևով վերջացած էր նաև Թէմէրին թաղի կը-
տիւը. Գէորդ Ալահայտօեան, Կնաճեան զիրքի ազայոց
հետ յաջողած էր զրաւել Մասմանային զիմաց զանուող
թուրքի մը՝ Սահաթճօնց տունը ու այնտեղէն ումբե-
քով և տասնհարուածներով անցած յարձակող թուրքե-
քու կռնակը, ծանր կորուսաներով թուրքերը կա քաշ-
ուած էին, ու Թէմրին թաղի կռնակի թուրք թաղերը
մինչեւ Սու Մէյաան յաջորդ օր թուրք բնակչութիւնը

պարպելով կը քաշուէր իրենց ներքին թաղերը:

Գէորգ Ալահայտօեան Մկրտիչին նուէր բերած էր գերի բռնուած երկու թուրք զինուորներ, որոնք զիշերուան մութին շուարած տանիքէն իջած էին Սահաթճօնց տունը՝ որը արդէն գրաւուած էր հայ ազոց-

Գէորգ Ալահայտօեան

մէն: Մկրտիչ այդ զինուորներու զէնքերն ու փամփուշտները կը նուիրէր օր. Խանըմ Քէթնճեանի եւ օր. Մարիամ Զիլինկիրեանի, երկուքն ալ կտուի ձայնը լսելուն իջած էին Թէմրին թաղը իրենց մասնակցու-

Թիւնը բերելու համար կառին:

Գիշերուան յաջող կոիւնները մեծ խանդավառութիւն առաջացուցած էր ժողովուրդին մէջ, բոլորը զիրար կը ողջագուրէին, տունէ տուն երգն ու պարը կը թնդացնէր ամբողջ թաղերը: Ռուսքը հրաշք գործած էր այդ գիշեր. զինագործներուն կը յանձնարարուէր պատրաստել անոնցմէ որքան կարելի է շատ, այդ գործին մասնագէտ՝ Յարութիւն Սիմեան, հրճուանքի մէջ էր տեսնելով արդիւնքը իր տարիներու աշխատանքին վառօդն ու տինամիթը շնորհիւ Դաշնակցութեան զիջօնի մարմնի աշխատանքներուն բաւական քանակութեամբ ամբարուած էր պահեստին մէջ: Մկրտիչ շուրջիներուն կը խօսէր շարունակ որ այս կոիւնները ոչինչ պիտի ըլլան յետագայ կոիւններուն քաղցատելով:

Գերի բնուած զօրքերը յայտնած էին արդէն որ կառավարութիւնը շուտափոյթ զօրք պահանջած է Հալէպէն, լսած էին որ Փախրի փաշան 6000 զօրքով եւ թնդանօթներով ճամբայ ելած է արդէն Ուրֆա գալու համար: Իսկ այդ առաւօտ պիտի հասնէր Սուրուճի Սիւլէյման պէկը 600 կառողներով, քաղաքի շրջակայ աշիրէթները նույնպէս սկսած էին իջնել քաղաք՝ հայերը նուաճելու ու անոնց ինչքին ու պատուին տիրանալու համար:

Հոկտ. 3ի երկուշաբթի առաւօտեան լուսաբացին քաղաքին վրայ իշխող բերդին արեւելեան մասէն կ'արձակուէր թնդանօթի առաջին ռումքը, երկրորդ հարուածին յայտնի կըլլար որ քաղաքին երկու հին թընդանօթներն էին որ գործածութեան կը գրուէին: Հարուածները ուղղուած էին Հայր Աբրահամի գիրքերուն: Կոռի զեկավարութիւնը գոհ էր թուրքերու այս փորձէն, որովհետեւ վստահ էին որ հին ձեւի այդ թնդանօթները զգալի վնաս մը չ'պիտի կրնային հասցնել

ամբողջութեամբ քարուկիր շէնքերուն, ու մինչև թըրքական ուժերու եւ ծանր թնդանօթներու ժամանումը թէ կռուողները և թէ ժողովուրդը պիտի վարժուէին թնդանօթներու որոտին: Ռումքերու առաջին հարուածներուն անխուսափելի փոքր շիտթ մը առաջացած էր ժողովուրդին մէջ: Մկրտիչ եւ Ռասթկէլէնեան բոլոր ղերքերը այցելելէ յետոյ, պատած էին ներքին թաղերը ու ժողովուրդը հրաւիրած պաղարիւնութեան: Մկրտիչ սպառնացած էր ամեն տեղ որ կռուի եւ թնդանօթաձգութեան ընթացքին եթէ զանուին ժողովուրդը յուսալքելու խօսքեր արտասանողներ, տեղն ու տեղը զնդակի պիտի բռնէ զանոնք ով որ ըլլան:

Բողոքականներու քաջարի հովիւը՝ պատուելի Սուղուն Աքէլեան ամբողջ օրը կը պատէր թաղերը, ձեռքին մէջ թնդանօթի չ'պայթած ումք մը բռնած, յայտարարելով որ Նախախնամութիւնը իրենց հետ է եւ զուր պիտի անցնին թուրքերու բոլոր միջոցները:

Մինչև իրիկուն տեւող ոմբակոծութիւնը յաջողած էր միայն Հայր Աբրահամի շրջանի՝ Կիւրէհենց գիրքի վերնայարկը քանդել, հայ տղաքը իջած էին շէնքին բակը ու այնտեղէն նախապէս բացուած ծակերու դիմաց գիրք բռնած: Գիշերուան մութը հաղիւ իջած, թուրքեր այս անգամ ուժեղ յարձակման կը ձեռնարկէին Հայր Աբրահամի թաղամասի ամբողջ երկայնքին: Հրացաններու խառն աղմուկէն յայտնի կըլլար որ կռուին կը մասնակցէին շրջականերէն եկած բոլոր աշիւրէթները: Հազարաւոր հրացաններ կը ճարձատէին մութին մէջ: Թուրքերը հետեւելով պատերազմական կանոնի, ոմբակոծութենէ յետոյ յարձակման էր որ կը ձեռնարկէին, այն ենթադրութեամբ որ ցորեկուան ոմբակոծութիւնը պէտք էր յուսալքած ըլլար հայերը ու թուրքուցած անոնց դիմադրական կորովը: Այդ գի-

շերուայ կոխները յանձն առած էր ղեկավարել Յարութիւն Ռասթիզլէնեանը. կարճ խորհրդակցութենէ մը յետոյ Հայր Աբրահամու թաղամասի խմբապետներէն՝ Գէորգ Ալանայտեանի, Յարութիւն Ատրեանի, Աւետիս Գաղանձեանի, Մկրտիչ Ապրիլեանի, Կարապետ

Պատուելի Սողոմոն Աբելեան

Գօնեալեանի հետ, գործի կ'անցնէին բոլորը. ծրագրուած էր այնպիսի ծուղակ մը լարել թուրքերուն և շըրջականերէն եկած աւարառուներուն որ անոնք ստիպուած ըլլան վերագտնալ իրենց գիւղերը: Որոշուած էր

կարճ կողուէ մը յետոյ լքել Ատուր Օղջոնց գիրքը որ ցորեկին ձեռնուած էր թնդանօթէն, խուճք մը պիտի ամբանար Հայր Աբրահամու մզկիթին կոնակը գտնուող թուրք տուներու մէջ՝ որոնք կուռի սկիզբէն լքուած էին, Քէքէճենց տան գիրքին առջեւէն մինչեւ Մայր եկեղեցի երկարող ճամբան բաց պիտի ձգուէր յարձակող խուճանին առջեւ, նոյն ճամբայէն դէպի շուկայ երկարող փողոցին անկիւնը՝ Հէլէճօղջոնց տունը Գէորդ Ալահայտեան պիտի սպասէր իր խուճարովը. Թէնէքէճի Աատուրենց գիրքին դիմաց դէպի լճակ երկարող փողոցին մէջ՝ Հայր Աբրահամայ բաղնիքին տանիքը պիտի բռնէին շատ փորձուած կուռողներ՝ Սասունցի Աատուրիկը, Լէպլէպիճի Պարսամբ, Պօղոս Սիմիկեանը, Յարութիւն Եօթբրինձեանը, Սասունցի Յովհաննէսը, Թովմաս և Գրիգոր Տարաղճեանները, Պետրոս Գասապեանը և Կարապետ Կէնճվանէսեանը: Այսպիսով խուճանին նահանջի բոլոր գծերը կարելի չետոյ ապահով պիտի դառնար ուժեղ հարուած մը տալ անոր:

Կատաղի հրացանաձգութենէ մը յետոյ դուրսէն եկած երկու քիւրտեր գետնին երեսէն սողալով կը մօտենային Թէնէքէճի Աատուրենց գիրքին, քիչ վերջ գիրքի քանդուած պատուհաններէն անոնք նշան կուտային խուճանին լեցուելու լքուած գիրքը. նոյն ձեւով րդջուշութեամբ տասնեակ մը թուրքեր նոյնպէս կը հասնէին այնտեղ. հայ աղաքը կը կրակէին շատ հետու եկեղեցւոյ թաղի գիրքերէն. յարձակողները վստահ էին այլեւս որ ցերեկուան ոմբակոծութեան հետեւանքով հայերը լքած են ամբողջ թաղը:

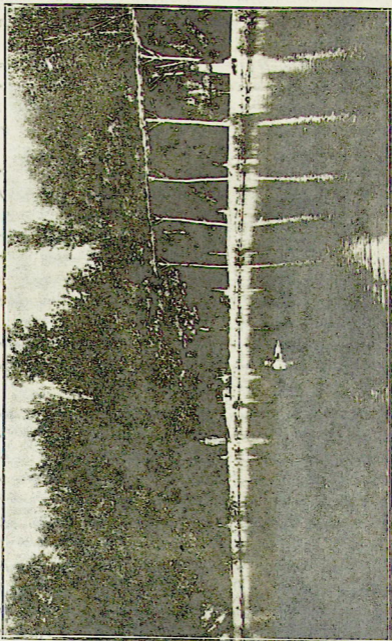
Ու ահա հարիւրաւոր պաշխօզուքներէ ու խառն աշիրէթներէ կազմուած խուճան մըն էր որ վայրենի բացազանչութիւններով կը լեցուէր ամբողջ թաղը. անոնց առաջին մտածումը կըլլար խորտակել հայ տունե-

բու զոները, սպաննելու և աւարներ տանելու համար-
իրենց հետ, որոնք այնքան գրգռած էին իրենց վայրի-
բնազդները:

Յարութիւն Ռասթկէլէնեան կը նետէր առաջին ուժ-
քը Սեւ Քար կտրողենց տանիքէն: այս նշանը բաւա-
կան կըլլար որ բոլոր դարանակայները պայթեցնեն ի-
րենց ուժքերը. ահռելի իրարանցում մը կիյնար խու-
ժանին մէջ, զիրար կոխկրտելէն փախուստի կը գիմէ-
ին աւարառութեան հերոսները, բայց հազիւ զուրս ե-
կած ուժքերու հասողութենէն այս անգամ կ'իյնային
մօտակայ բաղնիքին տանիքը զիրք բռնած հայ տղոց
տասնոցներու կրակին տակ. թուրքերու ցնծութեան-
ազադակները փոխուած էին սարսափի ճիչերու, այս
խեղայեղ փախուստէն քաջալերուած, զիրքերէն զուրս
կուգային հայ մարտիկները ու ամբոխը կը հալածէին.
մինչեւ Այնզլխայի լճակը:

Փախչող ամբոխը կը լեցուէր մօտակայ պահականո-
ցը, որանղէն ոստիկաններու տասնեակ մը հայհոյանք-
ներով կը գիմաւորէր զանոնք:

Ռասթկէլէնեանի ծրագիրը լռութեամբ յաջողած էր,
հայ տղոց կը մնար վերագրաւել իրենց զիրքերը ու
տօնել այդ գիշերուան յաղթանակը: Հետեւեալ առաւօտ-
կը պարզուէր որ հարիւրի մօտ զոհեր ձգած են թուր-
քերը հայ թաղին մէջ, մեծ մասամբ շրջակայ գիւղացի-
ներ էին, շատ խեղճ կերպով գինուած, ոմանց կողքէն
երկար սուր մըն էր կախուած, ուրիշներու ձեռքին-
եաթաղաններ, ոմանք պիրկ բռնած էին երկար շախ-
մախլիները. երկու Հարնա Դուրցի ծանօթ թուրքեր-
միայն գինուած էին փոքր չափիներով ու չորս կարգ:
կուրծքերնին շարուած փամփշտակալներով: Որոշ էր որ
թշնամին նոյնքան վիրաւոր պէտք էր ունենար: Մը-
կրաիչ հասած էր Թէնէքէճի Աստուրենց զիրքը ու կը-

Uyfgqllhuw] l,6m l,4

համբուրէր մարտիկները, անոր վիճակուեցաւ համբու-
րելու նաև ճակատները տասնեակ մը աղջիկներու, ո-
րոնք այր մարդու հագուստով ու զինուած հետապըն-
դած էին թշնամին զիրքերէն զուրս: Ասոնց առաջնոր-
դը՝ օր Մարիամ Զիլինկիրեան, օրիորդներ կէմչեանի-
և Թափթափեանի հետ հասած էր մինչեւ Հայր Աբրա-
համու մզկիթին առջև ու այնտեղէն սոււմբեր նետած-
պահակատան վրայ: Այդ կողին նշանաւոր հանդիսու-
ցած էին նաև պատանիներ՝ Կազարէթ Պազալեան, Գա-
րեգին Պէրէճքլիեան, Յակոբ Էսմէրեան և Հայկ Հա-
ցագործեանը, այս տղաքը նոյնպէս հետեւած էին Ա-
լահայտեանի խումբին ու զարմացուցած իրենց խի-
զախութեամբ փորձ խմրապեար:

Այդ գիշերուան ու նախընթաց գիշերուան կողին-
վիրաւորուած էին ութը հայ կողուողներ, որոնք կը դար-
մանուէին հիւանդանոցին մէջ, իսկ կողի սկիզբէն հա-
յերը ունէին քսանէ աւելի զոհեր, որոնցմէ՝ Ճանիկ Տէր-
Խորէնեանը, Արմենակ Զրթըզլեանը, Մանուկ Գա-
զանճեանը, Պօղոս Գասապեանը, Սարգիս Տէմիրճեանը
եւ Յարութիւն Գարրիէլեանը ինկած էին պատնէշին-
վրայ և խիզախութեամբ:

Փրանսացի՝ Մ. Բըպուր որ թուրքերու թաղը կը
զանուէր արգելափակուած, հետեւեալ ձեւով կը գրէ իր
յուշերուն մէջ այդ օրուան կռիւներուն շուրջ. «Հոկտ-
Աին մեռելային լուծիւն մը կը տիրէր բոլոր քաղա-
քին վրայ, Յին նոր կռիւ մը տեղի ունեցած էր, սա-
կայն զինուորներն ու ամբոխը չէին յաջողած զբաւելու
թաղերը: Իւրաքանչիւր փողոց պատնէշուած էր, հա-
յերը գիտնալով որ պիտի մեռնին, որոշեր էին սուղ-
ձախել իրենց կեանքերը ու տառակազոյն վնասը պատ-
ճառել թուրքերուն: Կիներն անգամ հրացանաձու-
թեան կը մասնակցէին, անոնցմէ մէկը յետազային հը-

բաշքով ազատուած մեզի տուաւ յուզիչ մանրամասնութիւններ. գեռատի աղջիկներ մահը ծաղրելով դիրքերէն կը պրոսային զինուորներուն, — տեսէ՛ք մենք կ'երգենք, մենք կը զուարճանանք, դուք ալ եկէ՛ք մեզի հետ երգեցէ՛ք ու պարեցէ՛ք:»

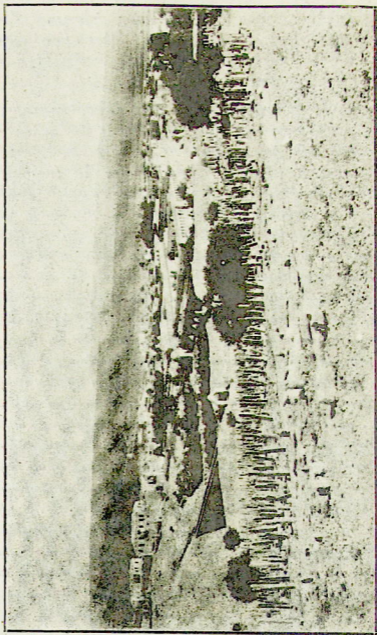
Ուրփայի թուրքերը սպառած էին իրենց բոլոր միջոցները նուաճելու ապստամբութիւնը: Առաջին օրուան մեծ կորուստէն յետոյ արժանապատուութեան հարց դարձուցած էին հայերու նուաճումը, բայց ահա յաջորդ օրերու փորձերն ալ ապարդիւն կ'անցնէին կրկնապատկելով իրենց զոհերը ու կոտորելով իրենց բացառիկ մոլեռանդի ու կռուողի վարկը: Այս իրականութեան զիմաց կտաւարութիւնն ալ կ'արգիլէր ոեւէ նոր յարձակում, մինչև Ֆախրի փաշային ժամանումը:

Հոկտ. 4ին և 5ին թուրքերը նոր յարձակում մը չէին փորձեր. հայ թաղերու զիմաց դիրքերու մէջ ամբացած կը շարունակէին համազարկ տեղալ հայ թաղերու վրայ: Գալապօյուէն երկու թնդանօթները 4ին ընդհատ սուժեր կը նետէին հայ թաղին վրայ, որոնցմէ մեծ մասը չէր պայթեր, իսկ 5ին միայն մէկ թնդանօթ կ'աշխատէր, յայտնի էր որ երկրորդը աւրուած էր:

Հայր Աբրահամի ճակատէն վերաւոր գերի բռնուած Սուրուճի քիւրտ մը յայտնած էր թէ՛ երկու օրէն պիտի հասնին Ֆախրի փաշան և իր ուժերը: Կը խօսուի նաև որ փաշան ծանր թնդանօթներ կը բերէ իրեն հետ: Մկրտիչին միտքը սեւեժուած էր ղէպքով մը, առաջին վայրկեանէն սարսափ ձգել գալիք դորաբանակին մէջ: Կը պատրաստուէր ծրագիր մը յարձակում դործելու թնդանօթներուն վրայ, անոնք տակաւին քաղաք չը մտած: Մկրտիչ կ'ուզէր անձամբ մասնակցիլ գործողութեան, սակայն չուրջիւններու պնդումին վրայ տեղի

կուտար, ծրագիրը չափազանց վտանգաւոր էր, իսկ Մը-
կրտիչի կեանքը անհրաժեշտ ապստամբութեան համար:
Գործը յանձն կ'առնէր Մկրտիչի փոքր եղբայրը՝ Քէօր
Սաքոն, իրեն հետ պիտի ունենար՝ Գէորգ Ալահայտօ-
եանը, Սուճի Մովսէսակը, Սասունցի Յովհաննէսը եւ
Մկրտիչ Ապրիլեանը:

Հոկտ. 5ի կէս գիշերին այս հինգ կտրիճները քիւր-
տի տարազով ծպտուած, կ'իջնէին սողալով Թըլֆըտու-
րի բլուրին կոնակը՝ թրքական խիտ գերեզմաննոցին
մէջ, ապահով այնտեղ հասնելէ յետոյ կը պահուէին
գերեզմանաքարերուն ետին: Լոյսը քաղուելուն թուր-
քերու և քիւրաերու մեծ բազմութիւն մը կ'սկսէր հա-
ւաքուիլ թրքական գերեզմաննոցի երկայնքը ու զիմա-
ցի հայոց կամուրջին առջեւ, եկած էին կանուխէն տեղ
բռնելու և ողջունելու զօրքին գալուստը: Պահուած հայ
մարտիկներուն համար դժուար չեղաւ միանալու այս
խառնիճազանչ մեծ բազմութեան: Քիչ վերջ կը հասնէ-
ին զօրքի առաջապահները, լայն շարժում մը և հրմըշ-
տուք մը կ'իմացնէր թնդանօթներու մօտենալը: Միա-
կանի Սարգիս իր ընկերներուն հետ նայուածք մը փո-
փոխանակելէ վերջ, հինգն ալ կը բարձրանային քիչ մը
վերեւ, բարձր ամբոխէն ու գերեզմանաքարերու ետին:
Թնդանօթները կը մօտենային, առջեւէն կուգար ձիա-
ւոր հարիւրապետ մը, իսկ թնդանօթներու վրայ եր-
կուական զինուոր նստած էին, թուրք խուժանը վայրի
ազազակներով կ'ողջունէր զանոնք: Ճիշտ այդ վայրկ-
եանին հինգ տասնոցներ գնդացիրային կրակ մը կը տե-
ղային թնդանօթներուն վրայ: Հարիւրապետը վար
զլտորած էր իր ձիէն, իսկ քանի մը զինուորներ ին-
կած առաջին գնդակներով: Աննկարագրելի խառնաշը-
փոթութիւն մը ինկած էր խուժանին ու զօրքին մէջ:
այս շփոթի պահուն Սարգիս եւ Գէորգ կը մօտենային

Քրեպիան Գերեզգամանցք, Հայոց կամուրջը

Թնդանօթներուն, զիրենք զիտողը պիտի կարծէր որ օգնու թեան կը փութան իյնող զինուորներուն, սակայն անոնք զբաղուած էին թնդանօթի մը բանալին վերցընելու գործով, արագ այս գործողութիւնը կարելի չեղաւ. կրկնել միւս թնդանօթներուն վրայ. սարսափահար և ճամբաներու անկիւններուն զիրք որոնող զինուորները հազիւ խելքի ինկած, Գէորգ և Սարգիս արդէն իրենց ընկերներուն հետ Թլֆըտուրի կողին էին, վերջին անգամ մըն ալ բլուրի հայոց երեսը անցնելէ առաջ անոնք կը կրակէին փախչող խուժանին ու զօրքին վրայ ու ճամատանենց փլածի զարիվարէն կ'իջնէին հայ թաղը:

Այս անօրինակ խիզախ զէպքը մինչև հիմա պատկառանքով կը պատմեն Ուրֆայի թուրքերը. իսկ քիւրսեր երգած են զայն իրենց Նէտիզարտաւ Սաքօին նըւիրած երգով:

Գէպքին ականատես և Միս Նփիէի այգիին մէջ պահուած հայ տղոցմէն՝ Միսաք կը պատմէ՝ որ թնդանօթներու վրայ կատարուած յարձակումէն յետոյ, քանի մը ձիւուորներ Հալէպի ճամբայէն սրարչաւ զէպի ետ հեռացան, կէս ժամ յետոյ զօրաբանակը կանգ առաւ հետու Ագապայի անցքէն իջնող զարիթափին վըրայ, այնտեղէն զօրքը ձգելով ճամբան հեռու այգիներուն մէջէն ու Գերմանական հիւանդանոցի կանակէն մտաւ քաղաք, այնքան որ սաստիկ եղած էր սարսափըն ու իրարանցումը:

Հոկտ. 7ի ուրբաթ առաւօտեան Հայր Արրահամի զիրքերու տղաքը նշմարեցին որ Գալապօյունի կուրծքին երկու բարձր պատնէշներ բարձրացած են: Հեռադիտակով զննութիւն մը ցոյց տուաւ որ պատնէշներու ետին թնդանօթներ զետեղուած են:

Արեւը հազիւ բարձրացած նոյն զիրքերուն առջև

ճերմակ զրօշակով թուրք տղայ մը երեւցաւ, Բէքէճննց տան գիրքէն ներս աօրն զայն. Ֆախրի փաշան Մկրտիչին նամակ մը ուղղած էր: Փաշան կը գրէր կռուի ղեկավարին թէ կը հիանայ իր և գինակիցներու շաշու-թեան վայ, կ'առաջարկէ բոլորին յանձնուիլ, խոստա-

Սարգիս Եօրնեղբերեան (Բեօր Սաֆօ)

նալով ոչ միայն պատժի չ'ենթարկել զիրենք, այլ ևս պաշտօններ տալ իրենց թրքական բանակին մէջ: Այս խոստումներէն յետոյ, նամակը կ'սպառնար մերժումի պարագային 24 ժամէն քարուքանդ ընել ամբողջ հայ թաղը: Մկրտիչին պայմանաժամ կը տրուէր պատաս-

խանկու մինչև կէսօր. ժամը ճիշտ 12ին պէտք էր ըսօ կրտսեր ոմբակոծութիւնը: Մկրտիչ անմիջապէս խորհրդակցութեան կը հրաւիրէր բոլոր իմքապետները. շըրջանային իմքապետները եւ գինուորական մարմինը: Մկրտիչին նպատակն էր իրար մօտ հաւաքել կռուին զեկավարները, վերանորոգել իրենց ուխտը ու վերջին անգամ ըլլալով ապրիլ իր այնքան սիրած ընկերական միջնորդքը. որովհետեւ անոր համար որոշ էր որ ուշ կամ կանուխ վերջ պիտի գտնէր իրենց կսիւր կառավարութեան գերազանց ուժերուն գէմ: Ուրֆիան ոչ մէկ սահման չունէր այլ պետութեան մը հետ, կեղքոնական խուլ քաղաք մը, կտրուած աշխարհէն ու մարդոցմէն, Ուրֆայի հայութեան միակ շահը պիտի ըլլար կտրիճի վայել մահ մը:

Ժողովը պէտք չ'ունեցաւ երկար խորհրդակցութեան Ծախրի փաշային պատասխանելու համար: Ուրֆացին շատ լաւ կը ճանչնար թուրքն ու իր խօստուճները, տեսած էր իր աչքերով մահուան ու աքսորի կարաւանները, անիկա կը գիտակցէր որ ինքը մահուան դատապարտուած զանգուած մըն է, մահապարտ մը սակայն որ կը ճգնի իր ակռաներովը բզգտել զինք զլիսատելու եկող զահիճներէն քանի մը հոգի: Այս գիտակցութիւնը ամբացած էր ոչ միայն փոքրաթիւ կռուողներու մէջ. այլ կիներու, փոքրիկներու գիտակցութեան մէջ անգամ, ահա թէ ինչու Ուրֆայի Հերոսամարտին մէջ մենք կը տեսնենք մեծ ու պզտիկ, այր ու կին կողք կողքի ու հերոսական քացառիկ դրուագներու մէջ, դրուագներ որոնք շատ անգամ կը թուին առատպելական լսող օտարներու:

Մկրտիչ կը պատասխանէր Ծախրի փաշային որ զուր տեղը պէտք չունին իրար խաբելու: Չենք ուզեր ծիծաղելի ըլլալ ձեր աչքին, առաջարկելով որ հանգիստ

ձգէք մեզ մեր պատնէշներուն վրայ մինչև պատերազմին վերջաւորութիւնը. Ուրֆայի հայութիւնը պիտի կռուի մինչև վերջին մարզը. ոչ զուք պիտի խնայէք մեզ և ոչ ալ մենք ձեր զինուորներուն: Մկրտիչ կ'աւելցնէր նամակին մէջ որ մէկ ժամ յետոյ պիտի սպասէ իրեն՝ Ֆախրի փաշային Մասմանայի զիմաց գտնուող Գնաճեան գիրքին մէջ, փաշան նոյնպէս եթէ կը բարեհաճէր դալ Մասմանան, կարելի պիտի ըլլար գիրքէ գիրք խօսակցութիւն մը: Ըսած ենք արդէն որ Մկրտիչ Լոթնէզրէրեան կը սիրէր գիրքերէն խօսիլ թուրքիւր և հետ: Այս առաջարկը երբ կը գրէր Ֆախրի փաշայի՝ երբեք հաւատքը չունէր որ անիկա կուզայ ժամապահութեան: Բայց մէկ ժամ յետոյ զարմանքով լըսեց Մասմանայի շրջանի խմբապետին խօսքերը որ զինքը կը չրաւիրէր խօսելու փաշային հետ:

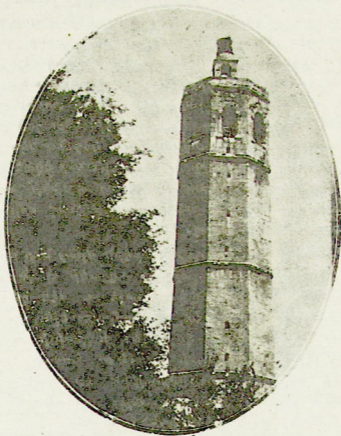
Ականատես մը՝ տիկին Վարդանոյշ Մանուկեան քրոջ աղջիկը Յարութիւն Ռասթկէլէնեանի, հետեւեալը կը պատմէ այս տեսակցութեան մասին: — «Երկու հասակակից աղջիկներու հետ Գնաճեան գիրքի կէսօրուան կերակուրը տարած էինք. այնտեղ եկաւ Մկրտիչը, զիմացէն Մասմանայի անկիւնի գիրքը եկած էր Ֆախրի փաշան: Մէկ ժամ Մկրտիչ պատէ պատ խօսակցութիւն ունեցաւ անոր հետ: Իմացանք որ փաշան երդումով և պատուով կը ջանար համոզել Մկրտիչը, անոր կը խոստանար հազարապետի պաշտօն: Մկրտիչ խնդալով ու կատակելով կը պատասխանէր անոր խօսքերուն. ի վերջոյ տեսակցութիւնը կը վերջացնէր թուելով բոլոր այն ոճիրները որ գործած է ու կը գործէ թուրք ժողովուրդը հայութեան հանդէպ. պատմութիւնը չ'պիտի ներէ այսքան ոճիր ձեզ՝ կըսէր ան, ու ի վերջոյ պիտի կործանի ձեր պետութիւնը արեան ու նախճիրի պատմութեան մը մէջ:

Կէսօրէ յետոյ ճիշտ ժամը Չին Գալապօյունէն կը գտնային գոյգ թնդանօթներ: Գնդակները ուղղուած էին հայ թաղին վրայ առանց նշանակէտ ունենալու գիրքերը. պարզ էր որ թուրքերը կ'ուղէին ստրսափ ձգել ժողովուրդին մէջ ու պատակտում առաջացնել հայերուն ներքը: Առաջին զոհերէն յետոյ ժողովուրդը շուտափոյթ կը տեղաւորուէր գետնափոր յարկերու մէջ: Բոլոր գիրքերը նոյնպէս լծուած էին ամբացնելու իրենց պատնէշները. երկրորդական գիծ մը կը նշանակուէր հաւանական քանդուելիք գիրքերու համար. գետնայարկ տուններէ ու երկու երեք շարք իրար ետեւէ տունէ տուն պատերէն փոքր ծակեր կը բացուէին հրացաններու փողերը տեղաւորելու համար: Միւս կողմէն նկատելի էր որ թրքական գիրքերը կը լեցուէին նոր եկած զօրքերով: Հայ թաղերու պատկից թուրք տուններ՝ որոնց բնակիչները լքած էին գանձնք կուռի յաջորդ օրը, կը լեցուէին թուրք զօրքերով:

Ուլու Շամիի հողակաւոր միներէին վրայ նոր պատնէշներ կը բարձրացնէին, որոնք ուղղակի կ'նայէին հայ գիրքերու վրայ: Այսպիսով հայերու մէկ գիրքին զիմաց քանի մը գիրքեր էր որ կ'ամբացուէին, յաճախ սպառնալով անոնց երկու կողերէն: Մկրտիչի ուժերը բաւարար չէին նոր գիրքեր գրաւելու համար, բացի այդ կռուի սկիզբէն անոր ծրագիրն էր եղած ոչ մէկ յարձակման չ'զիմել, թուրքերը մղել յարձակումի անոնցմէ առաւելագոյն զոհեր խլելու համար:

Հոկ. Ցի առաւօտեան դեռ լոյսը չ'բացուած, Փախըի փաշայի զինուորները ուժեղ յարձակման կրկնէին հայ թաղերու ամբողջ արեւելեան ճակատին դէմ: Գերմանական զորքի գործարանը՝ Մասմանան իրենց խաբիսի ունենալով, անոնք կը յաջողէին վերագրաւել Սահաթձօնց տունը: Թուրքի մը պատկանող այս շէնքը

կռուին երրորդ օրը գրաւած էին հայերը, շնորհիւ այս
գիրքին Մասմանան անմիաւ դարձած էր հայերուն հա-
մար: Մկրտիչ անձամբ կը ղեկավարէր Մասմանայի
չըջանի կռիւները, անիկա նկատելով որ կարենալ պա-
հելու համար Սահաթձօնց սունը անհրաժեշտ պիտի ըլ-

Ուլու ձամիի Միևարէն

լայ ձեռքի տակ պահել թրջական ամբողջ թաղ մը՝ մին-
չեւ Սու Մէյտան, բան մը որ մեծ զոհեր եւ ուժ կը
պահանջէր. անիկա կարգադրած էր գիրքի տղայոց ամ-
բանալ գրացի Աղղարեանին տունը:

Թուրք զինուորները հետևելով հայերու օրինակին ձեռնառու մթեր կը գործածէին: Գնածեան զիրքէ մինչև Սու Մէյտան անընդհատ ուումթեր կը նետէին թուրքերը, այս շրջանը ամենէն խոցելի կէտն էր հայոց համար, առանց փոզոցով մը բամբուռած բլլալու կռնակ կռնակի էին հայ և թուրք տուները, ամբացած թուրք տուներու մէջ զինուորները ամբողջ ճակատի երկայնքին կը ջանային պատերը ծակելով անցնիլ հայերու թէմրին թաղը: Քեօսենց բակին մէջ՝ ուր յաջողած էին մտնել զօրքերը, հայ ազաքր զանակներով յարձակուած գործած էին, այս խիզախութիւնը իրենց արժած էր տասնէ աւելի զոհեր: Շրջանի խմբապետներէն Արմենակ Աղգարեան, ամբացած Սալխանենց տանը մէջ՝ օրհասական կոխ կը մղէր թուրքերու զէմ: Մկրտիչ շատարով կ'ամբացնէր թէմրին թաղը՝ Գալայճօնց և Ծօքթ. Արթիւնենց տուները: Ռասթիլէնեանի հետ խորհրդակցութենէ մը յետոյ անիկա կուգար այն եզրակացութեան որ պէտք էր աւելորդ ճիգ ի գործ գնել Դիրքամիջի կոթուած տուները վերագրուելու համար. այդ գործողութիւնը պէտք էր վերապահել զիշերուան:

Այդ օրը մինչև իրրկուն հակառակ թնդանօթներու և քնդացիրներու տեղատարափ կրակին զօրքերը չ'յաջողեցան ոչ մէկ զիրք գրուել. Մասմանային զիմաց չին Ազբիբին անկիւնը՝ Գնածեան զիրքը հակառակ երեք կողմէն վտանգուած բլլալուն կը շարունակէր կըռիւը ամեն ուզուութեամբ: Երեկոյեան զէմ թուրքերը կը յաջողէին մտնել Գնածեան զիրքի հարաւը գտնուող անկիւնի կարեւոր շէնք մը՝ Քիթապճօնց տունը: Թուրք զօրքի այս յաջողութիւնը կը վտանգէր կարեւոր թաղամաս մը՝ թէմրին թաղէն մինչև Պըտիկ Մէյտանի վարի անկիւնը: Բայց մութը կը թանձրանար արգէն ու Մկրտիչ կ'անցնէր իր ծրագրի գործադրու-

Թեան:

Մկրտիչ Նօթնէղբէրեանի անցեալ գործունէութիւնը պատմող առանձին գլուխի մը մէջ մենք սխաի տեսնենք, որ անիկա իր խումբին համար պատրաստի ամեն ձեւի տարազ ունէր՝ ի հարկին գործածելու հա-

Արմենակ Աղղաբեան

մար: Տասնեակներէ բաղկացած երեք խումբերու Մըկրտիչ հազցնել կուտար թուրք զինուորի հազուած ծպտուած այս կերպով հայ սղաքը զիշերուան մութէն օգտուելով պէտք էր անցնէին զբաւուած հայ սունե-

բու կոնակը: Սակայն անհրաժեշտ էր հասկնայ թուրքերու այդ գիշերուան կարգախօսը: Գէորգ Ալաւայտօեանի համար կէս ժամը բաւական եղաւ հասկնալու համար ատիկա: Կտրիճը թուրք զինուորի ծպտուժով Աղգարեանենց տանիքէն իջած էր Բէօսենց տան ետեւի պատշգամը, ու սուինամերկ պահակ կեցած. զիրքէն զուրս եկող թուրք զինուորի մը մութին մէջ փառօլա պոռացած. — Գլը՛ճ—եղած էր զիմացինին շուտափոյթ պատասխանը. այս կերպով հասկնալէ յետոյ թուրքերու գիշերային կարգախօսը՝ ապահով վերագարծած Մկրտիչի մօտ:

Մութ ու անձրեւոտ էր այդ գիշեր. Մկրտիչի տասնեակներէն մէկը կ'իջնէր Սալխանենց տունէն կոնակի թուրք թաղին մէջ, երկրորդը կ'իջնէր Բէսօենց տան կոնակը, իսկ երրորդը Աղգարեանենց տունէն՝ Սահաթճօնց բակը: Հայ տղաքը հակառակ մութին թաղն ու տուները կը ճանչնային իրենց ձեռքին պէս: Հանգիպող պահակներուն անոնք կուտային գիշերուան փառօլան: Մկրտիչ կը զանուէր կեցրոնի խումբին մէջ, անիկա սումբով մը պիտի տար ազգանշանը յարձակումը գործելու միաժամանակ, նախապէս մասնաւոր սուլոցով մը խումբերը պիտի յայտնէին իրար իրենց նըշանակէտ ժամանումը: Կարգադրուած էր որ խումբերէն հինգական հոգի սպասեն թուրքերու տուներէն հայերու տուները մանող բացուածքներու բերանը, փախչող զօրքերը անաղձուկ սուինահար ընելու համար: Բուժերբու պայթեղէն յետոյ հայ տղաքը երեք կէտերէ նահանջի հրաման պիտի պոռային զօրքերուն, իրենց կոնակէն եկող այս հրամանը ու բուժերբու որոտն ու առանոցներու կրակը ապահով փախուստի պիտի մատնէր թուրքերը:

Մկրտիչի այս ծրագիրը գործադրութեան կր զրուէր

կատարեալ յաջողութեամբ, ուումբն ու դաշոյնը հրաշք-
ներ գործած էին: Բիթապճոնց տունը լեցուած տա-
նեակ մը զօրքեր գերի կը մնային հայոց ձեռքը: Սար-
սափը այնքան մեծ եղած էր զօրքին մէջ որ յաջորդ-
առաւօտ Մասմանային ետեւի բոլոր թրքական զիւրքե-
րը պարպուած էին: Աներեւոյթ ոգի մը կարծես մը-
տած էր գիշերային խաւարին մէջ ու ջարդած զօրքը:
100է աւելի թուրք զիւրքեր փռուած էին թէմրին
թաղէն մինչև: Սու Մէյտանի անկիւնը բակերուն եւ
անցքերուն մէջ. ասոնց մեծ մասը կոտորուած էին լու-
սաբացին, երբ հայ ազաքը նշմարած էին զանոնք բա-
կերու և պատշգամներու անկիւնները կծկտած: Դուր-
սէն եկած զօրքը՝ անծանօթ թաղերուն ու տուներուն
ձեւին գառագեղի մէջ բռնուած էր ու կոտորուած:

1916ի սկիզբը լոյս տեսնող թրքական «Փօլիս Մէճ-
մուասիի» առանձին թիւ մը՝ նուիրած Ուրֆայի հայոց
կոիւնտերուն, կը մեղադրէր հայերը կոուի ընթացքին
իրենց զսրծածած միջոցներու մասին, գանկելով զանոնք
հակառակ կոուի և մարդկայնական օրէնքներուն: Կի-
ներ ու մանուկներ խողխողող արիւնարբու ցեղն էր որ
լեզու առած էր մարդկայնութենէ ու օրէնքէ ճառելու
համար:

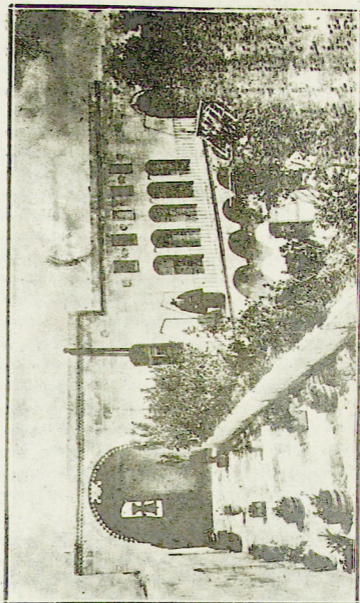
Այս յաղթութեան յաջորդող՝ հոկտ. 9 կիրակի օրը
ճակատագրական օր մը կը լլար հայերուն համար: Հա-
զիւ տարածուած գիշերուայ յաղթութեան լուրը ժողո-
վուրդին մէջ, թըլֆըտուրիչըջանէն լուր կը հասնէր
որ թուրքերը զիւրքեր բարձրացուցած են թըլֆըտուրի
գագաթին վրայ: Բլուրին կոնակէն՝ որ թուրքերու ձեռ-
քըն էր, գիշերանց բարձրացուցած էին դերեզմաննոցի
պատրաստի քարերը ու ամբողջ գագաթը զիւրք բռնած:
Այս կերպով հայ թաղը որ պաշտպանուած էր կոնակէն
թըլֆըտուրի բլուրով, կը վտանգուէր չորս կողմէն, մա-

նաւանդ որ Թըլֆըտուրի գագաթէն դիւրաւ կարելի էր հարուածել հայ թաղի սեւէ դիրք ու սեւէ առուն: Մըկրտիչ կռուի սկիզբէն խառնած էր գրաւել այդ գագաթը, բայց այդ գործը տեւական կերպով 100է աւելի կռուողներ պիտի զբաղեցնէր, իսկ իրեն ուժերը անբաւական էին այդքան տարածման:

Լոյսը բացուելուն, ամերիկեան հաստատութիւններու անօրէն՝ Մ. Լէսլին, նամակ մը կըստանար Յախրի փաշայէն: Նամակը Թըլֆըտուրի դիրքերէն մէկուն յանձնուած էր ձերմակ դրօշակ կրող տղու մը կողմէ: Մկրտիչ կը զրկէր զայն Մ. Լէսլիին: Նամակը պայմանաժամ կուտար մինչև կէսօր ամերիկեան հաստատութիւններուն մէջ պատասխարուած անզխացի ու ֆըրանսացի 14 աքտորականներուն, Լէսլիին ու իրեն որբերուն զուրս գալու հայ թաղէն. այլապէս այդ հաստատութիւնները պիտի ոճրակոծուէին:

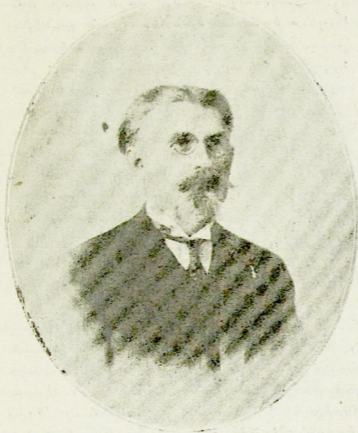
Այս մասին Մ. Բըպուր հետեւեալը կը գրէ իր յուշերուն մէջ. «Պաշարու վր իր գագաթնակէտին կը հասնէր. ամեն օր մանաւանդ գիշերները՝ սուկայի կռիւներ տեղի կ'ունենային իրենց թաղերուն մէջ ամբացած հայերուն և թուրքերուն միջև: Մինարէներու բարձունքներէն զինուորները անդադար գնդակներ կ'արձակէին, բայց շուտով դադրեցոյցին՝ երբ տեսան որ իրենցմէ շատեր հայ նշանատուներու կողմէ կը վերաւորուին ու կըսպաննուին»:

«Հոկտ. Տին Յախրի փաշա երկու ոստիկաններ զըրկեց թուրք թաղը գտնուող Լատինաց Վանքը՝ ուր փակուած կը մնայինք: Ոստիկանները եկած էին փաշային տանելու մէկական ֆրանսացի, անզխացի եւ ռուս: Ֆրանսացիներու կողմէ եւ նշանակուեցայ իսկ ռուսերու և անզխացիներու կողմէ՝ Հօթվէն Տափսէվին, մեզ հետ առինք իբր թարգման՝ պ. պ. Բուբըր եւ Հո-

Լաւիքաց վանքը Ուր Ապրաստանում էլի Օսար Բարսեղյանի Գերեզները

րիք: Կը հասնինք կառավարիչին քով ուր կը գտնուէր
Պախրի փաշան և իր սպայակոյտի հրամանատար գեր-
մանացի գնդապետ՝ Voltsgieldը. նոյնպէս ներկայ է-
ին պ. պ. Էքարա՝ հայր և որդի, գերմանացի, տնօ-

Մ. Րրպուր (Ժիան Տը Ռօնէ)

բէններ զորդի զործարանի, և պ. Քիւնսլէր՝ զուիցերի-
ացի: Փաշան մեզի կարգաց նամակ մը, ուղղուած ա-
մերիկեան միսիօնի տնօրէն՝ Մ. Լէսլին. այս նամա-
կով զինք կը հրաւիրէին ելլելու ամերիկեան միսիօնէն:
որ պիտի ոմբակոծուէր: Պախրի փաշան մեզի հարցուց:

որ արդեօք ըննիւք զիսողութիւն մը ունի՞նք: Իրեն
գիտել տուի որ «պիտի ոմբակոծուի» զարձուածքին փո-
խարէն կարելի է գրել՝ «ընդունակ է ոմբակոծուելու»: Այն ատեն
գերմանացի գնդապետը ոտքի ելլելով ու
ձեռքը սեղանին զարնելով պատասխանեց՝ «ո՛չ պարոն,
ան պիտի ոմբակոծուի. մենք զայն պիտի ոմբակո-
ծենք»: Այլլեւս ես պատասխանելու բան չունէի»:

Թուրքերու ազգարարութիւնը ոմբակոծելու Թըլֆը-
տուրի գիրքերը, կոուի ղեկավարութիւնը լծած էր
գործի, որքերն ու օտար հիւրերը տեղաւորուած էին
ապահով վայրերու մէջ. շրջանի բոլոր բարձր գիրքերը
փոխուած էին զեանայարկ գիրքերով. ամբացուած էր
Բողոքականներու Բարձրագոյն Վարժարանին մարմնա-
մարզի դաշտը, որը արդէն չորս կողմէն ունէր նրկու
մարդահասակ բարձրութեամբ հաստ պատեր:

Կէսօրու ան մօտ, Մ. Լէսլին կը պատասխանէր Յախ-
րի փաշային որ ոչ մէկ հնարաւորութիւն չունի դուրս
գալու իր հաստատութիւններէն. պատասխանը կը զըր-
կուէր նոյն ձեւով՝ ճերմակ գրօշակ կրող աղու մը կող-
մէ:

Ժամը ճիշտ 12ին Թըլֆըտուրի գազաթէն կը գոռա-
յին զոյգ թնդանօթներ, հարուածները ուղղուած էին
Թըլֆըտուրի շրջանի բոլոր գիրքերուն, Բողոքականնե-
րու ժողովարանին, աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարա-
նին, Ամերիկեան Արհեստանոցին և Սամսայ Գոսայ կա-
րեւոր գիրքին՝ Քիւլէհեռնեց տան: Միաժամանակ ըս-
կըսած էին աշխատիլ նաև Գալապօյունի թնդանօթնե-
րը. քաղաքը լեցուած էր թնդանօթներու, գնդացի-
ներու և հազարաւոր հրացաններու որտեղ մը: Մկըր-
տիչ և Ռասթկէլէհեան գիրքէ գիրք իրենց խոյանքին
մէջ, նշմարած էին տեսակ մը վարանում եւ ստրատի-
տողովուրդին մէջ: Զօրքի այս ուժեղ յարձակումը կա-

բող էր պաշարուած բանակի մը վախ ազդել, ուր մնաց
բազմութեան մը որ կիներէ և մանուկներէ էր բաղ-
կացած: Սակայն զիրքերու աղաբը անսասան էին ու
վճռական իրենց որոշու մին մէջ: Ձինու ամ աղջիկներու
երեք խումբեր՝ զեկալարութեամբ օր. Քլիլէնճեանի,

Օր. Խանրմ Բեքեմեան

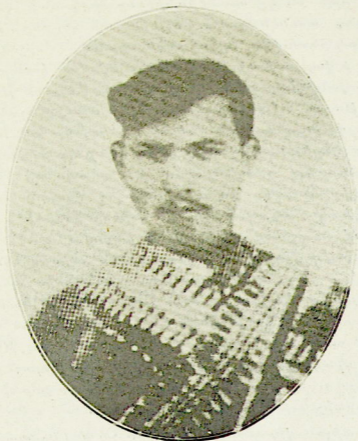
օր. Չիլինկիրեանի և օր. Կէմչեանի, չխումբերով կը
պատէին զիրքէ զիրք ու կը քաջայերէին կռուողները:
Մկրտիչ հրահանգած էր հայ թաղի բոլոր զիրքերուն
երգել բարձր ձայնով յեղափոխական երգեր, արհամար-

ելու համար թնդանօթներու կրակը եւ բարձրացնելու
ժողովուրդի կ'ըրովը: Ու ահա արձագանգ կուտային ի-
րարու՝ «Կռուեցէք տղերքն ու «Կարկուտ տեղացը»,
«Մենք անկեղծ զինուոր ենք»ը և «Մեր հայրենիք»ը:

Ռմբակոծութեան հետ զուգընթաց զօրքերը ուժեղ
յարձակման կը ձեռնարկէին Սամսայ Դոան ճակատին
վրայ, թուրքերու կատաղութիւնը անօրինակ էր, յայտ-
նի էր որ զօրքի հրամանատարութիւնը կատաղած իր
տոււած զոհերէն և անյաջողութենէն, վճռած էր այդ օր
ճեղքել հայոց թաղերը: Սամսայ Դոայ բաղնիքին տա-
նիքէն մինչև փողոցի ծայրը թուրքի մը՝ թօքաթլօնց
տունը զօրքը դիրք բռնած էր ու կը փորձէր գրաւել
Քիւլահաններու տունը: Նոյն դիրքի աջէն դէպի Սու
Մէյտան երկարող նեղ փողոցին զիմացը, զօրքը յաջո-
ղած էր ամբանայ հայու մը՝ Գօյանենց տանը մէջ: Ան-
միջական կրակի տակ կ'իյնար այս կերպով ձախէն
Փոս Մասատին փողոցը, իսկ աջէն հին աղբուրին ամ-
բողջ փողոցի օր'յայնքը: Մկրտիչ հազիւ աչքէ անցու-
ցած այս շրջանի դիրքերը՝ թռուցիկները լուր կը հաս-
ցնէին որ զօրքը բռնոն յարձակման սկսած է նաև Փոս
Բաղնենց և Հայր Արրահամի շրջաններուն մէջ: Ռասթ-
կէլէնեան անմիջապէս օգնութեան կը փութար վերջին
շրջանը, իսկ օրիորդներ՝ Քէթէնճեան ու Չիլինկիրեան
կ'շտապէին Փոս Բաղնենց դիրքերու տղոց օգնութեան:
Յարձակման նշաններ կ'երեւէին նաև Պէտէնին ետևը
որտեղ դիրք բռնած էին Կեղացի թուրքեր, այս շրջ-
անը կը փութային Քէօր Սաքօն և Լեւոն Չէրչեանը:

Ժամերով տեւող կռիւը թուրքերուն կը շահեցնէր
քանի մը դիրքեր հին Գասթէլի փողոցին վրայ: Զօրքը
յաջողած էր գրաւել այդ շրջանէն՝ Գօյանենց, Քէլէ Կը-
րենց և Մօչկենց տուները: Սակայն Քիւլէհանենց ան-
կիւնի դիրքը թոյլ չէր տար իրենց աւելի առաջ շարժը-

«իւր Իրիկուան զէմ անակնկալ կերպով հարիւրէ աւել-
լի զօրքեր Մօշէենց և Գօլանենց առնէն զուրս կը
խուժէին ու սուխամերի կը փորձէին իջնել թաղն ի
վար. այս վասնզատ որ փորձը նպատակ ունէր իրենց
անատիկ զիրքերէն սարսափահար զուրս նետելու հայե՛ն

ԼԵՆԻՆ ՉԻԿԵՆԱՆ

Քը: յայանի էր որ թուրք հրամանատարութեան համ-
բերութիւնը սպասած էր ու կ'ուզէր առաւելագոյն զու-
հերու գնով նուաճել ափ մը հայութիւնը:

Մկրտիչի զո՛ւ ձայնը կը պոռար թաղն ի վեր՝ — աը-

զա՛ք մի խնայէք փամփուշտները: Այս հրամանին հետ տասնեակ մը կռուողներով դուրս կը նետուէր Մկրտիչ էին Գասթըլին վրայի գիրքէն ու ծունկի եկած փողոցին մէջտեղ համազարկ կը բանար յառաջացող թուրք զօրքին վրայ: Քիւլահանենց գիրքին առջև սուսերը անգամ մըն ալ կը տեսնէին իրենց փրկարար զերը: Գօլանենց տունէն դուրս կ'ելլէին նոր զօրքեր, բայց փոխանակ հետեւելու իրենց ընկերներուն ու արշաւելու փողոցն ի վար, տեսնելով իրենց ընկերներու կոտորումն ու հայհոյանքները կ'իջնէին Ղևպի Սու Մէյտան թուրքերու թաղը: Քիւլահանենց գիրքէն աղաքը նշմարած էին որ փախչող զօրքին ետեւէն կրակողներ կան, յաշորդ օր գերի ինկած թուրք զինուոր մը կը բացատրէր այս հանելուկը, յայտնելով որ թուրք սպաներ իրենք իրենց գիրքերէն կը կրակէին փախչող զօրքին վրայ: Գասթըլին փողոցը յարձակում գործող զօրքերէն մեծ մասը կ'իյնային փողոցին մէջ, անոնցմէ տասն հոգի ամենէն խիզախները եւ զնդակներէն ազատուողները սուինահար կ'ըլլային Մկրտիչի տասնեակին կողմէ: Բայց ճիշտ այս պահուն, երբ յաղթութիւնը կատարեալ էր ու թուրքեր կը փախչէին իրենց զբաւած ծայրամասի տուներէն անգամ, երբ յիսունի մօտ թուրք զօրքի դիակներ երկնցած էին փողոցի երկայնքին, չարաղէտ ու ճակատագրական զնդակ մը կուգար փչրելու Մկրտիչ Եօթնէզբէրեանի աջ ոտքը:

Մկրտիչին վիրաւորուելու լուրը շուտով կը տարածուէր հայ թաղին մէջ. Ռասթկէլէնեան կը հասնէր հերոսին մօտ, կը գրկէր զայն իր կուրծքին. երկու զեկավարները ու տարիներու մտերիմ ընկերները կ'ողջագուրէին զիրար: Ռասթկէլէնեան կ'ըզար որ Մկրտիչի վիրաւորուելով իր վրայ կը ծանրանայ կռուի ամբողջ պատասխանատուութիւնը: Վիրաւորը հիւանդանոց փո-

ժառագրելով, անիկա կը թողէր զիրքէ զիրք: բոլոր կոուողները անձկանօք լուրեր կ'սպասէին Մկրտիչի վիճակին մասին: Ռասթկէլէնեան բոլորին կը վստահեցընէր որ ոչ մէկ վստահ չի սպառնար հերոսին, կ'արտօնէր բոլոր զիրքերէն երկուական տղոց երթալ այցելելու Մկրտիչին, այդպէս փափաքած էր վերաւորը, անոր նպատակն էր ծանր ցաւերու մէջ խօսիլ տղոց հետ, քաջալերել զանոնք, սիրտ տալ ու վրէժխնդրութեան կրակը աւելի բոցավառել:

Հոկա. Ծի կիրակին կը փակուէր յազթութեամբ բայց ծանր մտահոգութիւններով: Զօրքի բուռն եւ անսովոր յարձակումները եւ մզուած էին բոլոր ճակատներէն, Ուրֆայի թուրք խուժանէն յետոյ Յախրի փաշայի զինուորները եւս վշրուած էին հայ զիրքերու զիմաց ու ծանր կորուստներու ենթարկուած: Սակայն վերաւոր էր աննման սուրբը: Դիրքերը մեծ մասամբ քանդուած էին թնդանօթներու կրակէն, հայ թաղը հետազնեաց կ'ստանար աւերակներու տեսք մը: Կոուող ազաքը տասներկու օրէ ի վեր գիշեր ու ցերեկ կըռուած էին, անքնութիւնը զարձուցած էր զանոնք անուժ ու հիւանդ, նոր ուժեր շիկային զանոնք փոխարինելու համար:

Յարութիւն Ռասթկէլէնեանի փերուն ատոզութիւնը խանգարուած էր, 40 աստիճան տաքութեան մէջ, ճակատը շարունակ թաց լաթով մը կապուած զիրքէ զիրք կը խոյանար կոուելու եւ խրախուսելու համար: Բիշ շէր թիւը նաև զիրքերու մէջ սպաննուած տղոց, թնդանօթը նոյնպէս ամեն օր ժողովորդէն զոհեր կը խլէր: Նահատակուած էին կարեւոր կոուողներ՝ Սարգիս Ատուրեանը, Կարապետ Գարատաշեանը, Բալուցի՝ Վաղարշ Ալաճաճեանը, Կիրակոս Էզրէրլէրեանը, Սամուէլ Լըզըրզուհեանը, Խորէն Արզուհալճեանը եւ

Սարգիս Սեւքարեանը՝ ժողովուրդին մէջ նույնպէս մութ տարրեր սկսած էին փախուքներու։ Ռուսներու պաշտօնը սպառելու մօտ էր ու տինամիթի պահեստը չըպիտի բաւեր երկար ստան։

Այս կաշուածեան գիմաց անհրաժեշտ էր կռուի նոր յատակագիծ մը, սպառամբութիւնը երկարաձգելու եւ

Յ. Ե. Ռուսիւն Սիմեան

Թորքերուն նոր կորուստներ պատճառելու համար։ Հիւանդանոցին մէջ բոլորուած վիրաւոր Միքատիչի շուրջ զինուորական մարմնի անդամներն ու պատուելի Սողոմոն Աբէլեանը, Արմենակ Ազգարեանը, Յովհաննէս և Յարութիւն Սիմեանները, օրիորդներ՝ Բէթէնճեանն։

ու Ձիլինկիրեանը, Խորէն Գիւլիէիանը, Սասունցի
Յովհաննէսը, Մկրտիչ Ապրիլեանը, Վազարշ Մեսրոպ-
եանը, Արշակ Գիւլճեանը ու Մկրտիչ Խաթեանը: Կը
փորձեցազակցին յաջորդ օրերու տեղի ունենալիս կօր-
նեբու մասին: Բոյորն ալ կարծես կը գիտակցէին որ
վերջին անգամ է որ իրարու մօտ կուգան: Գուրբը բո-
լոր ճակատներու վրայ նրացանաձգութիւնը կը շարու-
նակուէր, ու մարերը կը գոռային ու աշնանային յորդ
անձրեւը կը ծեծէր աւերակ տուները:

Մկրտիչ կը վստահեցնէր շուրջիները որ քանի
մը օրէն վէրքը պիտի ազկկնայ ու ինքը դարձեալ ի
վիճակի պիտի ըլլայ մասնակցելու կօրներուն, մինչ
այդ պատգարակի վրայ պիտի պատի շարունակ զիր-
քերը: Կ'որոշուէր խիստ միջոցներ ձեռք առնել մտքե-
րը շփոթուներու դէմ, արդիւնչ ամեն կերպով մասնակի
անձնատուութիւնը ժողովուրդին մէջէն: Գիշեր թէ ցե-
րեկ արգիւնչ ունէ մէկուն փողոց դուրս գալու: Գիշե-
րային կարգախօսը պահել խիստ դադանի ժողովուրդէն
ու անմիջապէս նրացանի բռնել այն կողողը որ կար-
գախօսը կը յայանէ ժողովուրդէն ունէ մէկուն: Կ'որոշ-
ուէր լքել կարգ մը վստահուած զիրքեր, ժողովուրդը
ամփոփել բողոքականներու եկեղեցիին շրջանակը ու
ժամուն դռան թաղը, Մայր եկեղեցին սմբացնել աւե-
լի: զիշերանց անոր ասնիքին վրայ ամուր մարտկոց-
ներ շինելով, եկեղեցին ի վիճակի էր դիմանալու եր-
կար սմբակոծութեան մը:

Խորհրդակցութիւնը նկատի կ'ունեննար նաեւ պար-
տութեան պարագան, բոյորն ալ կ'ուխտէին կողմ ին-
չեւ վերջին փամփուշան ու վերջին մարդը: Ժողովուր-
դին մէջ տարածել այն ուխտը որ պէտք էր մեռնիլ
հայրենի օճախի շեմին, պէտք էր ոչնչանալ, այրը-
ւիլ, սակայն չ'յանձնուիլ թուրքին, քանի որ արդիւն-

քը միեւնոյնը պիտի ըլլար:

Հոկտ. 10ի մութուրուտուն, թնդանօթները կըսկը-
սէին իրենց աւերիչ զործին: Մասնաւոր կերպով Հայր
Սքրահամի զիրքերը քանդել որոշած էին թուրքերը:
Քանզումը կը կատարուէր սխթէմաթիկ կերպով. տուն

Օր. Մարիամ Զիլինկիրեան

տուն, մինչև Մայր եկեղեցին կրակի տակ կ'իջնար: Որոշ էր այլեւս որ թուրք հրամանատարութիւնը կ'ուզէր խնայել իր ուժերը ու թնդանօթի միջոցաւ զուտ բնրել այն որուն մէջ մեծ յիւսններով ձախողած էր զօրքը: Կրակի նոյն սաստկութեամբ պարզ էր որ քանի մը օրէն կանզուն շէնք չ'պիտի մնար հայ թաղին մէջ:

Շատ մը զիրքերու աղաքը արդէն կը կոուէին աւե-
րակներու ետեւէն: Սագաչոնց տան զիրքին մէջ թըն-
դանօթի առմբով մը սպաննուած էին չորս կոուող մէ-
կէն. Մկրտիչի կարգադրութեամբ հոն կը փութար օրդ.
Զիլինկիրեանը: Այս հերոսուհին քիչ մը կաղ ըլլալուն
ժողովուրդէն մկրտուած էր «Թէմուրլէնկ» անուամբ:
Պաղարիւն եւ հաճոյախօս, անիկա ամենավտանգաւոր

Տիկ. Սուլթան Սիմեան Տիկ. Նիխաբէր Եօթնեղբերեան

վայրկեաններու մէջ անգամ գիտէր բարձրացնել կըռ-
ուողներու տրամադրութիւնը: Կարմիր Սաչի ծառայող
կիներն ու ազիլիկները զիրքերէն շարունակ հիւանդանոց
կը փոխադրէին վիրաւորները: Մկրտիչին կիներ՝ Նզի-
սաբեթ Եօթնեղբերեան և Ռասթկէլէնեանին քոյրը՝ տի-
կին Սուլթան Սիմեան, տասնոցները իրենց մէջքին կը
հակէին վիրաւորներու փոխադրութեան գործին: Իըպ-
րոցական պատանիներ՝ մարզուած քանի մը օրուան
ընթացքին չուտով կը լրացնէին սպաննուածներու եւ
վիրաւորներու ձգած բացը. այս սքանչելի աղաքը բո-
ւորն ալ ինկան կառուի ընթացքին պատնէշի վրայ, թըն-

գանձօթի ռուժերու եւ զնդացիրնեւ կրակին տակ, հազիւ 16էն 18 գարուններ բոլորած պատանիներ էին բոլորը՝ Հայկ Հացագործեանը, Նազարէթ Պապաւեանը, Գարեգին Պէրէճըլեանը, Ճանիկ Տէր Խորէնեանը:

Զուր չէր անցած յեղափոխական դաստիարակութիւնը ու անոնք բոլորն ալ դիմած էին զիտակից մահուան, փոխանակ մահանալու տարագրութեան ճամբաներուն վրայ, Տէր Զօրի անապատներուն մէջ:

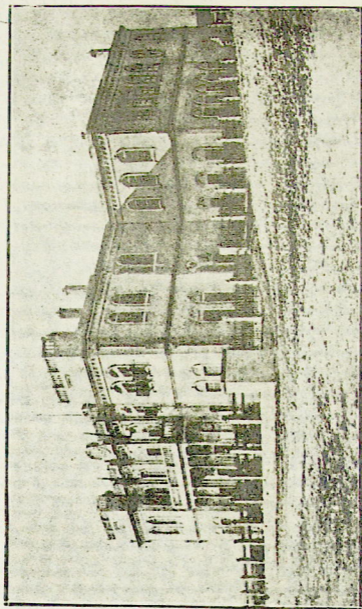
Պաշարման օղակը կը նեղնար հետզհետէ, հազարաւոր զօրք ու շրջականներէն եկած աչիրէթներ լեցուած էին հայ թաղը շրջապատող տուներու մէջ, իւրաքանչիւր գրաւուած նոր չէնք փութով կ'ամրացնէին զօրքերը: Փախբի փաշան հրաժարելով անմիջական նուաճման իր հաւակնութենէն, որդեգրած էր զանդաղ թափանցման ծրագիր մը: Երկու նոր թնդանօթներ եւս հասած էին Հայէպէն ու զետեղուած հայ թաղէն հազիւ հինգ վայրկեան հեռու Ս. Սարգիս փանքի կոնակի բըլուրին վրայ: Այսպիսով վեց թնդանօթներ երեք կողմէն կրակի տակ առած էին հայ թաղը: Թուրք զինուորներ իրենց զբաւած տուները սկսած էին քանդել անմիջապէս ծուղակէ խուսափելու եւ թուրք թաղին հետ կապը անմիջական դարձնելու համար: Յարձակման պահուն անոնք որդեգրած էին նոր բարբարոս միջոց մը. վարի թաղի ասորիները զօրքին պոջեւ կըստիպէին իյնալ, զիրքեր շինելու եւ յարձակման ճամբաներ որոնելու համար:

Հայր Աբրահամի ճակատի տուները թնդանօթը քանդած էր ամբողջովին, հայ տղաքը կը կոռէին աւերակներու կտուէն. յճակէն մինչեւ Մայր եկեղեցին թնդանօթը ուղղակի ճամբայ մըն էր բացած, եկեղեցին հարաւային ճակատէն մէկ մաս մը քանդուած էր ռումբերէն: Գիշերները կիներ ու տարիքաւոր մարդիկ

մինչև լոյս գնդացիրներու կրակին տակ նոր զիրքեր կը քարձրացնէին: Զօրքերը այս ճակատին վրայ յաջողած էին գրաւել երկու կարեւոր դիրքեր՝ Սարենց եւ Գօն-եայեանենց տուները: Փարփարենց տան վերնայարկը քանդուած էր ու հայ Լարտիկները կը կռուէին բաց տանիքէն ռուսացիներու կանգնուած քարերու ետին ապաստանելով:

Մասմանայի ճակատը հայերը լքած էին Գնաճեան զիրքը ու ամբացած Պլտիկ Սէյտանի վարի անկիւնը՝ Հէքիմ Մարիամենց տունը: Քէսթըլին թաղը յամառու-թեամբ կը զիմարէր տակաւին Քիւլահեան զիրքը: Սամսայ Իռան կողմէն՝ նոր զիրք բռնուած էր Ազջին Արուշենց տունն ու Սահակեաններու խանութները, զիմացը հին Մատառը արդէն լեցուած էին թուրքերը ու գնդացիր մը սեղաւորած այնտեղ: Թրլիքաուրի ճակատը՝ ոչ մէկ զիրք չէր լքուած տակաւին, ամերիկեան ատաղձագործարանէն կռուողները ի դերեւ կը հանէին թուրքերու բոլոր յարձակումները: Ժողովուրդը խօնը-ւած էր ներքին թաղերու մէջ: Թնդանօթները մահ ու աւեր կը սիռէին ամեն կողմ: Մեռնողները շտապ կեր-պով առանց արցունքի ու ողբի կը թաղուէին տունե-րու բակերուն մէջ:

Պատուելի Սողոմոն Աքէլեան խումբ մը ազջիկնե-րու հետ կը պտտէր փողոցները երգելով «Ամենայն տեղ մահը մի է»: Կռուողները կրակ կտրած էին, Քէօր Սա-քօն զիրքէ զիրք կը սուրար, կը պոսար կը հայնոյէր թուրքերուն: Ժողովուրդը անոր նշանառութեան հա-մար, Ապտոյ բիր կ'անուանէր զայն, անիկա շարու-նակ թուրքեր կ'որսար՝ հետու Գալապօյունէն, մինա-քէներու գազաթներէն, բերդէն ու շրջակայ պարտէզ-ներուն մէջէն: Կռուէն ազատուող թուրք զօրքեր յե-տագային սարսափով պատմած են Ուրֆայի հայերուն:

Քաղաքապետի տանը Հիւանդանոցը

նշանատու թեան մասին: Հարիւրաւոր թուրքեր հնձուած էին այդ կերպով: Գերման հիւանդանոցը ապաստանած քանի մը հայեր յետագային կը պատմէին որ հարիւրաւոր վիրաւորներ լեցուած են եղած գերմանական և քաղաքապետական հիւանդանոցներուն մէջ:

Հոկտ. 11ին գերմանացի Մ. Էքարտ նամակ կը գրէ Մկրտիչին, նամակը ճերմակ գրօշակով մը հայթաղ կը տանի՝ գերմանական հիւանդանոցը աշխատող Սարգիս Չըվալարզեանը: Նամակով կը յայտնէր Էքարտ որ տեսակցութիւն մը կը փափաքի Մկրտիչին հետ. ժամադրաւոր կը նշանակուէր Մասմանան, Էքարտ Գերմանացիի խօսք կուտար որ եթէ Մկրտիչ անձամբ մտնէ Մասմանա՝ ապահով պիտի վերադառնայ տեսակցութենէն. Մկրտիչ կը պատասխանէր որ հարկ չիկա իրար երես տեսնելու ու կը յայտնէր որ Շաքօեանենց գիրքը պիտի սպասէ զինք՝ զիմացի թրքական գիրքէն խօսակցելու համար իրեն հետ: Կէս ժամ չ'անցած Մկրտիչ կը փոխադրուէր յիշեալ գիրքը: Մ. Էքարտ արդէն կ'սպասէր զիմացի գիրքին մէջ: Ուժ տալու համար իր տեսակցութեան թուրք հրամանատարութեան հետ կարգադրած էր որ մէկ ժամուան համար կրակը դադրի ամեն ճակատի վրայ: Մ. Էքարտ իր հիացումը յայտնելով Մկրտիչին կըսէր որ աւելորդ է շարունակել կռիւը, և թէ Մկրտիչ պէտք չէ պատճառ դառնայ ժողովուրդի բնաջնջման, կը խոստանար անոր զինքը անձամբ փոխադրել իրեն հետ Գերմանիա, արդիւնք ունէ հալածանք իր զինակիցներուն հանդէպ: Մկրտիչ առիթը կը համարէր պոսթիկալու իր ամբողջ գայրոյթը այն ստոր դերին որ ստանձնած էր Էքարտ Ուրֆայի գէպքերու ընթացքին. եթէ տակաւին ձեր մէջ քաղաքակիրթ և քրիստոնէայ մարդու զգացում կայ—կըսէր ան, փրկեցէք անապատներուն մէջ անզէն:

ու անպատասպար կոտորուող բազմութիւնները, ո՛ւր են մեր զեկավարները, ո՛ւր է մեր առաջնորդը, բերէք միայն այս վերջինը ու անմիջապէս վար դնեմ իմ զէնքերս: Տեսակցութիւնը մէկ ժամէ աւելի կը տեւէր, էջարտ կը չեռանար սպառնալով որ կ'երթայ այս անգամ ինք անձամբ զեկավարելու թնդանօթածգութիւնը:

Հոկտ. 12ին չորեքշաբթի արշայոյսին թնդանօթները անսովոր ուժգնութեամբ կ'սկսէին իրենց գործին: Գնդակները ուղղուած էին ամբողջ հայ թաղին, թուրք սպայակոյսի նրամանատար՝ զնդապետ Փօն էջաֆէյլը նպատակ ունէր ամբողջ ժողովուրդը թաղել աւերակներու տակ: Միաժամանակ ուժեղութեան հետ բոլոր ձեւատներու վրայ զինուորները կը ձեռնարկէին անսովոր ուժգնութեամբ յարձակողականի: Յայտնի էր որ թուրքերուն մօտ ջգայնութիւնը հասած էր իր գագաթնակէտին և որոշած էին այդ օրը նուաճել ամբողջ հայ թաղը:

Թըլֆըտուրի կողմէն Պէտլնին ետեւէն հարիւրաւոր զօրքեր սուինամերկ բաց յարձակում կը գործէին ամերիկեան շէնքերու կոնակը գտնուող հայ մարմնամարզական ակումբին վրայ. մինչև ակումբին բակը Սուեհանենց զիրքէն և Թարխանենց մատառէն արձակուած գնդակներէն բազմաթիւ թուրք զինուորներ կ'իյնային, մաս մը զինուորներ կը յաջողէին մտնել ակումբին բակը, շուտով այնտեղի կոուղներուն օգնութեան կը հասնէին Քէօր Սաքօն և Վաղարշ Մետրոպեանը. այնտեղ էին՝ Մարիամ Զիլինկիրեանը, Խորէն Քիւփէլեանը, Նաղարէթ Պազալեանը, Յարութիւն Սիմեանը:

Ընդարձակ էր ակումբին բակը, հայ տղաքը զօրքերուն մինչև պատերուն հասնիլը կրակած էին անդար, բայց հակառակ զոհերու զինուորները իրենց ըն-

կերներու գիակաները կոխկրտելն կը ցատկէին սկուժ-
րի ցած պատէն ներս, աղաքը այլևս բաց բակին-
անկիւնները ծունկի եկած ատանց պաշտպանութեան-
դիրքի կը կրակէին անխնայ, քսանէ աւելի դիականեր-
կը փոռէին մարմնամարդական սկուժրի բակին մէջ.

Վաղարշ Մեսրոպեան

գուրսի զինուո ներք այլևս ստիպուած փախուստի կը
դիմէին: Բէօր Սարօն և Վաղարշ Մեսրոպեանը կը հա-
լածէին զանոնք ու չորս զինուոր գերի կը բռնէին:
Յաղթութիւնը կատարեալ էր, սակայն բերդէն արձակ-
ուած զնգակ մը կուգար վիրաւորելու Բէօր Սարօյի ոտ-
քը: Ներսը բակին մէջ սպաննուած էր սքանչելի կըռ-

ուող մը՝ Խորէն Գլխիչեանը, ծանր վիրաւորուած էր Յովհաննէս Նազաչեանը. Մարիամ Զիլինկիրեանի աջ ձեռքը վիրաւորուած էր իր իսկ նետաւ ուսմբէն: Սուճեան դիրքին մէջ սպաննուած էին երկու քաջարի կըռուողներ եւս՝ Աւագ Թաշճեանը և Խոսրով Մեսրոպեա-

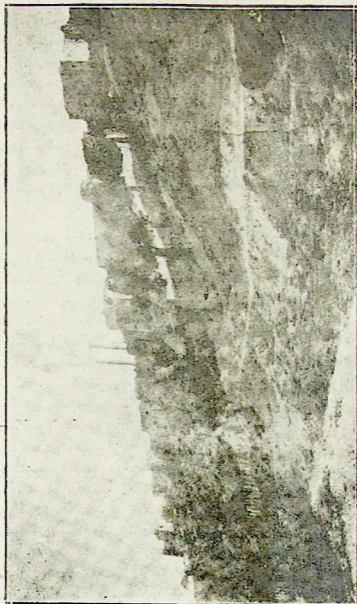

Մովսէս Սուճեան

նը: Քէօր Սաքօն իր վիրաւոր ոտքը կապած, գերի զինուորները իր առջեւ կը փութար Մկրտիչի մօտ: Հազիւ հասած անոր մօտ թուրքիկ մը լուր կը բերէր որ դիրքին մէջ սպաննուած է Մովսէս Սուճեանը: Թըլֆըտուրի՝ ճակատար Աթլազեանց դիրքին վրայ կատաղի յարձակում տեղի ունեցած էր, զօրքերը յաջողած էին գը-

յառեւ շրջակայ սուները: վասնզուած զիրքը կը զի-
մադրէր յամառօրին, շարազէտ գնդակ մը կը հանդի-
պէր ուղղակի սքանչելի կողուող Մովսէս Սուճեանի ճակ-
տին. մահը վայրկեանական կըլլայ. իրեն կողքին կը
գտնուի նշանածը՝ օր. Ագնիւ Պուշագճեանը, այս ան-
վեհեր աղջիկը առանց յուսահատելու նշանածի սպան-
նուելէն քանի մը տղոց հետ կը շարունակէ կոխը մին-
չեւ որ հոն կը հասնի Յարութիւն Ռասթկէլէնեանը ու
կը փրկէ վասնզուած կողուողները: Մովսէսի քով կը
վիրաւորուին նաև երկու ուրիշ կտրիճներ՝ Սլէքսանդր
Քաղթացեանը և Նազարէթ Չալեանը:

Այդ օրուան կատաղի յարձակումները որոշ յաջողու-
թիւն մը չեն բերեր թուրքերուն. ամեն ճակատի վրայ
անոնք ենթարկուած էին ծանր կորուստներու, մանա-
ւանդ թըլփըտուրի շրջանը մարմնամարզական սկուճի
բակը ու շրջականները բազմաթիւ զօրքերու գիակնիք
փռուած էին: Սակայն այս օրը հայերու կրած կորուստ-
ներու տեսակէտէն ամենադիտաւորը և ճակատադրակա-
նը եզած էր: Քէօր Սաքօն լուրջ կերպով վիրաւորուած
էր ոտքէն: Դեկավար խմբապետներէն սպաննուած է-
ին՝ Խորէն Քիւփէլեանը, Մովսէս Սուճեանը: Ծանր
կերպով վիրաւորուած էին՝ Չալեանը, Քաղթացեանը և
Նազաչեանը: Բոլոր զիրքերէն ստացուած լուրերը կը
պարզէին ցաւալի կացութիւն մը. 50է աւելի սպաննու-
ւածներ և վիրաւորներ կային հայ տղոց սքանչելի շար-
քերէն: Գիշերը արուր կըլլար երկու զեկավարներու՝
Մկրտիչի և Ռասթկէլէնեանի հանդիպումը: Մէկիկ մէ-
կիկ կ'իյնային հայ քաջերը ու նորերը չիկային անոնց
տեղը բռնելու համար: Երկար տարիներու գործակից ու
մտերիմ ընկերները կ'զգային որ զիմադրութիւնը կը
մօտենար իր վախճանին: Յայտնի քաջերու վիրաւոր-
ուիլն ու սպաննուիլը խոր յուսալքութեան մզած էր

Through Gorge

ժողովուրդը: Փոս Բագնենց կողմէն այդ օրը մաս մը ժողովուրդ փորձած էր իջնել թուրք թաղը ու յանձնու-
ւիլ, Մխիթար Դաւիթենց առնը դիրք բանող աղաքը
արդիւած էին: Փախչելու այս փորձը կատարողներէն
էին որ յետագային դուրս եկան աղիտաւոր մատնիչներ:

Պաշարման շղթան հետզհետէ նեղնալով ժողովուրդը
մաս առ մաս պիտի իյնար թուրքերու ձեռքը: Ռասթ-
կէլէնեան կ'առաջարկէր որ կռուող աղաքը իրենց ձեռ-
քով կոտորեն իրենց մայրեն ու զաւակները, թշնա-
միին ենթարկելիք սարսափներէն ազատելու համար
զանոնք: Մկրտիչ կատաղութենէն ինքզինք կը բզբբե-
տէր, գիտակից իր ազգական կարողութեան եւ ժողո-
վուրդի վրայ ունեցած հմայքին, անիկա կ'անիծէր ճա-
կատագիրը որ զինք ձգած էր վիրաւոր վիճակի մէջ-
վէրքը մահացու չէր, սակայն փշրուած էր աջ ոտքի
ոսկորը, զարհուրելի ցաւեր կ'ունենար ու դարձեալ
կ'ստիպէր իր շուրջիներուն որ շարունակ դիրքէ դիրք
պտտցնեն զինքը: Այդ գիշեր Մկրտիչ և Ռասթկէլէն-
եան կ'որոշէին, որ քանի մը օրուան զիմադրութենէն
յետոյ, երբ այլեւս անհար կըլլայ շարունակել կռիւը,
մնացեալ կռուող ուժերը ճեղքեն Թըլֆըտուրէն Պէտէ-
նին ետեւի ճակատը ու անցնին շրջակայ լեռները:

Հոկտ. 13ին թուրքերը չորս ժամուան ուժակոծու-
թենէ մը յետոյ՝ Բերդէն եւ Թըլֆըտուրէն կրկին կը
դիմէին յարձակումի, նախորդ օրերուն պէս անոնք
փոխանակ քանի մը կէտերէ յարձակելու, գրոհ կու-
տային բոլոր ճակատներէն և բոլոր դիրքերու վրայ,
այլեւս ամեն տուն դիրք մը դարձած էր ու ամեն փո-
ղոց կռուի թատերավայր մը: Փոքրաթիւ հայ ուժերը
կը զիմադրէին իւրաքանչիւրը իր գիտուն, Զինուորա-
կան Մարմնի ողջ մնացած անդամները ցրուած էին դիր-
քերու վրայ, փամփուշտներ լեցնող զինագործները ցր-

ուած էին պատնէշներու վրայ, շատ սեզեր կապը իւրզ
ուած էր գիրքէ գիրք: Պամպաները սպառած էին, բա-
րեքազգարար մեռած թուրքերէ գրաւուած գէնքերն ու
փամփուշաները կոտելու գինամթերք ապահոված էին
հայերուն. այլապէս դժուար պիտի բլլար կոխը շարու-

Տիկ. Խարուն Գօնսրանեան

նակել:

Թըլֆըաուրի կողմը զօրքերը գրաւած էին Ճամա-
տանննց տան վրայի շարքին վրայ գտնուող չհայ տու-
ները ու կ'սպառնային Բողոքականներու ազգկանց վար-

ժարանին, թնդանօթի սուժք մը ինկած էր ուղղակի Բողոքականներու մարզադաշտին մէջ հայ տղոց զիրքին վրայ, սպաննուած էին երկու աննման քաջեր՝ Խորէն Գիւլէլեանը և Գասապ Պազամը: Կը վիրւարորւի Գըրիգոր Մխիթարեանը, կոիւր անվեհերութեամբ կը շարունակեն զարձեպլ նոյն զիրքին մէջ գտնուող՝ Սարգիս Ճիկէրեանը, Եղիսաբէթ Նօթնէզըէրեանը, Յարութիւն Արմեանը, Արշակ Գիւլճեանը, տիկին Խաթուն Գօնաբաճեանը և Սեղրակ Սահակեանը: Քանիցս զօրքը կը մօտենայ մարզադաշտի պատերուն, սակայն ետ կը մղուի զոհեր աալով: Պուչաղճի Մէյտանի Իմերզեանենց տունը կը յաջողին գրաւել թուրքերը, հայ կողողները կ'ամբանան Մաղաք Օղլոնց տունը ու կը կասեցնեն թուրքերու յառաջխաղացումը: Գիրքի այս փոփոխութեան պահուն կողող խումբի նահանջը ապահովելու համար Մաղաք Օղլոնց տանը մէջ կը մնայ կողուի ղեկավար ուժերէն Լեւոն Չէրչեանը, երկու ժամ տեւող հերոսական կռուէ մը յետոյ կ'սպաննուի այս բացառիկ կողողը:

Հին Գասթըլին փողոցի տուները նոյնպէս գրաւուած են զօրքերէն, սակայն Գասթըլին զիրքը կը ղիմադրէ թրքական տասնեակ մը զիրքերուն: Թէմրին թաղը շրջանի խմբապետ՝ Արմենակ Ազգարեան ի գերեւ կը հանէ թշնամիին բոլոր յարձակումները: Տասնեակ մը քաջեր կ'իյնան Գնաճեան զիրքը վերագրաւելու փորձի մը պահուն: Աւելի վար զէպի Շաքօեանենց զիրքէն Իւլ Օղլուն քէօշէն երկարող փողոցին մէջ շորս կողմէն պաշարուած է՝ Գէօճանենց տունը, այնտեղ են՝ Գրիգոր Տէր Գրիգորեանը, Լէպլէպիճի Լեւոնը, Նազար Ջրմանուանը, Գէորգ Գարակիւլեանը և Գառնիկ Շամլեանը: Քաջերը կը կողուին մինչև վերջին փամփուշտը ու կ'իյնան պատնէշին վրայ:

Հայր Աբրահամի ամբողջ շրջանը ահաւոր կոիւներ տեղի կ'ունենան, զօրքերը կը յառաջանան սողալով քանդուած տուներու աւերակներուն մէջէն: Հայ տղաքը քաջուած են ու դիրք բռնած ազջկանց Ազգային վարժարանին մէջ, Սցան բակը եւ Մայր եկեղեցիին տանիքը: Այնտեղ են վիրաւոր վիճակի մէջ՝ Մկրտիչը և Քէօր Սաքօն. Ռասթկէլէնեանը, Վ. Մեսրոպեանը,

Գառնիկ Շամլեան

Յակոբ Գասապեան

Եօզղատցի Հայկ Ունճեանը, Եսթեր Զըրթըքլեանը, Յ. Գասապեանը, Մարիամ Զիլինկիրեանը եւ Մարիամ Սօթբրինճեանը: Հայ քաջերու գնդակները պարապ չեն անցնիր, զօրքերը կ'իյնան իրար ետեւէ, յայց հազարաւոր զօրք ու խուժան է այդ ճակատին վրայ, իրենց ետեւէն՝ Լեբողէն անդադար կը գոռան թեզանօթն՝ բըգնդացիները կրակ կը տեղան գիրքերուն վրայ: Պատերազմական յատակազոծով անիմաստ էր նման պայմաններու մէջ զիմադրութիւն մը, սակայն մահ էր որ այլեւս կը վնասէին, յոգնած, չարչարուած ու խտեալ:

ները: Իրար ետեւէ կ'իյնային պատնէշին վրայ՝ Այն-
թապցի Երուանդն ու Գարեգինը, Խոսրով Մեսրոպեա-
նը, Մկրտիչ Մխիթարեանն և Մարիամ Եօթրքինձեանը՝
Հերոսական մահով ինկած էր արդէն Գ. Ալաւայտօեանը:

Յաջորդ առաւօտ՝ հոկտ. 14ին զգայի կերպով նեղ-
ցած էր այլևս հայ թաղի տարածութիւնը: Արեւելքէն
Պըտիկ Մէյտանի վարի անկիւնէն մինչև Ռումեանենց
տունը ու մինչև Իւզ Օղլան քէօշէի վարի անկիւնը
կ'երկարէր պաշտպանութեան գիծը: Հարաւէն Ս. Վա-
նէսի Թ'իթիրպէէն մինչև Գասապ Աւագենց տունը ու
անկից ուղիղ գծով մինչև Մայր եկեղեցին: Արեւմուտ-
քէն Թ'րֆըտուրի բլուրը իր երկայնքին տակաւին կը
մնար հայ դիրքերու կրակին տակ, Հրաբաւն Բօթի-
կանց տունէն մինչև Էճղաճի Սարգիսենց դիրքը: Գի-
շերը մինչև յոյս Մկրտիչ իր վերջին ուժերը հաւաքած,
Ռասթկէլէնեանին հետ միասին ամրացնել կուտար նոր
դիրքերը, կը դասաւորէր մնացեալ ուժերը, զէնքի եւ
փամփուշաներու քանակը կը ճշտէր: Կը պտտէր տունէ
տուն, փողօցէ փողօց, կ'սպասնար, կը համոզէր ժո-
ղովուրդը որ քաջի պէս դիմաւորեն վտանգը, յանձնը-
ւելու փորձեր չընեն ու մինչև վերջին փամփուշտն ու
կռուողը մնան պատնէշի վրայ:—Այստեղ մեր տուներու
շեմին՝ թէ կախաղաններու և անապատներու մէջ, մի-
եւնոյնն է վախճանը. քաջութեամբ վերջացնենք մեր
քաջութեամբ սկսած գործը:

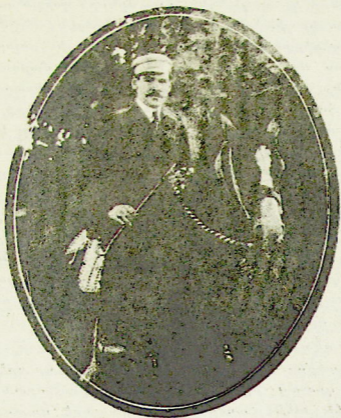
Մինչև հոկտ. 18ը թշնամին նոր յաջողութիւն մը
չէր կրնար ձեռք բերել. կռիւը կը շարունակուէր գիշեր
թէ ցերեկ, հայ ազաքը կը դիմադրէին կատաղութեամբ:
Աշնանային անձրեւը դադար չ'ունէր, օդը լեցուած էր
թանձր մութով և վառօդի հոտով. դիակները սկսած է-
ին նեխիլ աւերակներու մէջ ու մթնոլորտը դարձած էր
անշնչեկի:

Յարութիւն Սիմեանը լծուած էր նոր պօսպաններ լե-

ցնելու գործին, անիկա գտած էր պոմպաներ լեցնելու նոր ու դիւրին ձեւ մը. փոքր թիթեղէ տուփերու ներսը կը շրջապատէր՝ գաճով ու մանր երկաթներու հետ պայթուցիկ նիւթեր կը լեցնէր կեցրոնը, արդիւնքը կըլլար անմիջական ու աւերիչ: Այս պատրաստութիւնը կոչուած էր ծառայելու Մկրտիչին մէկ նոր ծրագրին: Անիկա հոկտ. 18ի առաւօտը իր մօտ կանչելով Ամերիկեան հաստատութիւններու տնօրէն Մ. Լէսլին, կը յայտնէր անոր որ ձերմակ գրօջ բարձրացնէ իր շէնքերուն վրայ ու իր օտար հիւրերուն հետ յանձնուի թուրքերուն: Կէս ժամ վերջ ձերմակ գրօջակը կը բարձրանար Ամերիկեան ատաղձագործարանի բարձր տանիքին վրայ: Այս մասին Մ. Րըպուր հետեւեալը կը գրէ իր յուշերուն մէջ. «Հոկտ. 18ի առաւօտեան ձերմակ գրօջակ մը կը ծփար Ամերիկեան Միսիօնին վրայ. քիչ յետոյ վանքի պատշգամին ծակտիկներէն յտակօրէն տեսանք թուրք զինուորները՝ որոնք հիւսիս արեւմտեան բլուրէն կ'իջնէին և միսիօնին կողմը կը նետուէին: Գիշերը իմացանք որ Մ. Լէսլին և մեր 14 ընկերները՝ որ իրեն մօտ ապաստանած էին, ողջ ազատած են և թուրքերը զանոնք բանտարկուած կը պաշէին խանի մը մէջ:»

Մկրտիչ թոյլ տալէ առաջ որ զուրս գան Լէսլին և օտար հիւրերը կը պարպէր ամերիկեան շէնքերը կռուողներէն, բայց հազիւ անոնք զուրս եկած ձերմակ գրօջակի առաջնորդութեամբ մը շէնքերէն. Մկրտիչ, Ռասթիլէլէնեանի, օր. Քէթլենճեանի, օր. Չիլինկիրեանի և Արչակ Քիլէճեանի ղեկավարութեան տակ քսանէ աւելի կռուողներ կը մտցնէր նոյն շէնքերէն ներս ու բռնել կուտար գաղտնի գիրքեր: Շէնքերու ձախ անկիւնը՝ Բողոքականներու վարժարանին մարզադաշտին մէջ դարանակալ կը տեղաւորէր տասնեակ մը՝ Յարու-

Թիւն Սիմեանի ու Սարգիս Ռասթկէլէնեանի գլխաւորութեամբ, այս վերջինները հագած էին թուրք զինուորի համազգեստ, ու սահուած դաշտին կից աղջկանց վարժարանի գեանայարկը: Մկրտիչ կը հրահանգէր Թըրքտուրի շրջանի բոլոր զիւրքերուն, որ չ'կրակեն

Արեսկ Բիլէնեան

երբ զօրքը կը խուժէ ամերիկեան հաստատութիւններէն ներս: Շէնքին վրայ առկաւին կը ծփար ճերմակ զրօշակը: Մ. Լէսլիի յանձնուելէն քիչ վերջ աասնեակ մը թուրք զինուորներ Թըրքտուրի զագաթի իրենց զիւրքերէն զգուշութեամբ կ'իջնէին զէպի ամերիկեան

չէնքերը ու ներս կ'անցնէին բաց ձգուած դուռէն. հազիւ անոնք տեղ հասած մեծ խուժան մը զինուորներու հետ խառնուած կը խուժէր ղէպի յիշեալ հաստատութիւնները. Ամերիկեան որբանոցի վերի բակը լեցուած էր այս բազմութիւնը, այդ պահուն ահա դարանակալ կարիճները կը պայթեցնէին ուռմբերը, զօրքն ու խուժանը ետ կը փախչէր իր եկած ճամբայէն, Թըլֆըտուրի հայոց զիրքերը համազարկ կը բանային բոլորը մէկէն, մաս մը զօրքեր երբ կը փախչին մարդագալտի առջեւէն, հոն պահուած թուրք զինուորի զգեստով ծըպտուած հայ տղաքը կը կանչեն զիրենք զիրք բռնել բակին մէջ, 50է աւելի զօրքեր խուճապահար կը լեցուին ներս՝ կարծելով որ իրենց ընկերներն են ներսը զիրք բռնողները, այնտեղ եւս ուռմբն ու տասնոցներու կրակը կը փճացնէ սպաստանած զօրքի մեծ մասը: Յարձակող զօրքերէն փոքր մաս մը միայն կը յաջողի ինքզինքը նետել ճամաասանենց փլածէն վար ու ազատուիլ: Այս յաջողութիւնը նոր կորով կը ներշնչէ օրհասական կռուողներուն: Վիրաւոր առիւծը յաջողած էր կատարելապէս իր հնարամիտ ծրագրին մէջ ու վերջին գաս մը տուած Յախրի փաշային:

Այս ղէպքին ակնարկելով թրքական ծանօթ «Փօլիս Մաճմուասին» կը չարափոխէ ղէպքը ու կը գրէ թէ— հայերը դրօշակ մը բարձրացուցած էին, որուն վրայ գրած էին՝ «Աթէշ տուրուն մուխապարէ վար» ու երբ զօրքերը մօտեցած էին բանակցութեան դիմաւորուած էին դարանակալ հայերու կրակով: Յերայւբանքի այս հատորը նոյնիսկ գրած է իր էջերուն մէջ այս դրօշակին պատկերը: Մինչդեռ մենք սեսանք որ աճերիկեան հաստատութեանց վրայ ուրիշ բան չկար՝ եթէ ոչ Լէսլիի բարձրացուցած ճերմակ դրօշը:

Նոյն զիշերը կարճ խորհրդակցութենէ մը յետոյ,

Կռուէն ողջ մնացող զեկավարները կ'որոշէին գործադրել հոկա. 12ի գիշերուան որոշումը: Կռուող յուժերը պիտի հաւաքուէին բոլորը մէկ ու Պէտէնին ետեւէն բարձրանային շրջակայ լեռները: Տասնեակ մը անձնուէրներ յանձնառու կըլլային մնալ զիրքերու վրայ: Բոլոր մեկնողները խոստում առած էին իրենց ծնողներէն, ընտանիքներէն՝ չ'յանձնուելու թուրքին, լեցուիլ տուներու մէջ ու կարասիներուն կրակ տալով այրուիլ բոցերու մէջ:

Կէս գիշերը անցած 300է աւելի երկսեռ կռուողներ պատրաստ էին Թըլֆըաուրի Պէտէնին մօտակայ՝ Եանպէկոնց զիրքին շուրջ: Չորս խումբի բաժնուած անոնք կը շարժուէին Պէտէնէն վար. բայց հազիւ 50 քայլ առած դիմացէն շրջակայ պարտէզներէն ուժգին կրակ մը կը բացուէր իրենց դէմ: Ակնարկ մը բաւական էր ըստուգելու համար որ Բերդէն սկսած մինչեւ լեռներու փէշը՝ երեք ծակուկի բլուրը զօրքը խիտ շարքերով զիրք է բռնած, հրացանները ու գնդացիները կը փայլատակէին հարիւրաւոր խրամներէ. այս իրողութեան առջեւ հայերը նախամեծար կը համարէին վերադառնալ հայ թաղի իրենց զիրքերուն: Պարզ էր որ պաշարման շղթայի խզումը պիտի փճացնէր կռուողներու մեծ մասը, այդ պարագային լաւագոյնն էր մնալ թաղերուն մէջ ու մեռնիլ իրենց զիրքերուն վրայ, կորուստ մը աւելի պատճառելով թուրքերուն: Յետագայէն յայտնի եղաւ, որ հայ ազոց հեռանալու այս ծրագիրը թուրքերուն յայտնած է կին մը՝ Ալանճոնց Մղձսուլթան անունով: Այս ճիւղը որ յետագային սլ այնքան մատնութիւններ ըրաւ, երկու գիշեր առաջ յաջողած էր փախչիլ հայ թաղէն ու ապաստանիլ թուրքերու մօտ: Թուրք հրամանատարութիւնը տեղեկանալով հայերու այս ծրագրին, երկար խրամներով ու բազմաթիւ

գիրքերով փակած էր հայերու միակ նահանջի ճամբան:

Հայ տղաքը վերադառնալով իրենց գիրքերուն, տեսակ մը հրճուանքի մէջ էին, շատերը յօժարած էին մեկնիլ սրտի ծանր սեղմումով, գիւրին չէր լքել ամենինչ ճակատագրին, որքան որ ալ այդ ճակատագիրը ուեւէ պարագայի տակ միեւնոյն վախճանը սահմանած ըլլար բոլորին համար:

Կարգ մը ընտանիքներ այդ գիշեր իսկ կրակ տուած էին եղբրական հրդեհի մը: Յովհաննէս Քիլէճեանը՝ տարիքաւոր մարդ մը լեցուցած էր իր կիներն ու զաւակները սենեակի մը մէջ ու ինքն ալ միասին կրակի տուած տունն ու բնակիչները: Քաջարի կին մը՝ Նւա Համալեան՝ կրակ մը բռնկեցուցած էր ու զաւակներով միասին նետուած կրակին մէջ: Կառոզ ու փերու վերագարձը շուտով վերջ կուտար այս վաղահաս արարքներուն:

Այդ գիշերուայ փախուստի փորձին մասին՝ Մ. Րըպուր կը պատմէ. «Հոկտ. 18ին վանքի պատշգամէն կրցանք տեսնել մասնակի քանդուիլը Ամբրիկեան Միսիօնի եկեղեցւոյ գմբէթին: Հայոց Մայր եկեղեցին, ուրիշ շատ մը յիշատակարաններ եւս քանդուեցան: Գիշերը ստաւօտեան ժամը 2.30ին բուռն հրացանածը գութիւն մը լսեցինք, հայերու մէկ փորձն էր այս իրենց թաղերէն գուրս ելլելու համար: 19ին թնդանօթները կը շարունակէին իրենց քանդումի գործը: Հայերը հասկնալի էր որ երկար պիտի չ'կրնային զիմանալ, բայց լաւ որոշած էին ոչինչ չ'ձգել թուրքերուն. տուներուն մէջ կը հաւաքէին իրենց կարասիներն ու գոյքերը ու կը հրդեհէին, իւրաքանչիւր վայրկեան նոր աղետալի լոյս մը, նոր հրդեհ մը կը յայտարարէր եւ շուտով թանձր ծուխ մը կը ծածկէր հայ թաղերը:»

Յաջորդ օր՝ չորեքշաբթի նոկա. 19ին՝ թուրքեր այս-
լեւս վստահ հայերու ջլատումին ու յուսահատութեան,
ամեն կողմէ կը խուժէին դէպի հայ թաղերը: Թնդա-
նօթներու ուսմբերը կը տեղային Մայր եկեղեցիին ու
Ամերիկեան հաստատութիւններուն վրայ: Իւշ Օղլուն-
անկիւնի գրաւումով թուրքերը կը յաջողէին կոռուղ
ուժերը բաժնել երկու մասի: Մայր եկեղեցիին շրջանը
կը կտրուէր Ամերիկեան հաստատութիւններէն ու Թըլ-
ֆըտուրի շրջանէն: Առաջին մասին մէջ կը գտնուէին
Մկրտիչը, Քէօր Սաքօն, Ռասթկէլէնեանը և Վաղարշ
Մեսրոպեանը: Երկրորդ մասին մէջ՝ օր. Չիլիսկիրեա-
նը, օր. Քէթէնճեանը, Յարութիւն Սիմեանը և Մը-
կրտիչ Խարեանը:

Գրաւում երկու թաղերէ հայ բնակչութիւնը կը
քշուէր թուրքերու թաղը: Թուրք զօրքը ամեն ճիգ ի-
գործ կը գնէր մասնաւորաբար գրաւելու համար Մայր
եկեղեցին: Զօրքը յաջողած էր ձեռքել շայր Աբրահամի
ճակատը և հասնիլ եկեղեցիի խցան բակը, գրաւում
էր աղջկանց վարժարանը:

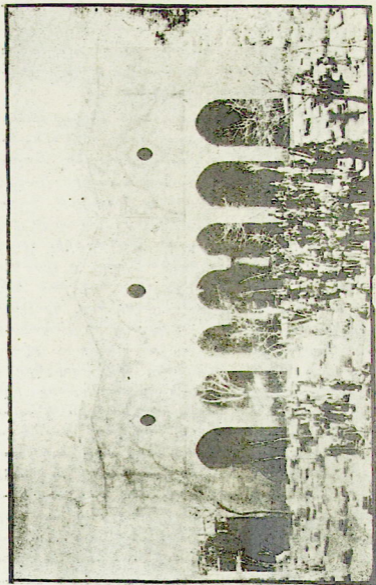
Հայ կոռուղները ամբացած էին առաջնորդարանի
պատշգամբ, Սարաֆեաններու և Տէր Պետրոսեաններու
շէնքերուն մէջ: Չ'տեսնուած վճռականութիւն մը կը
յայտնաբերէր զօրքը, ինչոք շարքերու տեղ նորերը ե-
րեւան կուղային. թուրք սպայ մը իր յիսնեակով երբ
կը փորձէր կարել եկեղեցիի ընդարձակ շրջարակը, ին-
կած էր հայ տղոց գնդակներու տարափին տակ. հակա-
ռակ այս հարուածին ու կորուստներուն այս անգամ ա-
ւելի մեծ թուով զօրքեր կը խուժէին բակէն ներս, ա-
նոնց նպատակն էր անպայման գրաւել եկեղեցին: Մը-
կրտիչ, Տէր Պետրոսեաններու տունէն կը թափէր իր
վերջին ճիգերը, Սարաֆեանեանց տունը դիրք բռնած
Ռասթկէլէնեանի կը պոռար անիկա որ շուտ հասնի ա-

Zur Pfarrkirche in Cebu

առջնորդարանի զիրքը: Ռասթկէլէնեան իր հետ առած Նազարէթ Պաղալեանը, Կարապետ Չպուքճեանը և օր. Կէմչեանը, կը խոյանար առաջնորդարանի զիրքը, բայց թուրքերը արդէն հասած էին եկեղեցիին գաւիթը ու կը կրակէին սիւներու ետեւէն, քանի մը զինուորներ ցաւկած էին բակի աւաղանին մէջ ու կը կրակէին անխնայ: Այս առնն է որ կը կատարուի Ուրֆայի Հեռոսամարտին վերջին ողբերգութիւնը:

Կատարած զօրքի յառաջխաղացումէն ու հայ կռուողներու ենթարկուած յուսահատական կացութենէն. Յարութիւն Ռասթկէլէնեան տասնոցը ձեռքին մոնչեղէն ու կրակելէն կը խոյանայ յարձակող զօրքին վրայ, իրեն կը հետեւին օր. Կէմչեանն ու Նազարէթ Պաղալեանը. գաւիթը լեցուած զօրքերը այս յանդուգն յարձակումէն ալլալլած, կը փորձեն ապաստանիլ սիւներու ետին, բայց այդ վայրկեանին է ահա որ գնդակ մը կուգայ մխուիլ Ռասթկէլէնեանի ձիշտ ճակտին, կ'իյնայ աննման հերոսը, իր երկու ընկերները կը ջանան վերցնել անոր մարմինը, բայց անոնք ալ կ'սպանուին. այնտեղ: Առաջնորդարանի հայ կռուողները ու շրջակայ զիրքերը կը կրկնապատկեն իրենց ճիգը, զօրքերը կը նահանջեն Խցան բակն ու աղջկանց վարժարանը, եկեղեցիին շրջաբակը կը մաքրուի, եկեղեցին կ'ազատի անմիջական վտանգէ: Իրիկունը վրայ կը հասնի շուտով. յարձակման թափը կը նուազի, տարօրինակ խուչ լուսթիւն մը կ'իջնէ քաղաքին վրայ: Մկրտիչ մութին փոխադրել կուտայ Ռասթկէլէնեանի ու իր ընկերներուն մարմինները եկեղեցիին ետեւը: Այնտեղ են արցունքը իրենց աչքերուն Մկրտիչն ու Քէօր Սաքօն. այնտեղ յաջողած է գալ Ամերիկեան շրջանէն օր. Զիլինկիրեանը. հոն է Ռասթկէլէնեանի քոյրը՝ Սուլթան Սիմեանը, Յովհաննէս Սիմեանը, Վաղարշ Մեսրոպեանը, մոմի.

Մայր Եկեղեցու Գաւիթը

մը սղօտ լոյսին տակ ցած փոս մը կը փորեն եկեղեցիին պղտի դռան առջև ամփոփելու համար մեծ հերոսին մարմինը: Ականատես մը կը պատմէ որ Յարութիւն Ռասթկէլէնեան Քրիստոսի տեսքն ունէր, կարծես թէ նոր խաչէն վար կ'առնուէր շարչարուած խաչեայր ճակատին արիւնի կարմիր պսակ մը: Երկայն հասակով, արաբական ճերմակ շապիկ մը վրան, կապոյտ երկնագոյն աչքեր, ոսկեգոյն մազերը երկայն հիւսուած իր գեղեցիկ ուսերուն, անիկա կը հանզէր վերջնական հանգրատով մը, իր փնտռած մահով:

Հոկտ. 20, հինգշաբթի առաւօտ երկու թաղերու մէջ՝ միայն կը շարունակուէր գիմադրութիւնը: Իւշ Օղլուն քէօշի և Մայր եկեղեցիին փողօցները լեցուած էին ողջ մնացող հայ կուռօղները: Գիշերային զօրաւոր յարձակումով մը զօրքերը յաջողած էին գրաւել Բողոքականներու եկեղեցին ու Ամերիկեան հաստատութիւնները, այնտեղի կուռօղներէն՝ Յարութիւն Սիմեանը, Մղձի Կանաչեանը, Յովհաննէս Քէպապճեանը, Մէխանէճի Սանդուրը, Յովհաննէս Մատառճեանը, Յակոբ Աէվէրէջլիեանը, Ներսէս Սարգիսեանը, Չամիչենց Ալեքսանդրը, Սարգիս Ռասթկէլէնեանը և Խանըմ Քէթնճեանը ջրուած էին շրջակայ տուներու մէջ, ցրուող ուժերը ամրացած տան մը, տանիքի մը կամ պատի մը ետեւ վերջին ճիգ ի գործ կը դնէին զոր մը աւելի խլելու թշնամիէն ու ապա վերջին զնդակը պարպելու համար իրենց ճակատին:

Գրաւուած թաղերուն մէջ բազմաթիւ կիներ ու օղջիկներ հորերու մէջ կը նետուէին այնտեղ խեղդամահ ըլլալու և վայրագ թշնամիին ձեռքը չ'իյնալու համար: Կուռօղներէն ոմանք իրենց ձեռքով կ'սպաննէին իրենց կիներ, քոյրը կամ մայրը ու անձնասպան կըլլային: Ոմանք կը մտնէին նախապէս պատրաստուած թագաւոց-

ներու և ջրհորներու մէջ փորուած պատասպարանները, իրենց հետ առած ամիսներու բաւելիք ուսեստեղէն, պահուելու. ու յետագային ազատուելու յոյսով: Շատեր քարիւղ լեցնելով իրենց տանը կրակ կուտային՝ իրենք ալ այրելով միասին:

Անվեհեր կին մը՝ Գուտցի Սիմեան իր երկու զաւակներով կը նետուի ջրհորին մէջ խեղդամահ ըլլալու համար: Սարգիս Տարախճեանը իր երեք եղբայրներն ու զաւակները առած միասին կրակ կուտայ տանը ու բոլորը կ'այրին բոցերու մէջ: Սուճի Մովսէսին նշանածը՝ օր. Ազնիւ Պուչագճեան, ատրճանակի դնդակով մը վերջ կուտայ իր կեանքին: Ներսէս Սարգիսեան իր երկու քոյրսրը սպաննելէ վերջ անձնասպան կըլլայ, ու այսպէս բազմաթիւներ, կին, աղջիկ, պատանի, կը նախընտրեն իրենց իսկ ձեռքով մահանալ թուրքերուն ձեռքը չիյնալու համար:

Թնդանօթի կրակը դադրած էր, որովհետեւ զօրքը ցրուած ու դիրք բռնած էր գրեթէ բոլոր իազերու մէջ: Այս զարհուրելի կացութիւնը երեք օր կը շարունակուէր, մինչեւ որ Մայր եկեղեցիին թաղը ամբացած կտրիճներն ալ մէկիկ մէկիկ կ'իյնային պատնէշին վերայ ու զօրքը կը տիրանար Ուրֆայի ամբողջ հայկական թաղամասին:

Հոկտ. 23ին կիրակի իրիկնամուտին հետ, խոր, մեռելային լուծիւն մը կը սաւառնէր հայ թաղին վերև, ուր ծուխն ու կրակը հանգարտ կը բարձրանար անձրեւոտ ու թաց երկինքն ի վեր: 25 օրուան հերոսական մաքառումէ մը յետոյ վերջ գտած էր Ուրֆայի Հերոսամարտը:

*
* *

Ի՞նչ հարկ նկարագրել այն ողբերգութիւնը որ կատարուեցաւ Ուրֆայի կոիւններէն յետոյ հայ թաղերուն մէջ: Կը բաւէ արձանագրել որ Հերոսամարտէն վերապարոզ ժողովուրդն ալ ենթարկուեցաւ այն վիճակին որուն ենթարկուած էր բովանդակ թրքահայութիւնը. Մ. Բըզուր՝ ֆրանսացի հեղինակը, հետեւեալ կարճ տողերուն մէջ կը գծէ աղէտին սրտակերը. «Նոյ. Տին քանի մը ընկերներու հետ հայոց թաղերը երթալու հետաքրքրութիւնը ունեցայ: Մայր եկեղեցւոյ բակը մտանք, ուր անմոռանալի տեսարան մը՝ այնքան քստմնելի ներկայացաւ մեր աչքերուն: Հոտ ալ ողջեր, օրհասներ և մեռելներ խառնխուռն փռուած էին: Դիակներու կոյտ մը գրեթէ կը զոցէր մուտքի դուռը, քիչ մը հետոն հոգեւարքի հոնդիւններ, լայնաբաց բերաններ ու ազերսող աչքեր եկեղեցւոյ մէջ. խորաններու առջեւ ծնրագրած, եղբարազղ արարածներ որոնք այլեւս արցունք չունէին, թեւերնին երկինք տարածած վերջին պաղատանքով մը մեռնելու ուժ կը հայցէին: Դուրս ելանք ասկէ լալով ու սրտերնիս սեղմած այնքան թըշուառութեան թեթեւցնելու մեր անկարողութեան առջեւ:»

Հոկտ. 23էն յետոյ մինչեւ նոյեմբերի վերջը անպակաս էին գարձեալ կոիւնները հայ թաղերէ ներս: Թագստոցներու մէջ պահուած վերապրողներն էին որոնք մատնիչներու ցուցմունքներով մատնուելէ վերջ նախամեծար կը համարէին ամբանալ տան մը մէջ ու կոռեւելով մեռնիլ հերոսաբար: Կարգ մը մարդիկ իրենց զըզուելի զոյութիւնը պահելու համար, ոստիկաններու հետ միասին շարունակ փնտոտուքներ կը կատարէին պահուած մարդիկ գտնելու համար: Այդ դաւաճանները՝ Մղձ Սարգիս էքմէքճեան (Շաքիր), Դանիէլ Ասաուրեան,

Տանակէօղլեան, Ալանճոնց Մղձսուլթան, Բրտեհնց Լուսիկ հարիւրաւոր անձերու կորուստեան պատճառ կը գառնային, այլապէս ամիսներ յետոյ այդ պահուողները կարողանային հաւանաբար ազատուիլ ու անցնիլ շրջակայ աշիրէթներու մէջ:

Ահաւասիկ Արմենակ Աղղարեանը, երբ մասնիչները կը գտնեն իրեն թագաւորը՝ անիկա երկու ընկերներով կ'ամբանայ Չենկենց տանը մէջ ու օր մը ամբողջ կը դիմագրէ զօրքի յարձակումներուն ու կ'իյնայ հերոսաբար իր ընկերներուն հետ: Ահա վաղարշ Մեսրոպեանը, այդ անմահ կարիճը, քանի մը ընկերներով պահուած էր թագաւորի մը մէջ, կոիւր վերջանալէն 15 օր վերջ, մասնիչները կը գտնեն անոնց տեղը, քաջերը կը դիմագրեն երկու օր ու երբ կը վերջանայ իրենց փափուշտը, զուբս կը խոյանան դիրքէն՝ դաշոյնները մերկացուցած ու կ'իյնան պաշարող զօրքի գնդակներուն տակ:

Հայ թաղերէն հաւաքուած բազմութիւնը կառավարութիւնը կը լեցնէր զրսքաղաք գտնուող Միլէթ խանին մէջ ու անկէ մաս մաս կ'աքսորէր Տէր Զօրի անապատները: Ասոնց մէջէն գատուած երկու հարիւրի մօտ էրիկ մարդիկ առանց դատի և քննութեան կախազան կը բարձրացուէին: Անոնց մէջ էին պատուելի Սողոմոն Աքէլեանը, Ամերիկեան Որբանոցի ներքին տընօրէն Սեղրակ Սահակեանը, Գ. Իմիրզեանը, Յովհաննէս Սիմեանը, Գերմանական Որբանոցի հայրիկ՝ պատուելի Պետրոս Մատառեանը, Գարակիւլենց Յովհաննէսը, Քուրէն Տէրաէրեանը, Կարապետ Աստուրեանը, Գրիգոր Աթլաղեանը, Գեւորճան Աղղարեանը, Պետրոս Զրթթլիեանը: Բոլորն ալ քաջութեամբ կը դիմաւորեն մահը զարմացնելով զհիճներն անգամ: Բողոքականներու պատուելին՝ Սողոմոն Աքէլեան մարմնեղ ըլլալուն՝ եր-

կու անգամ կը կտրի կախաղանին չուանը, երբորդ անգամ աթոռին վրայ բարձրանալով անիկա պաղարիւնութեամբ խուժանին ու զօրքերուն զառնալով կը բացազանէ՝ — իշխէ օսմանընըն հէր իշի պու իփ կիպի շիւրիք աիր: Աքանչելի ծերուկ մը՝ Յովհաննէս Սիմեան, որ կուի ընթացքին հսկած էր կուռողներու պարենաւորման գործին, կը պոռայ զինք կախող զահիճներու երեսին, որ հանգիստ սրտով կը մեռնի՝ քանի

Սեդակ Սահակեան

Գեորգ Իմիւրգեան

որ հայ կտրիճները կուի մէջ հազարաւոր թուրքերու արիւնն են խմած:

Ճախրի փաշան չէ գոհացած սակայն Շայս ոճիրներով, անիկա ամեն օր խիստ հրամաններ կուտայ զրանելու հայերու հրամանատար Մկրտիչ Նօթնէզրէրեանը՝ ողջ կամ մեռած վիճակի մէջ, ատելութեան խառնուած հիացում մը և հետաքրքրութիւն մը կը կրծէր շարունակ թուրք հրամանատարին ուղեղը՝ տեսնելու անոր դէմքը: Տասը օրեր անցած էին արդէն ու տակաւին զուր

անցած էին բոլոր փնտոտուքները: Մատնիչներ՝ Գա-
նօն և Սարգիս էքմէքճեանը, կը պտտէին տունէ տուն,
կը պոռային գետնայարկերու, ջրհորներու բերանէն որ
դուրս գան պահուողները, խաբելով՝ թէ Ընդհանուր
Պատերազմը վերջացած է, ոռւսերը եկած են, Հալէպէն
քօնսուլներ են եկած ու այլևս վտանգ չիկայ հայե-
րուն համար: Շատեր վստահելով այս ծանօթ ձայնե-
րուն կ'իյնային որողայթի մէջ, բայց մէջտեղ չիկային
Մկրտիչն ու Քէօր Սաքօն: Փաշան հրամայած էր որ
քննեն աւերակներու մէջ ցրուած զիւակները, դուրս
հանն թաղուածները ստուգելու համար Մկրտիչի ինք-
նութիւնը, այս աշխատանքն ալ ոչ մէկ արգիւնք չէր
տար: Ի՞նչ եղած էր սակայն Մկրտիչ:

Հոկտ. 23ի գիշերը Յովհաննէս Սիմեան ստիպած էր
Մկրտիչին մտնելու իրեն պատրաստած ապահով թա-
գստոցը, Սիմեանի տան գետնայարկէն ներս տարիներ
առաջ յատկապէս շինուած այս թաղստոցը կարող էր
զիմանալ ամենանրբին փնտոտութի մը, այնտեղ կը
մտնէին՝ Մկրտիչը, իր կինը՝ Եղիսաբէթը, Քէօր Սա-
քօն, Յովհաննէս Սիմեանը, կինը՝ Սուլթանը, աղջիկը՝
Վարդանոյշը, Սասունցի Ամտուրիկը, Խաչեր Համալեսա-
նը, Հայկ Գարաղաշեանը եւ Սարգիս Ճիկէրիկեանը:
Թաղստոցը անբաւարար էր այդքան բազմութեան մը,
բոլորը գրեթէ սեղմուած էին իրար, Մկրտիչի և Սաքօ-
յի վէրքերը աճելի ցաւեր կը պատճառէին իրենց, ա-
պականուած օդին մէջ, առանց զարմանի ու գեղի երկու
վիրաւորները յուսահատական զրուիւթեան մը մասնուած
էին, Սաքօն բարձր տաքութիւն ունէր ու կը զստան-
ցեր շարունակ:

Տասը օրեր փակուելէ վերջ այս թաղստոցին մէջ,
Մկրտիչը և Սաքօն այլևս իրենց ցաւերուն զիմանա-
լու անկարող, գիշեր մը դուրս կուգային թաղստոցէն

աւելի օղասուն տեղ մը պահուելու համար: Երկու եղ-
բայրները կը մտնէին մօտակայ տան մը գետնայար-
կը, քայց փոխադրութեան պահուն կը նշմարուէին հայ
մատնիչէ մը: Առաւօտ կանուխ քաղմաթիւ զօրքեր լուս
ու անաղմուկ պաշարած էին արդէն երկու եղբայրնե-
րու թագստոցը: Մատնիչ՝ Սարգիս Էքէքեքեանը կը
մօտենայ անոնց տանը ու կը կանչէ Մկրտիչն ու Սա-
քօն, յայտնելով որ դուրս գան, քանի որ վերջացած
է ամեն ինչ ու ռուս հրամանատարը զիրենք կը փըն-
տրէ: Հակառակ Մկրտիչի արգելքին Սաքօն դուրս
կուգայ թագստոցէն, կանչող ձայնին ծանօթ էր ու իր
կրած ցաւերը այլևս խելագար դարձուցած էին զինքը,
զարանակայ զօրքերը անմիջապէս կը կաշկանդեն Սա-
քօյի թեւերը, լսելով դուրսի իրարանցումը ու Սաքօ-
յին հայհոյանքները, Մկրտիչ հաւաքելով իր վերջին
ուժերը դուրս կը խոյանայ թագստոցէն՝ տաննոցը ձեռ-
քին մէջ, թուրք սպայ մը և երեք զինուորներ կ'իյ-
նան հերոսի գնդակներէն: Տեսնելով որ չրջապատուած
է, առանց առիթ տալու թշնամի գնդակի մը, Մկրտի
զէնքը իր սրտին ուղղելով վերջ կուտայ իր հերոսական
կեանքին:

Լուրը վայրկեանապէս կը տաւածուի քաղաքին մէջ,
Բերդէն և Թըլֆըտուրէն 24 թնդանօթի հարուածներ
կ'արձակուին, մեռած է հայոց հրամանատարը:

Անարգ ցեղը որ գիականերուն անգամ խնայել չի գի-
տեր, պար կը բռնէ հերոսի մարմնին շուրջ: Իէպքին
վայրը փութացած է Ֆախրի փաշան, իր առջևն է փրո-
ուած առասպելական հերոս մը, մարդ մը որ ամբողջ
հինգ տարի սարսափի տակ պահած է Ուրֆայի թուրք
կառավարութիւնը, որուն հոշակը սկսած էր տարած-
ուիլ՝ Հայկպէն Ուրֆա, Տիգրանակերտ ու մինչև Սա-
սուն, ու որու վերջին գործը՝ Ուրֆայի ապստամբու-

Օր. Մար. Չիլինկիրեան

Տիկ. Եղիս. Եօրնեղբերեան

Տիկ. Սուլբան Սիմեան

Տիկ. Խարուն Գոնջանեան

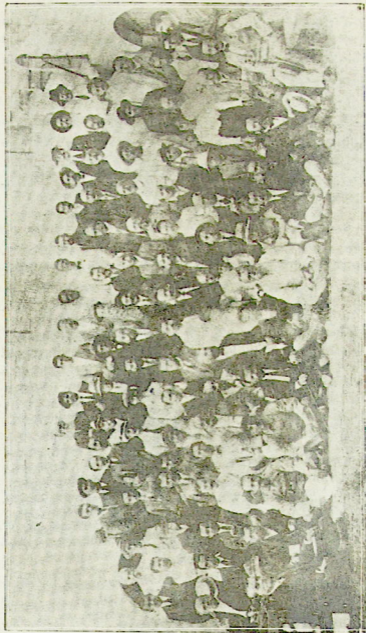
101 Տարի Բանճարկութեան Գասապարտուած
Չորս Հերոսուհիները

Թիւնը արժած էր թուրք զօրքին ու խուժանին 2000է աւելի սպանուած ու վիրաւոր:

Մկրտիչի մարմինը պատգարակի մը վրայ երկնցուցած, թուրքերը կը տանին զայն Միլէթ խանին, այնուհետ խոնուած հայերուն մէջ պտտցնելու և իրենց սուղ յաղթանակը ցուցադրելու համար:

Մկրտիչի կռուին և անձնասպանութեան յաջորդ օրը, Յովհաննէս Սիմեան զուրս կուգայ իրենց թագաւորացէն Մկրտիչն ու Սաքօն փնտոելու համար: Վերագարձին զարակալ մատնիչները կը նկատեն անոր թագաւոր մուսքը: Ինչ վերջ նկատելով իրենց պաշարումը Սիմեանն ու իր ընկերները խոյս կուտան տունէ տուն ու կը հասնին մինչև Էնէշնց բակը: Տանիքը բռնած են զօրքերը. կարճ կռիւ մը տեղի կ'ունենայ, որու ընթացքին կ'սպաննուին՝ Սասունցի Աստուրիկը, Յովհաննէս Գարատաշէանը և Սաչեր Համալեանը, իսկ Սիմեանն ու իր կիներ, աղջիկը, օր. Չիլինկիրեանն ու տիկ. Եօթնէղբէրեանը կը ձերբակալուին: Սիմեանը յաջորդ օր իսկ կախաղան կը բարձրացնեն, իսկ Ռասթկէլէնեանի քոյր՝ տիկ. Սուլթան Սիմեանը, օր. Չիլինկիրեանը, տիկ. Եօթնէղբէրեանն ու տիկ. Գօնարածեանը կը դատապարտեն 101 տարի բանտարկութեան: Կռուի զեկավարներէն նկատուող այս չորս կիները Պատերազմական Ատեանը որոշած էր չ'կախել, այլ փտցնել բանտերու մէջ: Ջինադադարէն յետոյ երբ անգլիացիք Ուրֆա կը մտնէին առաջին առթիւ ազատ արձակել կուտային այս չորս հերոսուհիները. որոնք այսօր միակ վերապրողներն են Ուրֆայի հերոսներու և հերոսուհիներու սքանչելի շարքերէն:

Քէօր Սաքօին հսկողութեան տակ կը պահէ կառավարութիւնը հիւանդանոցի մէջ, սաքի վէրքը կը բուժուի: Կարծողներ կան որ Ֆախրի փաշան հիացած Մըկրտիչի և Սարգիսի անսովոր կտրիճութեան վրայ, ու

Կառնի Աւելի Ռաճառ Գոստանոյ Օսուր Քաղաքական Գերիմերը

զած էր գէթ անոր փոքր եղբայրը ազատել կախադանէն: Բայց Սարգիսի վէրքը բուժուելէն անմիջապէս յետոյ կախուիլը՝ որոշ ցոյց կուտայ այս կարծիքի անհիմն ըլլալը:

Հայ թաղը զանուոց 14 օտարականները 10 օր բանապահելէ վերջ կը զրկէին իրենց ընկերներուն մօտ՝ Լատինաց վանքը, իսկ Ամերիկեան հաստատութիւններու անօրէն՝ Մ. Լէսլին կ'ենթարկեն շարունակական խիստ հարցաքննութեան մը: Այս անձնուէր ամերիկացին կարճ ժամանակի ընթացքին զարձած էր հայերու սիրելին ու այդ կերպով կասկածելի նկատուած թուրքերու մօտ. կտուի ընթացքին անիկա հայ կոռուողներուն արամազրած էր ամերիկեան շէնքերը, ու հակառակ թուրքերու հրաւերին անիկա դուրս չէր եկած կամ չէր կրցած դալ հայ թաղէն: Հարցաքննութիւնը անգի կուսնենար օրը մի քանի անգամ. որուն ներկայ կը գտնուէր նաև գերմանացի Մ. Էքսթորը: Մ. Լէսլին՝ զուրկերիացի Տօքթ. Քիւնսլէրի միջամտութեամբ իրիկունները թոյլատրուած էր անցնելու այս վերջնայն բնակարանը:

Հոկտ. 30ին, կէսօրէ առաջ երբ Մ. Լէսլի կը վերադառնար հարցաքննութենէն, Տօքթ. Քիւնսլէրի տան մօտ յանկարծ կ'իյնայ գետին: Շուտով հասնող բժիշկները կը հաստատեն եղբրաբաղդ ամերիկացիին մահը, գրպանէն գտնուած գրութեան մը մէջ՝ Մ. Լէսլի կը յայտնէր որ անձնասպան կըլլայ: Այս մասին Մ. Բըպուրի յուշերուն մէջ կը հանդիպինք հետեւեալ ուշազըրաւ դիտողութեան և Մ. Լէսլիի ձգած գրութեան սլաճէնին. «Պ. Լէսլի գրեթէ ամեն օր կը հարցաքննուէր Պատերազմական Ատեանին առջեւ: Ի՞նչ անցաւ դարձաւ այդ նրատերուն մէջ չ'զխտեմ: Անգլիական հպատակ պ. Բուփէր՝ որ թարգման էր, մեզի բան մը չ'յայտնեց: Հոկտ. 30ին պ. Տէֆրանսի հետ անձնական գոր-

ծով մը կանչուած ըլլալով պ. Ա.էն, այնտեղ իմացայ պ. Լէսլիին մտնը: Անձնասպան եղած էր, պնդեցին որ փինական թթու խմած էր: Արդ. Տօք. Ազիզ պէյ Պէմիէն իմացայ որ պ. Լէսլի փինական թթուէ թունաւորուած ըլլալու ոեւէ հետք չունէր: Տօքթ. Ազիզն էր որ իր պաշտօնին բերումով կանչուած էր մահը հաստատելու: Այս մահուան շուրջ խորհուրդ մը կը տիրէ որ թերեւս լուսաբանուի, իմ կարծիքս այն է որ պրն. Լէսլի երբեք անձնասպան եղած չէ»: «Նոյ. Չին պրն. Բէլանսի հետ Սէրայ կանչուեցայ, թարգմանելու համար պ. Լէսլիի անգլերէն գրած մէկ տոմսակը: Այդպէս հասկեցած էինք երբ տոմսակը մեզ երկարած էին: Եւ երբ բարեկամիս օգնութեամբ թարգմանութիւնը յանձնեցինք պաշտօնեային, անիկա պատասխանեց՝—բայց պարոն այս չէր ուզածս, այլ պարզ ընդօրինակութիւն մը — ոչինչ աւելի դիւրին, պատասխանեցի, և սակայն առիթէն օգտուելով օրինակ մը գրի գրպանս: Ահա ասիկ պատճէնը.—

My last statement

No one in Ourfa, is, in any way, responsible for my actions. except myself. Specially the family of Mr. Kupzler and Eckart are not involved in anything that I have done. What I have drunk, I have brought from the building of the Mission. I am not implicated in the Armenian revolution but was brought under by it.

F. H. LESLIE»

«Իմ վերջին յայտարարութիւնը—Ուրփայի մէջ, ինձ-
մէ զատ ոչ ոք, ոեւէ պատճառով պատասխանատու չէ
իմ կատարածներուս, մասնաւորապէս պրն. Քիւնտլէրի
ընտանիքն ու Էտքարտ մասնակցութիւն չունին ոեւէ
խնդրի մէջ, որ ես ըրած եմ: Ինչ որ խմած եմ, բե-

Մ. Լեւի

րած եմ Միսիօնարական շէնքէն: Ես ոչ մէկ առնչու-
թիւն ունեցած չեմ հայ յեղափոխութեան մէջ, բայց
անոր ենթարկուած եմ:

Ֆ. Ղ. ԼԷՍԼԻ»

Այս տոմսակը կրնայ պ. Լեւիի ձեռագիրը ըլլալ եւ
կամ թուրք կառավարութեան յերյուրանքը, մեզ հա-

մար այդ չէ կարեւորը, երկու պարագային ալ այս ազնիւ ամերիկացին՝ ապրելով ու տառապելով Ուրֆացիին հետ, իր մահուամբ կը միանայ հայութեան ճակատագրին ու մեր պատմութեան յարգանքը կը հրաւիրէ իր անունին ու յիշատակին վրայ:

Անձնասպանութեան ուրիշ ստոյգ դէպք մը՝ որ կը վերաբերի Գարեգին քահանայ Ոսկերիչեանի և իր կնոջ, յուզիչ դրուագ մը կը ներկայացնէ: Ուրֆայի այս յարգուած կրօնականը՝ իր կնոջ և զաւակներուն հետ պահուած կը մնար Միս Եփփէի տան մէջ. անոր հետ պահուած էին նաև ուրիշ 8 հայ երիտասարդներ, որոնց պատերազմի ընթացքին անցուցած կեանքին մասին պիտի խօսինք սուանձին՝ այս գրքին վերջին մասին մէջ: Կառավարութիւնը իմացած էր որ տէր Գարեգին ողջ է ու պահուած, սակայն ո՛ւր, այդ յայտնի չէր նախապէս իրեն համար: Հակառակ կառավարութեան այն ազդարարութեան որ ռեւէ օտարական եթէ համարձակի հայ մը պահել իր գլուխով պատասխանատու պիտի ըլլայ, այս անձնուէր տանիմարքացի օրիորդը կը պահէր տէր Գարեգինն ու իր ընկերները: Բացի այդ Միս Եփփէն ամեն միջոց ի գործ կը դնէր օգնութեան հասնելու Միլէթ խանին հաւաքուած թշուառներուն, զինուորներ կաշառելով, գաղտնի անցքերով, գրամ, ուտելիք և հագուստեղէն կը հասցնէր աքտրեալներուն: Ուրֆայի դէպքերը զինքը ձգած էին ջգադադրութեան մէջ, հիւանդ, նիհարցած, և սակայն զաղար չունէր ու շարունակ իր միտքը սեւեռուած էր թշուառ մը, մահապարտ մը աւելի փրկելու գործին:

Թուրք ոստիկաններու կասկածները կը մզեն վերջապէս խուզարկութեան մը, Միս Եփփէի բնակարանէն ներս: Բարեբաղդաբար չեն յաջողիր գտնել տէր Գարեգինի և ընկերներու թագստոցը: Այս խուզարկու-

Թիւնը պատճառ կըլլայ որ պահուողները այլեւս անապահով նկատելով Միս Եփփէի սուներ, գիշերանց երթան պահուելու որբանոցին այգին: Գիշերները անոնցմէ մէկը կուգար Միս Եփփէի սուներ ուտելիք և տեղեկութիւններ տանելու:

Միս Եփփէ

Ոստիկանապետ Շաքիրին, որուն յանձնուած էր տէր Գարեգինը անպայման զտնելու գործը, ամեն հնարք կը գործածէր զտնելու անոր տեղը: Անոր բոլոր տեղեկութիւնները կը հաստատեն որ անիկա վերջին անգամ,

կոռւէն առաջ ապաստանած է Միս Եփփէի տունը: Տասնեակ մը ոստիկաններ ամեն օր կը հսկէին Միս Եփփէի և Տօքթ. Քիւնսլէրի տան վրայ: Երջակայ այգիները նոյնպէս հսկողութեան տակ առնուած էին: Տեսնելով այս բոլորը, տէր Գարեգին կ'որոշէ իր կեանքին վերջ տալ: Անիկա կը հաւաքէ շուրջը իրեն ընկերները ու բնտանիքը, կը յայտնէ իր որոշումը: — Որքան ատեն որ ես ողջ եմ կըսէ տէր Գարեգին, հետապնդումը չ'սլտի դադրի, ու իմ պատճառաւ զուք ալ պիտի իյնաք թուրքերու ձեռքը, իմ մահուամբ փրկատուութենէր վերջ պիտի գտնեն ու հաւանաբար բազմազան օգնէ ազատելու ձեռք: Զուր կ'անցնի ընկերներու ընդդիմութիւնը, անիկա վճառական է իր որոշումին մէջ: Եւ սակայն իր քաջարի կիներ արգարացի պահանջ մը ունի, Ուրֆացի կնոջ վայել պահանջ մը, անիկա կ'ուզէր մեռնիլ իր ամուսնոյն հետ, անոր նման վերջ տալ իր կեանքին ու մահուան մէջ ալ մնալ ընկերը իր տարիներու կենակցին:

— Հինգշաբթի անձրևնոտ իրիկուն մըն էր՝ կը պատմէ դէպքին ականատես Միսաք Մելքոնեան — տէր Գարեգին արցունքոտ աչքերով օրհնեց մեզ և իր երկու տղաքները՝ Արշակը և Արմենակը. մեր թագստոցէն ընկերացայ տէր հօր և իր արկնոջ մինչև այգիին «աղբը», այնտեղ տէր Գարեգին հանեց սիւ պլիմէ պարունակող փոքրիկ տուփ մը, նախ ինք առաւ կէսը ու մնացեալը տուաւ կնոջ. երկուքն ալ քաջութեամբ ստին մահացու թոյնը. արկնոջ համար իր ձեռքով մեծ քար մը բերաւ ու տեղաւորեց անոր գլուխին տակ, յետոյ ինքը երկարեցաւ անոր կողքին քար մը իրեն բարձ ըրած: Քանի մը վայրկեան խօսեցաւ իր կողակցին հետ, խօսեցաւ անոր հանդերձեալ կեանքի մասին: — Քիչ վերջ զարձեալ իրարու հետ պիտի ըլլանք մահ-

ուան մէջ, ըսաւ. ու ապա զառնալով ինձի, — տղա՛ս ըսաւ, այնպէս կը գուշակեմ որ դուք պիտի ազատիք և ողջ մնաք. պատմեցէք մեր հայրենակիցներուն թէ ինչպէս կը մեռնինք, ըսէք որ կեանքի վախճանը պէտք է նպատակով մը փակուի, յայտնեցէք բոլորին որ

Գարեգին Քանանայ Ոսկերչեան
(Նրիսասարդուքեան Նկարը)

Թուրք ոճրագործ ցեղը պիտի կործանի որ մը իր ոճիրներու յորձանքին մէջ: Յետոյ աւելցուց որ երբ որ մը ազատ արեւ տեսնէք պատմեցէք աշխարհին թէ ինչ հերոսական մահով էր մեռաւ Ուրֆայի հայու թիւնը: Տէր Գարեգինի սիկինը առանց երկար չարչարանքի

յաւիտեան վաղեց իր աչքերը, աէր հայրը թոյլե մահամերձի ձեռքերով պատկած տեղէն ձեռքը երկարելով խաչակնքեց անոր մարմինը: Երկար տեւեց տէր Գարեգինի հոգեւարքը, ուչ գիշեր էր երբ ան ալ փակեց իր աչքերը ընդմիշտ. արցունքով ու հեկեկանքով բաժնուեցայ այս եզերական տեսարանէն ու վերագարձայ ընկերներու մօտ: Նահատակները նախապէս խնդրած էին որ իրենց մարմինները չ'թաղենք հողին տակ. պէտք էր անոնք մնային բաց երկինքի տակ, որպէսզի կառավարութիւնը գտնէր անոնց գիակները ու հրաժարէր իր փնտոտութէն, այդ կերպով միայն հնարաւոր էր մնացողներուն հետքը կորսնցնել: Յաջորդ օր ոստիկաններ կը հան դիպին տէր Գարեգինի և կ'նոջ մարմիններուն. ոստիկանապետը անձամբ կուգայ ստուգելու տէր հօր ինքնութիւնը, ու կազմելու իր տեղեկագիրը:»

Մեր աշխատութեան սկիզբը յիշած էինք այն բացատրիկ տեղը որ կը գրաւէր տէր Գարեգինը Ուրֆայի հանրային կեանքին մէջ, լուրջ, զարգացումի տէր, բեմբասաց, երկար տարիներու ուսուցիչ, անիկա իր բացատրիկ մահով արժեցուց այն խորունկ յարգանքը որ Ուրֆայի հայութիւնը կը տածէր իրեն հանդէպ:

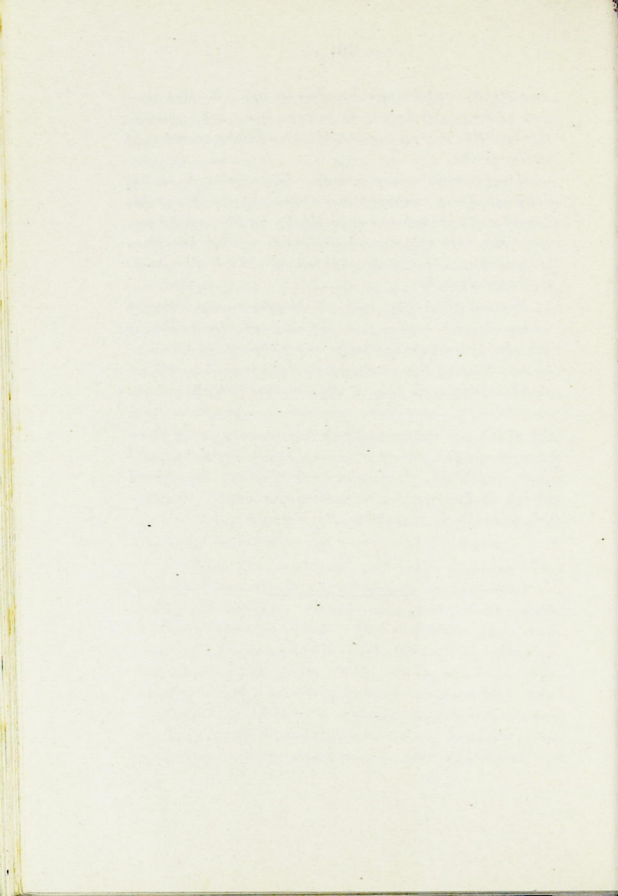
Ուրֆայի Հերոսամարտին յաջորդող դէպքերը կուգան կրկնապատկելու մեր հիացումը այդ սքանչելի ժողովուրդին հանդէպ: Անօրինակ գոյամարտ մը հազարաւոր զօրքի, խուժանի և թնդանթներու դէմ, պարտութիւն՝ բայց պատնէշի վրայ: Խիզախ ու արհամարհօտ կախազանին առջեւ, մահուան գերագասում՝ թըշնամիին գութէն կամ հալածանքէն, բոցերու մէջ, ջըրհորներու խորութեանը և մահացու թոյներու բաժակով՝ վազք մը դէպի անմահութիւն: Հայու ցեղային մարտունակութեան սքանչելի բոցավառում մը, որուն դի-

մայց թուրք արիւնարբու հրամանատարը՝ Յախրի փաշան կը բացագանչէր՝—ի՛նչ պիտի ըլլար մեր կացութիւնը եթէ հայերը բազմաթիւ Ուրֆայիներ ունենային այս պահուն:

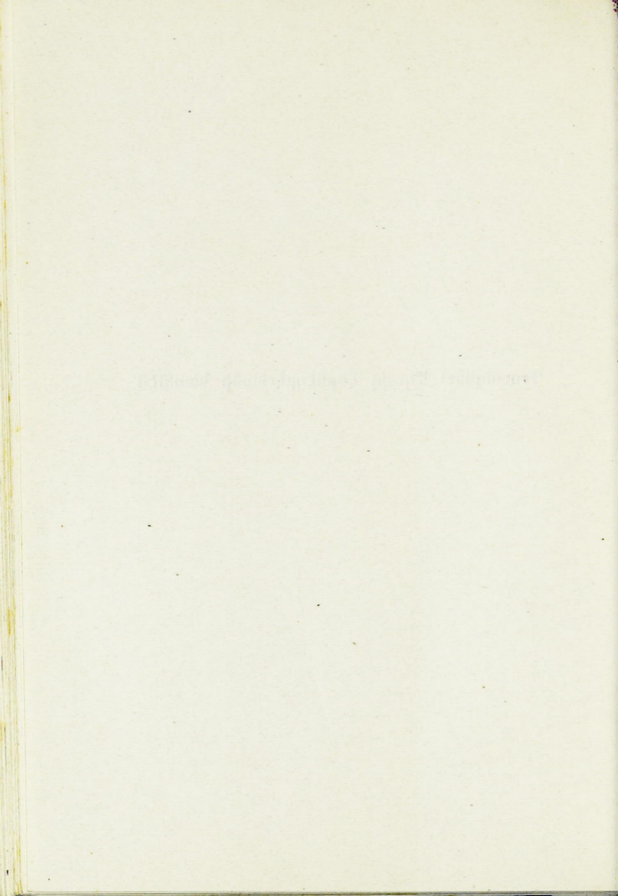
Յուզիչ արձանագրութեամբ մը՝ գրուած արիւնով Ուրֆայի Մայր եկեղեցիի խորանին, Ուրֆայի անմահ հացած քաջարի երիտասարդութիւնը կը բնորոշէ իր զաւարտարին օրինակելի բարձրութիւնը: — «Կը կռուինք, կը զոհուինք հայ ժողովուրդին սիրոյն, Հ. Յ. Դաշնակցութեան սիրոյն»:

Ինչ աւելի յուզիչ քան մեռնողներու այս վերջին պատգամը, որ արժանի տապանաքարի մը նման կը հանդէլի հերոսական Ուրֆայի աճիւններուն վրայ:

Հայ նորագոյն պատմութիւնը պիտի գիտնայ իր ամենէն արժէքաւոր էջերէն մէկը նուիրել Ուրֆայի Հերոսամարտին, որովհետեւ ընդհանուր աղէտին ու սուգին մէջէն, համակերպութեան եւ դաւադիր ուղիներու նուաստացումէն, կը զատուի, կը բարձրանայ՝ հազուադիւրս ուրիշներու հետ՝ Ուրֆայի անունը, դառնալով տեսակ մը խորհրդանշան եւ երաշխիք հայու մարտական կորովին և ընդունակութիւններուն:

Դրուագներ՝ Մկրտիչ Եօթնդրեանի կեանքին

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ՝ ՄԿՐՏԻՉ ԵՕԹՆԷՂԲԵՐԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔԸՆ

Հայ յեղափոխական պատմութեան առասպելական զէմքն է Մկրտիչ Եօթնէղբէրեան: Հայ հերոսներու երկար ու գեղեցիկ շարանին մէջէն, կը դատուի անոր անունը իբր բացատրիկ հնարամտութեան տէր նորօրինակ տիպարի մը: Իրենց քաջութեամբ ու անձնուրութեամբ ծանօթ հերոսներ շատ է ունեցած մեր նորագոյն պատմութիւնը. բայց այդ արժանիքներուն միացած բացատրիկ նախաձեռնող ոգի, հնարամտութիւն և մեր ժողովուրդի գոյութեան պայքարի միջոցներու մասին իւրայատուկ մէկ հասկացողութիւն ունեցող՝ երկրորդ Մկրտիչ Եօթնէղբէրեան մը չէ ճանչցած հայ յեղափոխական շարժումը:

Այսօր, 18 տարի յետոյ իր մահուընէն, շատ մը հին յեղափոխականներ համաձայն են մեր վերոյիշեալ կարծիքին: Ու զեռ մտածել որ լրիւ կերպով չէ ուսումնասիրուած Եօթնէղբէրեանի կեանքը, մտածել որ այդ արկածալից կեանքը ունեցած է ընդամէնը եօթը տարուան կարճ պատմութիւն մը, այն ալ համեմատաբար խաղաղ շրջանի մը մէջ, բայց որ իր մէջ կը հաշուէ դրուագներ՝ որոնք կը թուին շատերու համար առասպել-

լական, չափազանցուած ու զարգարուն: Մինչդեռ ճիշտ հակառակը, Եօթնէղբէրեանի կեանքն ու գործերը չեն ճանչցուած իրենց լայն սահմաններուն մէջ, ինչ որ պատմուած է մինչեւ հիմա, եղած է հապճեպ, անկատար, նուազագոյնի իջեցուած անոր խիզախութիւններու շարանը, գործելու, հարուածելու ինքնատիպ մեթոտները որ ունէր Մկրտիչ, դժուարութեան են մատնած անոր կեանքին շուրջ խօսողները, մարդ ստիպուած կը կրճատէ շատ մը մանրամասնութիւններ, բայց որոնք անկասկած կը մատնեն հանճարեղ միտք մը՝ պարզապէս նուազ վիպական ցոյց տալու համար անոր դէմքը: Բայց անհրաժեշտ է՝ մանաւանդ մեր օրերուն մէջ՝ լայն ուսումնասիրութեան առարկայ դարձնել այս հերոսին կեանքը: Վերջոյն շերտամարտին այս գլուխը պարզապէս նպատակ ունի նօթագրել քանի մը զբոռադներ Մկրտիչի կեանքէն, նիւթ մատակարարել մեր կէս դարու յեղափոխական պատմութեան, որ պիտի զբոռուի անկասկած, արժանի բժանդութեամբ մը:

Ըսինք նախապէս որ Մկրտիչ Եօթնէղբէրեանի գըլխաւոր արժանիքները եղած են, իր հնարամտութիւնը, նախաձեռնող ոգին և մեր ժողովուրդի պայքարին մասին ունեցած իւրայատուկ գաղափարները: Առաջին երկու արժանիքները մենք պիտի տեսնենք անոր գործին մէջ, կարեւոր է ծանօթանալ Մկրտիչի գաղափարներուն:

Ընդհանրապէս հայ յեղափոխութեան զեկամարներն ու անոր զինուորները, իրենց գործի և միջոցներու մէջ, դրած են կարգ մը բարոյական հասկացողութիւններ: Մեր գարաւոր ոտխէն՝ թուրքէն զանազանուելու մը տանողութիւնը, ու մասամբ մեր ցեղային նկարագիրը մղած են զանոնք յեղափոխութիւնը չ'չեղեցնելու օրինաւոր ճանապարհներէ: Գիշեր են դառնուած որոնք զի-

տակից մեր շրջապատին ու պայմաններուն՝ ընտրած ըլլան նպատակին տանող միջոցներու ներելի գործածութիւնը, առանց ճանչնալ ուղելու միջոցներու ունէ սահման: Ատոնցմէ մէկն է եղած նօթնէղբէրեանը:

Տակաւին նոր արձանագրուած Հ. Յ. Գաշնակցութեան Ուրֆայի կազմին, առաջին օրէն կը ցուցահանէր ըմբոստ նկարագիր մը:

Սահմանագրութիւնը նոր է հռչակուած Թուրքիոյ մէջ, ազատութիւն ու եզրայրութիւն, ճառ ու միթիւնկներ ամեն կողմ, սակայն Մկրտիչ՝ խեղճ ու կիսազրագէտ այդ 24 տարեկան երիտասարդը, կը հաւակնի վեր բարձրանալ Ուրֆայի Գաշնակցութեան ընդհանուր ժողովին մէջ ու յայտարարել՝ որ ինքը չի ճանչնար ոչ սահմանագրութիւն և ոչ ալ ազատութիւն, ու կ'առաջարկէ վերջ տալ Թուրքերու հետ կատարուած սիրաբանութեանց, ու կը յայտարարէ որ ազատութիւնը կ'իրականանայ այն ատեն երբ հայ ժողովուրդը զինուած է մինչև իր եղունգներուն ծայրը: Այս վերջին խօսքերն էին որ վերջէն հաւատամքը դարձաւ Մկրտիչին ու մըղեց զինքը զիւցազնական խոյանքներու:

Չինել հայութիւնը Թուրքիոյ մէջ, ամեն գնով ու ամեն միջոցներով, ոչ ծրագիր, ոչ խօսք, ոչ վիճարանութիւն, Գաշնակցութիւնը ուրիշ գործ չ'պիտի ունենար կատարելիք: Ահա՛ Մկրտիչի հաւատամքը: Կողոպտե՞լ է պէտք, սպաննե՞լ, խաբե՞լ, այդ բոլորը առաքինութիւններ էին Մկրտիչին համար իր նպատակին տանող ճամբուն վրայ, այնուհետև ոչ խրատ, ոչ սպանալիք, եւ ոչ զջուշացում անօգուտ էին այս կամակոր երիտասարդը շեղեցնելու համար իր նպատակէն:

Պէտք է խոստովանիլ որ այնուհետև Ուրֆայի Գաշնակցութիւնը իր կամքով չէր որ կ'երթար Մկրտիչի

զծած ճամբայէն: Անշուշտ ինչպէս ամեն տեղ Ուրֆայի կազմակերպութիւնը եւս տարուած էր ինքնապաշտպանութեան հոգեբով, բայց ինչո՞ւ ուրանալ որ ոճրային սահմանադրութեան խարկանքը կարճ ժամանակուան մը համար թուլցուցած էր ամեն տեղ յեղափոխական կրողը: Մկրտիչ կամք ունեցաւ իր եղբոր Գէորգի ու շարք մը ընտրուած տղոց հետ, Ուրֆայի Դաշնակցութեան շեշտը դնելու միմիայն յեղափոխական 'գործի վրայ' ազատութեան օրերուն մէջ: Սակայն Մկրտիչի համար կարճ ժամանակ վերջ նեղ կուգար Ուրֆայի սահմանները, ու անիկա իր հաւատամքն ու գործը կը տարածէր մինչեւ Հալէպ. անկից Ձէյթուն, Տիգրանակերտ ու Սասուն: Մկրտիչ Եօթնէղբէրեան կը դառնար համահայկական գէմք մը ու իր գործերն ու զազախարները նշանակութիւն կ'ստանային լայն սահմաններու համար:

* * *

Մկրտիչ Եօթնէղբէրեան ծնած էր 1884ին՝ Ուրֆայի մէջ: Հին ու ծանօթ գերդաստան մը եղած են Եօթնէղբէրեանները, իրենց մականունը կապուած է Մկրտիչի մեծ հօր եօթը եղբայր ունենալուն, և կարծես արդարացնելու համար նահապետ՝ Յակոբի մականունը, ա՛նոր վերջին շառաւիղը կազմուած էր վեց մանչ եւ մէկ աղջիկէ, որոնց շարքին չորրորդն էր Մկրտիչ: Հինէն ի վեր արհեստով պայտազործ ու բարեկեցիկ, Եօթնէղբէրեանները եղած են կէս մը գիւղացի. իրենց արհեստատին հանգամանքով եղբայրները փոխն ի փոխ եղած են Ուրֆայի շրջակայ քիւրտ և արաբ գիւղերու մէջ: Այս շփումը իրենց մէջ զարդացուցած է աշխրէթական հոգեբանութիւն մը, հիւրասէր, կտրիճ, սիրահար զէնքի ու ձիու:

Մինչև 13 տարեկան, Մկրտիչ յաճախած է Ուրֆայի Խցան բակի վարժարանը: Անկարգ աշակերտ մըն է եղած ու ցոյց չէ տուած ուսման ոեւէ հակում: Իր դասընկերները կը պատմեն որ զպրոցը բաժնած էր երկու հակառակորդ բանակներու, կոխ ժամուն բակը զպրոցական դադարի պահուն, կոխ իրիկուան արձակուրդէն յետոյ Թըլֆըաուրի բլուրին վրայ պարսաաիկներով ու փայտով: Մեծ ու պատիժ ուսուցիչներու կողմէ, Ֆալախայի տակէն փախուստ, ոչ մէկ միջոց չէր կրցած կարգի բերել այս կուուպան աշակերտը: Յաճախ ծընողները գանգատի են գացած իրենց աղոց ծակուած գլուխին կամ կտորած թևին համար. առաջնորդ ու հոգաբարձուներ զպրոց եկած վէճերը հարթելու ու խելքի բերելու նորելուկ այս փորձանքները. խաղաղութիւնը կարճ էր տեւած ու նոր դէպքեր եկած էին վրդովելու զպրոցին ներքին կեանքը:

Մկրտիչի նկարագրին այս անհանդարտ գծերը՝ հաւանաբար մեղմանային եթէ անոր թեւ չ'տար մեծ եղբայրը՝ Գէորգը: Բոլոր գանգատներուն իբր պատասխան Գէորգ իր խոհուն ծիծաղն ունէր, ու փաղաքշական սկանջի ոլորում մը ըմբոստ Մկրտիչին: Գէորգէն փոքրը՝ Ներսէսը արդէն ծանօթ էր իրենց թաղեցիներուն իբր փորձանք մը. աղաւնիներու ամբողջ երամ մը ու մինչև վերջ տանիքէ տանիք, ահա եւ Ներսէսի պատանեկան կեանքը: Ու Մկրտիչ շատ անգամ զըպրոցէն դարձին Ներսէսին հետ էր տանիքին. վրայ, թաչկինակ մը ձեռքին ուղղութիւն աւող աղաւնիներուն թոիչքին, ու յաճախ մասնակից անոր արիւնոտ կոխներուն ուրիշ աղաւնի թոցնողներու հետ:

Շատերու համար հանելուկ մը դարձած էր, թէ ինչու խոհուն ու ազդեցիկ երէցը՝ Գէորգ չէր սանձեր իր եղբայրներու այս սանձարձակ կեանքը. քիչեր կ'զգա-

յին որ անոր աչք խփուկը նպատակի մը կը ձգտէր, անոր ունեցած հետաքրքրութիւնը ազգին գործերուն հանդէպ, անոր կապը կարգ մը խորհրդաւոր մարդոց հետ, գուշակել կուտային այդ քիչերուն որ Գէորգ կը ձգտի իր եղբայրները մարզել որոշ ուղղութեամբ:

14 տարեկան հասակին Մկրտիչ այլեւս կը յամառի դպրոց շ'երթալ: Այլեւս խանութն է ու դարմանալի սիրով մը յետամուտ սորվելու պապենական արհեստը պայտարութիւնը:

Դպրոցէն դուրս, այլեւս ազատ է կազմելու իր կրօնի խումբը, ինչպէս ինք կը բնորոշէր կոչել: Փորձ հրամանատարի մը պէս անիկա կընտրէր փորձուած ու ճարպիկ կոուռղներ, յատկութիւն մը որ յետագային իր յաջողութիւններուն մեծագոյն գաղտնիքը կազմեց յեղափոխական գործին մէջ: Խուճրի իւրաքանչիւր անգամ պարտաւոր էր ունենալ՝ պարսատիկ մը եւ լաւ նոճնի փայտ մը: Այս փոքրիկ խումբը կիրակի օրերը մանաւանդ փորձանք էր թաղէ թաղ, պարզապէս անոնք կոխ կը փնտռէին իրենց հասակակիցներուն հետ. փոքր տղոց ուրիշ խումբեր եւս կային ու ծուռ նայուածք մը, կամ ուս ուսի հպում մը՝ բաւական էր շարժման մէջ դնելու փայտերը, իսկ երբ խումբերը հեռու էին իրարմէ, այլեւս պէտք չիկար պատրուակի, պարսատիկները կը դառնային օդին մէջ քանի մը անգամ ու իրիկունները մի. քանի տղաք տուն կը դառնային գլուխները թաշկինակներով ամուր կապած:

Կարճ ժամանակ մը վերջ Մկրտիչի խումբը կը դառնար սարսափը հայ թաղի հասակակից տղոց. այլեւս ակնարկութիւններն ու հպումները սիրալիր ժպիտներով կը փոխանակուէին բոլորին կողմէ, կուռղ չիկար ու Մկրտիչ ամեն տեղ իր պիլան կը փնտռէր ու կը ձանձրանար. այս պահուն է որ Մկրտիչի մտքին մէջ

կը ծագի զազափարը այս անգամ չափուելու թուրք տղայոց հետ: Իր ընկերները կասկածով կը մօտենային այս նոր գազափարին: ԳՅի կոտորածին սարսափը թարմ էր տակաւին ու թուրք տղան աժտահարի պէս կ'երեւէր իրենց աչքին, քանիներ ծեծ էին կերած շուկայէն վերադարձին ու ո՞վ կը համարձակէր հայ տղոցմէն առանձին անցնիլ թուրք թաղէ մը, այլեւս ինչպէս մտածել կռուի բռնուելու մասին թուրքերու հետ:

Սր մը սակայն Մկրտիչ երբ Թըլֆըտուրի ետևը թըրքական գերեզմաննոցին մէջ կը հանդիպի թուրք տղոց խումբի մը, առանց ընկերներու հաւանութիւնը առնելու, ձեռքի փայտը կը նետէ թուրքի մը կոնակին խուսափում չիկայ այլեւս ու երկու խումբերը կը խառնուին իրար: Քանի մը հարուածներէ վերջ Մկրտիչ երբ կը նշմարէ որ մօտակայ ճամբայէն տարիքաւոր թուրքեր կը հասնին օգնութեան՝ խումբին կը հրամայէ կամաց մը քաշուիլ ետ, ազաքը կը յաջողին օձիքնին ազատել, խոյս կուտան, բայց այլեւս տիրացած են անփոխարինալի ինքնալստահութեան մը, անոնց ձեռքերը վարժուած են այլեւս քարձրանալու նաև թուրքերու կոնակին: Ու ահաւասիկ կ'սկսի փոքրիկներու այս խումբին համար կռիւներու նոր շրջան մը: Կարճ ժամանակուան մը միջոցին Մկրտիչի տղոց խումբը սարսափ կը ձգէ թուրք տղոց վրայ, այլեւս անոնց խումբերը զգուշութեամբ կը մօտենային Թըլֆըտուրի փէշերուն:

Փոքրիկ Մկրտիչի վրէժխնդրական զգացումը այնքան առաջացած էր, որ երբ իմանար թէ ուէ հայ ազգայ մը ծեծ է կերած թուրքերէ, կը բռնէր հանդիպած թուրք տղան ու լաւ մը կը, ծեծէր. իրեն համար բոլորը հաւասար էին, թուրք անունը բաւական էր յանցանքը բեօցնելու համար անոնց ուսերուն: Մանուկին

առողջ բնազդը այն ժամանակէն ըմբռնած էր այն ուժ-
բային մտայնութիւնը որ կար հաւասարապէս և թուրք
պետութեան և անոր ժողովուրդին մէջ:

Ուժեղ կողմի մը ընթացքին՝ մզուած Փոս Բազնենց
Քէքէի թուրք աշակերտներուն հետ, Մկրտիչի փոքր
եղբայրը՝ Սարգիսը կը կորսնցնէ իր մէկ աչքը: Երկու
թուրք ազայոց զրուխները կը պատուին այդ օր գէշ
կերպով: Փոքրիկներու միջեւ ծագած այս կռուները,
հետզհետէ սպառնական երեւոյթ կ'ստանային քաղաքին
մէջ: Մկրտիչի մեծ եղբայրը՝ Գէորգ կ'ստիպուի ժամա-
նակուան մը համար զիւղերը դրկել իր փոքր անհան-
դարտ եղբայրը: Այս նոր կարգադրութիւնը բարիք մը
վըլլայ Մկրտիչին համար. արար և քիւրտ աշխրէթներե-
րու մէջ, Մկրտիչ կատարելապէս կը տիրանայ անոնց
չեզուին, բան մը որ յետագայ իր կեանքին համար
փրկարար պարագայ մը հանդիսացաւ յաճախ: Տարին
մի քանի անգամ կրկնուող այս թափառական կեանքը
Մկրտիչի համար եղաւ տեսակ մը սաղմական դպրոց.
անիկա առիթը ունեցաւ ճանչնալու Ուրփայի շրջակա-
ները մինչեւ Սէվէրէկ և Տիգրանակերտ. վարժուեցաւ
ձի նստիլ, նշան նետել ու շարքաշ կեանք ապրիլ:

Օսմ. Սահմանադրութեան յաջորդ օրերուն Ուրփա-
յի մէջ երեւան կուգար ուժեղ դաշնակցական կազմա-
կերպութիւն. Նօթնէղէրեանները՝ մեծով պզտիկով ա-
ռաջին շարքի վրայ են կուսակցութեան մէջ: Մեծ եղ-
բայրը՝ Գէորգ, համեստ այդ նալպանտը՝ որ մարմնա-
ցումն էր իմաստութեան ու վարչադիտութեան, օրուան
մարդն է կազմակերպութեան ներսը ու ազգային գոր-
ծերու մէջ: Անոր հետաքրքրութիւնը եկեղեցիէն զըպ-
րոցէն ու միջյարանուական վէճերէն, զսած է վերջա-
պէս ուղի մը, քաղաքական հիմքերով, որտեղէն պէտք
էր գործելու իր եռանդն ու կազմակերպող միտքը թափ

աննէր: Ներսէսը եւս քանդած իր աղանեատունը՝ Դաշ-
նակցութեան ընթերցատունն է գիշեր ցորեկ: Մկրտիչ
և աւելի փոքրը՝ Սաղիա, շուարած հետաքրքրութեամբ
կը լսեն խօսուածներն ու պատմուածները: Մկրտիչ 28
տարեկան է արդէն, միջահասակ, ուժեղ կազմուածքով
ու տպաւորիչ նայուածքով երիտասարդ մը:

Կարճ ժամանակուան ընթացքին անիկա ուսումնա
սիրած է մեր բոլոր յեղափոխական ղեկավարներու
կեանքն ու դործը, ու վճռական կերպով որոշած նմա-
նիլ անոնց, ըլլալ Գէորգ շառշ մը կամ կամ Հրայր մը,
նուիրուիլ հայ ժողովուրդին, դառնալ անոր հարուածող
բազուկներէն մէկը:

Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ, բայց դարձեալ
Մկրտիչ ունի իր առանձին խումբը՝ իր պատանեկան
ընկերներէն շատեր կազմակերպութեան մէջ են արդէն,
իրենց սրտերը ալլեւս կը բարախեն նպատակի մը հա-
մար, իրենց եռանդը գրուած է որոշ ուղղութեան մը
վրայ, ու իրենց ղեկավարը դարձեալ հին իրենց ընկե-
րըն է՝ Մկրտիչը: Առաջին վայրկեանէն՝ ինչպէս յետա-
գային Մկրտիչ նախասիրութիւն ունէր գէպի ժողովուր-
դի համեստ խաւը. անիկա չէր խրտչեր աւազակէն ու
ասպատակէն. քանի այդպիսի տիպեր իր ազդեցու-
թեան տակ դարձան տիպար յեղափոխականներ: Սա-
կայն անուղղաներու վերաբերմամբ անիկա անզուժ էր
ու հարուածող: Էճարին չ'ըտլորած իր նոր ասպարէզին
մէջ, արդէն Մկրտիչ սարսափը դարձած էր հայ թէ
թուրք չափխըններու:

Պէտք է արձանագրել այս տողերուն մէջ, որ Մկրտի-
տիչ Եօթնէզրէրեան իր համբաւէն քիչ բան չի պարտիր
իր մօտիկ ընկերներուն. կտրիճ երիտասարդներու մեծ
խումբէ մը բացի, Մկրտիչ ունէր շատ մօտիկ ընկեր-
ներու փոքր շրջանակ մը, տեսակ մը սպայակոյտ, անս

միջական մասնակից իր բոլոր խորհուրդներուն և ձեռնարկներուն: Յարութիւն Ռասթկէլէնեանն էր իր ամենէն տօնրիմը, Մասունցի Աստուրիկ, Յովհաննէս Սիւմրիկեան, Պարսամ և Լեւոն Լէպլէպաններ. Մըկրտիչ Մարտիրոսեան, Քէօր Սիքօեհնց Մնլքոն, կը լըրացնեն իր անմիջական շրջապատը:

Մկրտիչի արեան մկրտութիւնը առաջին անգամ կ'սկսի ահաբեկչական քանի մը զէպքերով ու գործերով: Թուրք կարգ մը ծանօթ սրիկաներ երկար առեկէ իվեր սարսափը դարձած էին քաղաքին, ինչպէս՝ Սալիլ պէկը, Գօլճի Մուսթաֆան, Դամպուրաճի Օղլին եւ լայն:

Ասոնք անգործ ու թափառական, հետամուտ էին շարունակ հայերու պատուին ու ինչքին: Մկրտիչ կ'որոշէ մէկիկ մէկիկ մաքրել ասոնք, բայց այնպիսի առիթներով և միջոցներով, որ ոչ մէկ կասկած չ'արթնար հայերու մասին: Սահմանադրութիւնը իր որոշ հմայքն ունէր տակաւին, ու մեր միամտութիւնը չէր յազեցած իր խաբկանքէն:

Մկրտիչի գործին զլխաւոր արժանիքն է կազմած ծայրայեղ զաղտնապահութիւնը, անիկա զէպքերը կը կազմակերպէր այնպիսի վարպետութեամբ որ կտա վարութիւնը ոչ միայն չէր զիտնար անոնց հեղինակներու. անունները այլ չէր կասկածեր անոնց հայ ըլլալն իսկ: Ահաւասիկ Սալիլ պէյի ահաբեկումը. այս հարուստ և մուլութիւններու մարմնացում եղող զազանը, ամեն օր զէպք մը կ'ստեղծէր հայերու հետ, շատ մը թուրքեր անգամ ձանձրացած էին անոր շահատակութիւններէն: Մկրտիչ կը հետապնդէ օրերով այս թուրքին. անոր նպատակն էր ահաբեկումը կատարել Սալիլ պէյի թուրքի մը հետ ունեցած կռուէն յետոյ: Քաղաքին մէջ ամեն մարդ գիտէր ուրիշ նոյնքան եւ աւելի

սրիկայի մը՝ Դամպուրածի Օղլուն ունեցած տեւական թշնամութիւնը եւ յաճախակի կռիւները Սալիլ պէյի հետ։ Գիշեր մը Փորթուկալ Գահվէսիի մէջ, Հալէպէն եկած պարուհիի մը պատճառաւ, կրկին վէճի կը բռնուին երկու թուրքերը, Մկրտիչ ներկայ է այնտեղ արարական տարազով ծպտուած ու անճանաչելի։ Ներկայ թուրքեր կը միջամտեն Սալիլի և Դամպուրածի վէճին ու դժուարաւ վերջնոյն ձեռքէն կ'անեն ատրճանակը։ Մկրտիչ կամաց մը կը հեռանայ սրճարանէն ու կ'երթայ սպասելու Սալիլին, անոր տան մօտակայ անկիւն մը։ Քիչ վերջ երբ կը մօտենայ Սալիլ պէյ իր երկու ընկերներով, Մկրտիչի առաջին գործը կըլլայ կապարի հարուածով մը մարել անոնցմէ մէկուն բռնած լոյսի լապաերը, Սալիլի ընկերները խոյս կուտան՝ ձգելով իրենց գինով ընկերը փողոցին մէջ, Մկրտիչ վայրկեանէ մը կը լրացնէ անոր գործը ու ապահով տուն կը հասնի։ Յաջորդ առաւօտ քաղաքը յուզումի մէջ է, գիշերանց սպանուած է Սալիլ պէյը, մարդասպանը՝ Դամպուրածի Օղլին ձերբակալուած է արդէն։ Երեք ամիս վերջ գոհին ազդեցիկ ու հարուստ ազգականները կը յաջողին կախաղան բարձրացնել մարդասպանը։ Մկրտիչ յաջողած էր ոչ միայն արիւնարբու սրիկայ մը մաքրել այլ իր հնարամիտ ճշտելով մեղքը նետել ուրիշ նոյնքան համբաւաւոր ոճրագործի մը վրայ՝ ու զայն կախաղան զրկել։

1910ին Մկրտիչ կ'ընտրուի Դաշնակցութեան գիֆօնի մարմինի անդամ։ Այս մարմինի պարտականութիւնն էր զէնք հայթայթել ու ամեն կարելի միջոցներով գինել Ուրֆայի հայութիւնը։

Կազմակերպութեան նիւթական միջոցները անբաւարար էին, իսկ ժողովուրդը ծայրայեղ թշուառութեան մէջ։ Լաւ զէնքի մը գինը ընտանիքի մը տարեկան

ապրուստն էր ու ու միամտութիւն պիտի ըլլար այդ պայմաններուն մէջ զինաւորումը դարձնել ընդհանուր. ճիշտ է որ բազմաթիւ մարդիկ կարճ ժամանակամիջոցի մէջ ունեցած էին իրենց զէնքերը. Դաշնակցութիւնը պարտադիր դարձուցած էր իր շարքերուն զէնք ունենալ, շատեր ծախած էին իրենց այգին կամ տնական կարասիները զէնք առնելու համար, և սակայն այդքանը չէր գոհացնէր Մկրտիչը. անիկա իր ծրագիրներն ունէր զէպքի մը պահուն ինքնապաշտպանութենէ յարձակողականի անցնելու համար, ու ահա Մկրտիչ կը նետուի դործի ասպարէզ, այստեղ կը կազմուի կտրիճին անհատական խիզախութենէն բացի, գաղափարական մարզը, իւրայատուկ եւ վճռական հասկացողութեամբ մը: Նպատակը ամեն միջոց կ'արդարացնէ, մասնաւոր երբ այդ նպատակը ժողովուրդի մը ֆիզիքական զոյութեան է կապուած, ու միջոցը կը բաղխի միայն թուրք ոճրազար կառավարութեան շահերուն:

Ուրֆայի մեծագոյն մզկիթը՝ Ուլու Ճամին, որ պատմութեան մէջ կը յիշուի իբր հայոց Քառասուն Մանկանց եկեղեցին, ծածկուած է թանկարժէք գորգերով, բոլորն ալ կողոպտուած հայերէն՝ ԾԾի զէպքերու ընթացքին:

Մզկիթը կը գտնուի թուրք թաղին մէջ ու կը բռնէ ընդարձակ տարածութիւն մը: Գիշեր մը Մկրտիչ իր ընկերներով կը յաջողի՝ մտնել մզկիթէն ներս ու վերցընել բոլոր գորգերը: Կողոպուտը կազմակերպուած էր այնքան ճարպիկութեամբ, որ անկարելի կըլլայ գտնել հեղինակները: Ամբողջ ամիսներ խուզարկութիւններ կը կատարուին թուրք եւ հայ ծանօթ աւազակներու տունները, զիշերապահներ ու գողեր բանտերը կը լեցուին, սակայն անօգուտ: Հարուստ աւարը կարելի կըլլայ հետզհետէ ծախել հեռաւոր քաղաքներու մէջ ու

հասոյթը ամբողջութեամբ յատկացնել զէնքի: Երկար ժամանակ ոչ ոք չուր չի ունենար որ գործը կազմակերպուած է Մկրտիչի կողմէ: Զիփօնի մարմնի մէկ անդամը այս գործին հետեւանքով հրամարական կուտայ Դաշնակցութեան կօմիտէին, զտնելով զինաւորման համար գործածուած Մկրտիչի միջոցները սխալ: Վէճը կը հարթուի Մկրտիչի մեծ եղբոր Գէորգի միջամտութեամբ, ու երկար վիճաբանութիւններէ վերջ, Մկրտիչին լիազօրութիւն կը տրուի գործո առաջ տանիլ իր հասկեցած եզանակով:

Մկրտիչի միտքը նորանոր հնարքներու կը դիմէ զէնքի համար գրամ գոյացնելու. ծպտուած կառավարական պաշտօնեայի հազուատով, քանի մը ընկերներու հետ Ուրֆայի շրջակայ գիւղերը կը պտտի՝ խաչոր հաւաքելու, մէհչար գանձելու եւայլն, ու զարմանալի կերպով իր բոլոր գործերուն մէջ կառավարութեան ձեռքը չիցնար, ու ապշութեան կը մատնէ թուրք պաշտօնէութիւնը:

Օր մըն ալ կը ծրագրէ կողոպտել պետական թղթատարը, մեծ գումար մը ձեռք ձգելու ակնկալութեամբ: Դործը անաղմուկ գլուխ բերելու համար, անիկա փոխանակ յարձակում գործելու փոստին վրայ, քանի մը ընկերներու հազցնել կուտայ զինուորի հազուստ, ինքն ալ հարիւրապետի հազուստ կը հազնի եւ կընդառաջէ Հալէպէն եկող փոստին, նախապէս Մկրտիչ պատրաստել տուած էր կեղծ, կնքուած թուղթեր շարապլուսէն մեկնող փոստը յանձն առնելու եւ Ուրֆա փոխադրելու համար: Ամեն ինչ կ'ընթանայ յաջողութեամբ, շարապլուսի և Սուրուճի մէջտեղ զինուորներով շրջապատուած փոստը կը հանդիպի Մկրտիչի խումբին, հազիւ բարեւներ փոխանակած առաջնորդ սպային հետ, Մկրտիչ կը նկատէ որ թուրք զինուորներուն մէջ երկու

Մկրտիչ Եօրնկյաքեան

հայեր կան, որոնք ճանչնալով երեւի զինքը՝ թեթեւ
ժպիտ մը ձեւացուցած էին իրենց դէմքերուն, Մկրտիչ
վայրկեանսպէս մտածելով որ այս ճանաչումը կարող է
յեասագային գործը մէջտեղ հանել, փոստի զինուորնե-
րուն զստնալով կը հրամայէ առաջ անցնիլ ու շուտ տեղ
հասնիլ. որովհետեւ 'ճամբաները աւազակներ կան, ու
իբր խուճրով միասին մտրակելով ձիերը տարբեր ճամ-
բայով մը կը դառնայ քաղաք:

Թուրք-Իտալական պատերազմին, Մկրտիչ իր ըն-
կերներով զիւզերը կ'ելլէ որսի: Ծպտուած սպայի հա-
զուստով, զիւզէ զիւզ զօրահաւաք կը կատարէ, բայց
հազիւ զիւզերէն դուրս եկած, հաւաքուած քիւրտ եւ
թուրք զինուորացուներէն կաշառք գանձելով, զանոնք
ետ կը վերադարձնէ:

Բազմաթիւ նման դէպքերով հարուստ է Մկրտիչի
չորս տարուան կեանքը Ուրֆայի մէջ: Մինչեւ 1912. որ
թուականին անիկա պատասխանելով Պալքանեան Պա-
տերազմի զօրակոչին, իբր զինուոր կը զրկուի Հալէպ:
Մկրտիչի նպատակը ի հարկէ զինուորութիւն ընել չէր
թուրք կառավարութեան, այլ զինուորութիւնը միջոց
գործածել նոր դէնքեր ձեռք ձգելու համար: Ուրֆայի
իբր գործունէութիւնը արգիւնաւոր եղած էր, կազմա-
կերպութիւնն ու ժողովուրդը զինուած էին բաւարար
չափով: Սակայն յեղափոխական աշխատանքի մէջ ա-
նոր առաջացումը ընդլայնած էր անոր մտահոգութեան
սահմանները ու անոր մէջ ուժ առաջացուցած՝ նուիր-
ուիլ կուսակցութեան եւ հայ ժողովուրդի շահերուն աւե-
լի լայն հորիզոններու մէջ: Մկրտիչ այլեւս կը մտածէր
ոչ միայն Ուրֆայի հայութեան մասին, այլ բովանդակ
հայութեան, ոչ միայն Ուրֆան պէտք էր զինուած ըլ-
լար, այլ եւ բոլոր այն քաղաքները որտեղ կ'ապրէր
մեր ժողովուրդը: Մտածողութեան այս ընդլայնումն էր

որ յաջորդ տարիներուն իրեն քայլերը ուզզեց մինչև Զէյթուն, Տիգրանակերտ և Սասուն:

Հասնելով Հալէպ, Մկրտիչի առաջին գործը կըլլայ վստահելի ընկերներու խումբ մը կազմել: Ուրֆայի կոմիտէն յանձնարարած էր իրեն Հալէպի մարմնի ներկայացուցիչը՝ Սասունցի Տիգրան Մեգրիկեանը, Մկրտիչ տեսնուելէ յետոյ անոր հետ, կը գտնէ զայն վստահելի, կը խնդրէ Մեգրիկեանէն որ իր Հալէպ գտնուելուն մասին ոչ ոքի չ'յայտնուի: Առաջին առթիւ Ուրֆայի դիֆօնի մարմնին տրամադրած գումարով բաւականաչափ փամփուշտ և տինամիտ կը դրկէ Ուրֆա:

Հալէպի մէջ Մկրտիչի գործունէութեան առաջին դրուագը կը ներկայացնէ թուրք զինուորներու կողպուտը, շատ վտանգաւոր ու խիզախ ձեւով մը:

Պայքանեան պատերազմին հետեւանքով Հալէպ զինուորներու փոխադրութեան կայան մը դարձած էր, անոնցմէ մաս մը բանակած էր քաղաքէն դուրս Պէյրութի կայարանը տանող կամուրջէն անդին գտնուող գետակի մը եզերքին: Մկրտիչ գիշերը զինուորական հագուստով իր հետ առած իր խումբէն երկու հոգի՝ միակահնի Բենիկը և կառապան Խեչօն, կը պահուի բանակատեղի տանող կառուրջին տակ, ու երբ առանձին զինուորներ ու զիշերին քաղաքէն կը վերադառնան վրանները. Մկրտիչ առանձին դուրս գալով կամուրջին տակէն, կ'ընկերանայ անոնց, իբր ճամբու ընկեր. հազիւ քանի մը քայլ առած, Մկրտիչ իր քով պահած երկաթէ խարազանով կը հարուածէ իրեն ընկերացող զինուորի զլուխին, վարպետութեամբ իջնցուած այս հարուածը բաւական կըլլայ գետին փռելու համար զինուորը, այն ատեն կը հասնին Մկրտիչի ընկերները վերցնելու համար զոհին զէնքերն ու փամփուշտները: Այս ձեւով Մկրտիչ կը յաջողէր բաւականաչափ զէնք

ու փամփուշտ ամբարեւ: Բայց կառավարութիւնն ու զինուորականութիւնը իրար անցած էին, ու ձերբակալութիւններու սկսած: Այս գէպքին մէջ ալ փրկարար զեր կը կատարէ Մկրտիչի հետատեսութիւնը, անկա այս գէնքի կողպուտին ատեն տեսանք որ նախ քան զինուորներուն երկաթով հարուածելը կ'ընկերանար անոնց, երկու նպատակ ունէր այս քայլ քայլի առաջացումը, նախ հասկնալ որ զո՞նք հայ մը չէ, իսկ երկրորդ արարերէն խօսելով շեղեցնել յետագային իշխանութեան կատարելիք քննութիւնը, ու իսկապէս ալ շնորհիւ այս զգուշութեան, ձերբակալուած բոլոր կասկածելիներն ալ գործին անտեղեակ էին:

Մկրտիչ նկատելով զինուորականութեան ձեռք առած խիստ միջոցները, ժամանակուան մը համար կը զադրեցնէ գիշերային այս աշխատանքը: Բայց չ'անցած մէկ ամիս, փորձութիւնը կրկին կը մղէ զինք նոյն գործին: Անձրեւոտ ու ցուրտ գիշեր մը դարձեալ կամուրջին տակն է ան իր ընկերներով. օքիչ սպասումէ վերջ երբ կը նկատէ առանձին առաջացող զինուոր մը կը շտապէ հասնիլ անոր, այս պահուն է որ կամուրջին վրայէն կը հրամայուի իրեն կենալ, երեք հոգիէ բազկացած պահակախումբի մը հրացանները ուղղուած էին իրեն, Մկրտիչ կ'ստիպուի կենալ, պահակները կը մօտենան իրեն ու կը հարցնեն թէ ինչ գործ ունի գիշերուան այս պահուն կամուրջին վրայ: Մկրտիչ կը պատասխանէ որ քաղաքէն կը վերադառնայ բանակատեղի: Շրջուն պահակները կը հրամայեն ընկերանալ իրենց վրանները ստուգելու համար անոր ինքնութիւնը. Մկրտիչ կը համակե, պի, բայց քանի մը քայլ առնելէ վերջ, քաշելով ատրճանակը գրպանէն կը կրակէ պահակներուն վրայ, անոնցմէ մէկը կ'սպաննուի իսկ երկուքը կը վիրաւորուին ծանր կերպով, Մկրտիչ այս

վտանգաւոր վայրկեաններուն չի մոռնար վերցնելու իյնողներուն զէնքերը ու շտապելու իր ընկերներուն մօտ: Զէնքի ձայնը շուտով երևան կը հանէ ուրիշ պահակախումբեր: Սուղիչներու ձայները իրար կ'արձագանգեն, Մկրտիչ կը նկատէ որ պաշարուած են, զէնքերը կը յանձնէ իր ընկերներուն ու կը թելադրէ իրենց անցնիլ գետակն ու շտապել քաղաք. իսկ ինքը կը բարձրանայ կամուրջին վրայ, պահակներու ուշադրութիւնը իր վրայ կեղրոնացնելու եւ ընկերներուն փախուստը գիւրացնելու համար: Կամուրջին վրայ քարի մը ետեւ դիրք բռնած Մկրտիչ երկու գնդակով կը ջախջախէ կամուրջին երկու ծայրերը լուսաւորող լամպերը: Անձրեւին ու փոթորիկին մէջ չորս կողմէն կըսկըսի ուժեղ հրացանաձգութիւն մը, խուճը խուճը գինուորներ կը հասնին չորս կողմէն. վիրաւորները կը յայտնեն որ արաբ զինուոր մըն էր իրենց վրայ կրակողը. կ'սկսի շրջականերու աննպատակ խուզարկութիւն մը, Մկրտիչ յաջողած էր խուսափիլ պաշարումէն ու ապահով հասնիլ քաղաք: Իր տեղ հասնելէն քիչ վերջ կը հասնին նաև իր երկու ընկերները, որոնք այլեւս կորած կը համարէին Մկրտիչը. ու տեսնելով զայն տանը մէջ գիշերանոցը հագած ու ընկողմանած անկողինն վրայ՝ չեն կրնար զսպել իրենց զարմացումը:

Բացի յանգուզն միջոցներէ, Մկրտիչ Հալէպի մէջ կետամուտ էր ծախու առնելու զէնք և փամփուշտ: Ամեն կողմերէ դիմում կար զէնքի համար, ու Հալէպի մարմնին ներկայացուցիչը Մկրտիչի շնորհիւ կը գոհացնէր բոլոր պահանջները:

Օր մը Մկրտիչի կը տեղեկացնեն որ բանակէն հարիւրապետ մը մեծաքանակ զէնք և փամփուշտ ունի ծախու, շուտով կը գտնէ զայն. Օմար անունով կասկածելի մարդ մըն է այս հարիւրապետը. Մկրտիչ անոր

կը ներկայանայ իբր Պուժպուճցի չէրթէղ մը: Սակարկութիւնը կը վերջանայ 25 կտոր կարճ մատղէրի համար. խրաքանչիւր զէնք պիտի ունենար հարիւր փամփուշտ և պիտի արժէր 10 օսմ. ոսկի: Մկրտիչ որ ներկայացուած էր իբր միջնորդ խոստում կ'առնէ հարիւրին տասը իբր միջնորդի վարձք: Որոշուած օրը Մկրտիչը կ'երթայ հարիւրապետին բնակարանը, որ կը գտնուէր Պապը Ճնէյնիի. իր երկու ընկերները դուրսը ձգելով կը մտնէ ներս, հոն կը գտնէ Օմար պէյը իր քարտուղար Խալիլ պէյին հետ. կարճ խօսակցութենէ վերջ, Մկրտիչի կը յանձնեն զէնք մը, կը գանձեն փոխարժէքը ու կը խոստանան յաջորդ օր յանձնել մնացեալը: Յաջորդ օր ալ հարիւրապետը չի յարգեր իր խոստումը. բայց երդում կընէ որ երկու օր վերջ պատրաստ պիտի ըլլան զէնքերը:

Այդ օրը Մկրտիչ երկու ընկերներ հսկողութեան կը կարգէ հարիւրապետին տան շուրջ, կասկածելի ոեւէ նշան նկատելու համար: Իրիկուան զէմ կառապան Խեչօյին կառքով Մկրտիչ կ'իջնէ Պապը Ճնէյնի. իրեն հետ երկու ընկերներ եւս՝ Հաճի Մղձին ու Աբօ Նազարեանը կը մտնեն տունէն ներս: Հարիւրապետը իր քարտուղարին հետ դարձեալ կ'առարկեն որ չեն կրցած զէնքերը պատրաստել. և թէ պէտք է որ զէնքերուն փոխարժէքին կէսը վճարեն նախապէս. հազիւ հարիւրապետը իր խօսքը վերջացուցած, Մկրտիչ կը քաշէ տասնոցը ու կը հրամայէ Օմար և Խալիլ պէյերուն տեղերնուն չ'շարժիլ: Իր հետի աղոց կը թելադրէ տակն ու վրայ ընել բնակարանը զէնքերը գտնելու համար. երկար ժամանակ պէտք չ'ըլլար գտնելու համար զէնքերը, որոնք կը փոխադրուին փողոցը սպասող Խեչօյի կառքին մէջ: Կառքը հեռանալէն յետոյ մինչեւ մէկ ժամ. Մկրտիչ տասնոցի սպառնալիքին տակ

կը պահէ զարհուրած թուրք սպանները ու սպա կը հը-
րամայէ իր ընկերներուն, կապել անոնց ձեռքերն ու
ոտքերը, որմէ վերջ անոնց գլխուն հեգնանքի քարոզ
մը կարգալով կը հեռանայ իր ընկերներուն հետ:

Այս գործերու ընթացքին ղէպքին հետ կապուած
վտանգները ոչինչ էին Մկրտիչի աչքին, անոր համար
զժուարը յափշտակուած ղէնքերը պահելը ու սպա տե՛ջ
հասցնելն էր, գործ մը որը զլուխ բերելու համար զի-
շեր ցորեկ հանգիստ չունէր այս նուիրուած երիտա-
սարդը: Շատ անգամ պէտք կըլլար տունէ տուն փո-
խադրել ղէնքերը, փոքրիկ կասկած մը բաւական էր
Մկրտիչի մտքին մէջ փոխելու համար ամբողջ ծրագիր
մը: Ղէնքերը շատ անգամ Ուրֆա կը զրկէր իբր վա-
ճառականական սպրանք, տեղաւորելով զանոնք զանա-
զան սպրանքներու մէջ, բայց այնպիսի միջոցներով որ
ոչ ալ զրկողը վտանգուի ոչ ալ ստացողը: Շատ անգամ
փոխադրութիւնը կը կատարէր անձամբ, երբ կը յա-
ջողէր քանի մը օրուան արձակուրդ ձեռք ձգել իր ըս-
պայէն՝ քանի մը ոսկի կաշառքով: Մկրտիչ կը սիրէր
ամեն ինչ իր ձեռքով կարգադրել, որքան ալ վտանգ իր
ընկերներուն վրայ, դարձեալ գործի մը չէր ձեռնարկէր
մինչեւ որ անձամբ չ'ուսու միասիրէր այդ գործին ամեն
մանրամասնութիւնները, այդ էր պատճառը որ իր բո-
լոր ձեռնարկները յաջողութեամբ կը վերջանային:

Ղէնքի յափշտակութեան խիզախ պատմութիւն մը
ունի Մկրտիչ նաև Հայէսլ Իսկէնտէրուն ճամբուն վը-
րայ: Դարձեալ Պալքանեան պատերազմին, ամեն օր
բազմաթիւ զինուորներ կը ճամբորդէին Հալէպէն Իս-
կէնտէրուն՝ հետիոտն: Մկրտիչ սպայի հազուատով, ի-
րեն հետ առած քանի մը ընկերներ, կը հետեւի ա-
նոնց քայլերուն. քանի մը ժամուայ ճամբորդութենէ
յետոյ, զինուորներէն շատեր յոգնած ետեւ կը մնան

Մկրտիչ կը մօտենայ անոնց իբր սպայ կը հրամայէ հասնիլ գումարտակին, զինուորները կ'ազաչեն որ թոյլ տրուի իրենց հանգստանալ, այդ պահուն է որ Մկրտիչ կը հրամայէ իր հետեւորդներուն ասնել յոգնած զինուորներուն զէնքերը, անոնց քաղելու զիւրու թիւն տալու համար, մեծ երախտագիտութեամբ յոգնած զինուորը կը յանձնէ իրեն զէնքը, այն վստահութեամբ որ տեղ հասնելուն կրկին ետ պիտի ստանայ: Մեծ յաջողութեամբ գլուխ եկող այս նոր ձեւի յափշտակութիւնը, Մկրտիչին կը մղէ աւելի լայն շարժով օգտագործել ասիթը:

Օր մըն ալ մեկնող զինուորներուն կը հետեւի կասապան Սեւոյի կառքով ու վեց ընկերներով: Մինչեւ Համամ գիւղը Մկրտիչ կը յաջողի լեցնել կառքը ամբողջութեամբ, յոգնած զինուորներուն համար օրհնութիւն մըն էր կարծես այս կառքը որ զիրենք կ'ազատէր իրենց բեռէն: Համամի մէջ քիչ մը յապաղելէ յետոյ, հայ ազաքը կը դարձնեն կառքը ետ՝ զէպի Հալէպ: Բայց հազիւ կէս ժամ ճամբայ կտրած, հետուէն կը նշմարեն Հալէպէն եկող զինուորներու ստուար խումբ մը: Մկրտիչ անմիջապէս դարձնել կուտայ կառքը կրկին զէպի Իսկէնտէրուն, ու երկու ընկերներով մօտակայ բլուրի մը կողին դիրք բռնելէ տաջ՝ կը հըրահանգէ մնացող ընկերներուն շուտով հանել կառքին մէկ անիւր ու եկող զինուորներու հարցումին պատասխանել՝ ըսելով որ կը պատկանին ժամ մը առաջ մեկնող զինուորներուն, բայց կառքին անիւր տեղէն ելլելուն դրաղուած են զայն տեղաւորելու գործով:

Ի՞նչ վերջ կը հասնին 200է աւելի զինուորներ, հըրամանատար սպան կը հարցնէ հայ տղոց թէ ինչ գործ ունին ճամբուն վրայ ուշ ատեն, ազաքը կը պատասխանեն ինչ որ իրենց հրահանգած էր Մկրտիչ: Սպան

այլեւս չ'երկարեր հարցումները, զինուորներուն կը հրամայէ անաջ շարժուիլ իսկ երկու զինուորներ կը ձգէ հայ տղոց մօտ, օգնելու անոնց որ կառքին անիւր տեղը անցնեն: Մկրտիչի տղաքը ժամանակ շահելու համար՝ որպէսզի զինուորներու խումբը հետանայ բաւական, կառքին մէջէն կը պարպեն ամբողջ զէնքերը՝ այն ստարկութեամբ որ անկարելի է կառքը շինել անոնց զայն թեթեւցնելու:

Այս պահուն Մկրտիչ բլուրի կողէն ստաջացած էր բաւական ու ձորի մը եզերքին դիրք բռնած կ'ապաստէր կառքի գալուն: Եբբ կառքը վերջապէս նորոգուելէ վերջ կը յայտնուի ձորակին մէջ, Մկրտիչ և երկու դարանակալ ընկերները՝ մէկ մէկ կապարով գետին կը զլորեն կառքի հայ տղոց ընկերացող թուրք զինուորները: Մութը կոխած էր արզէն, Մկրտիչ դարձնել տալով կառքը ետ, դէպի Հալէպ՝ ապահով տեղ կը հասնի ու զէնքերը կը տեղաւորէ նախապէս պատրաստուած թագստոցներու մէջ:

Մկրտիչ Եօթնէղբէրեանի Հալէպի մէջ ունեցած գործունէութեան թազը կը կազմէ սակայն, Հալէպի բերդէն մեծաքանակ զէնքերու յափշտակումը:

Պալքանեան պատերազմին թուրքերու պարտութիւնը խուճապ ստեղծած էր Հալէպի մէջ. կառավարութիւնը մտահոգ էր արաբական շարժումէ մը, այդ պատճառաւ կանխազգուշական միջոցներ ձեռք կ'առնուէին: Քաղաքին զանազան կէտերուն մէջ գտնուող ռազմամթերքը շտապով կը փոխադրուէր բերդ, զինուորական կառքերը օրն ի բուն կ'երթեւեկէին դէպի Կինաւուրց բերդը: Մկրտիչ միջոցը գտած էր իբր զինուոր հսկելու փոխադրութեան գործին, այլեւս ազատ ելելուս ունէր բերդէն ներս: Նախապէս անոր նպատակն էր փոխադրութեան պահուն աննշմար վերցնել

զէնք և ռազմամթերք, բայց անկարելի եղաւ իրակա-
նացնել այդ: Երկրորդ կարգադրութեամբ մը անիկա-
յաջողեցաւ քսան կտոր զէնք վերցնել զիշեր ստեն զա-
նոնք երկար չուանով մը իջեցնելով բերդէն վար: այս-
փորձն ալ յոգնեցուցիչ էր, վտանգաւոր ու ժամանակ
պահանջող: Ի տես ռազմամթերքի մեծ պաշարին՝ Մը-
կրտիչ Չղային դարձած էր՝ անկից առաւելագոյն չափով՝
չ'կարենալ օգտուելուն համար: Թանկարծ անոր մտքին
մէջ լոյս մը կը ծագէր ու զայն կը մղէր նոր աշխա-
տանքի:

Մկրտիչ մտածած էր որ այս հին բերդը պէտք է
ունենայ իր գազտնի անցքերը, այնքան հաստատուն
կառուցուած, չորս կողմէ խրամատներով շրջապատուած,
ու պաշարման մը պարագային բոլոր կանխազգուշու-
թիւններով օժտուած բերդ մը անկարելի էր որ չունե-
նար դուրսի հետ հաղորդակցութեան գաղանի ճամբա-
ներ: Մկրտիչ կը լծուի փնտտութի, քանի մը օրուան
աշաւուրջ աշխատանքէ յետոյ, կը գտնէ որ բերդին բո-
լոր ջրհորները լեցուած են ջուրով, բացի մէկէն որ պա-
րապ էր, Մկրտիչ մէկզի ընելով անոր բերանը դրուած
քարը, կ'սկսի մանր քարեր նետել վար, ահանջ գնե-
լով. կը լսէ որ քարերը կամաց կամաց ցատկելով կը
գլտորին, անմիջապէս թուղթի կտորներ բանկցնելով
կը նետէ ջրհորէն վար, ու ահա իրեն աչքերուն կը
պարզուի անհամար սանդուխներու աստիճաններ որոնք
կը կորսուէին մութին մէջ. Մկրտիչ կը նկատէ որ սան-
դուխները ուղղուած են բերդի հարաւային կողմը, գո-
ցելով ջրհորին բերանը՝ դուրսէն քայլերը կ'ուղղէ դէպի
հարաւ, ու բերդը շրջապատող խրամատին մէջ կը նըշ-
մարէ կիսափուլ աշտարակ մը, Մկրտիչ կ'ենթադրէ որ
բերդի գաղանի անցքերէն մէկը պէտք է փնտռել այդ
աշտարակին մէջ:

Բերդի քննութեան իրիկունն իսկ Մկրտիչ տան մը մէջ կը հաւաքէ իր վստահելի ընկերները, անոնց կրկնել կուտայ ծանօթ երգումը՝ «հաւատով խոստուանիմ մի միայն զէնքի»։ ու ապա կը յայտնէ իր նոր ծրագիրը՝ որու շնորհիւ պիտի կարողանան հարիւրաւոր զէնքեր ձեռք ձգել։ Բոլորն ալ կը խանդավառուին ու համաձայն կը գտնուին ծրագրին։

Յաջորդ օր բոլոր պատրաստութիւնները վերջացուցած, գիշերով Մկրտիչի տղաքը կ'ուղղուին խրամատին աշտարակը, Մկրտիչ բերդին ներսէն՝ ջրհորէն պիտի իջնէր անցքը փնտռելու իսկ տղաքը զուրսէն՝ աշտարակին մէջէն։ Իջնելով աշտարակին գետնայարկը, տղաքը կը գտնեն փոքր սեննակներ, նեղ անցքեր, որոնք շրջապատուած են թանձր պատերով, մոմի մը սպաս լոյսով զուր կ'անցնի մանրակրկիտ քննութիւն մը անցք մը բնորոշող տեւէ նշան տեսնելու, յուսահատած էին, և կ'որոշեն վերադառնալ. միականի Բենիկ կը նշմարէ աշտարակի երկրորդ յարկին սրահներէն մէկուն մէջ քարերու դէզի մը տակէն երեւցող նրկու աստիճաններ, իրենց հետ առած կողմնացոյցը բերդին ուղղութիւնը ցոյց կուտայ, անմիջապէս տղաքը կը լծուին Հերքիւլեան աշխատանքի, ենթագրծելով որ աստիճանները պէտք է յանգին զազանի անցքի մը։ Ժամ մը տեւող աշխատանքէ յետոյ, մաքրուած ասնդուխներէն կ'առաջանան տղաքը ու կը գտնեն հսկայ կամարակապ զուռ մը, բայց զոցուած խոշոր քարերով ու ամուր շաղախով. մեծ ճիգ հարկ կըլլայ զոցուած զուռէն քար մը տեղէն հանելու համար. երբ բոլորն ալ ներս կը սողոսկին բացուած անցքէն, կը գտնեն զատիվեր նեղ ճամբայ մը, բաւական առաջանալէ վերջ անոնց ճամբան կրկին կը զոցուի ամուր պատով մը, կողմնացոյցը միշտ բերդին ուղղութիւնը ցոյց կուտայ, տղաքը

զարձեալ կը լծուին գործի, հագիւ սուր երկաթը մըտ-
ցուցած պատի շաղախին, գիմացէն կը լսեն ուժեղ հար-
ուածներ, տղոց ուրախութիւնը չափ չի ունենար երբ
այդ պատն ալ ծակելէ վերջ անոր ետեւ կը գտնեն Մը-
կրտիչը, ժպիտը իր շրթներուն և ինքնագոհ: Տղաքը կը
հետեւին Մկրտիչին որ կը բարձրանայ բերդը տանող
սանդուխ մը. երկու հարիւր աստիճան կը համրեն մին-
չեւ փոյր սրահի մը առջեւ՝ որուն պատերը զարձեալ
ոչ մէկ անցք չեն ցոյց տար: Մկրտիչ բարձրացնելով
մոմէ ցոյց կուտայ տղոց երկար պարան մը որուն
ծայրը սանդուխի աստիճան մը կ'երեւի: Մկրտիչ կը
բացատրէ որ ջրհորէն անմիջապէս վար սանդուխներ
կան, որմէ վերջ կուգայ այս բարձր պատը. բարեբաղ-
դութիւն մըն է եղած իրեն համար որ մէջքէն կա-
պած է՝ ամուր շուան մը, ամբացուած ջրհորին բերանը
գոցող քարին: Ուշ տտեն Մկրտիչ կը քարձրանայ բերդ,
իսկ տղաքը կը վերադառնան աշաարակի ճամբով քա-
ղաք: Բերդի անցքը գտնուած էր, կը մնար պատրաս-
տուիլ յարմար առիթի մը, գլուխ բերելու համար զի-
նապահեստին կողոպուտը:

Փոթորկոտ և տեղատարափ անձրեւի գիշեր մը՝ 1913
փետր. 24ին, Մկրտիչի խումբը կը մտնէր ծանօթ աշ-
տարակէն ներս: Բոլոր պատրաստութիւնները կատար-
եալ էին, կառք մը. պողպատէ սղոցներ, պարաններ:
Տղաքը զինուած էին տասնոցներով, ուխտած էին փոր-
ձութեան մը պահուն կողուի մինչեւ վերջին փամփուշ-
տը: Մկրտիչ ցերեկուընէ անցած էր բերդ: Ամեն քայլ
առաջ կ'երթար յաջողութեամբ: Ջրհորը կը գտնուէր
զինապահեստին ճիշտ առջեւ, պողպատէ սղոցով շուտով
կարելի կըլլար քանդել պահեստին պատուհանը. զէն-
քերը տանական կապուելով կ'իջեցուէին ջրհորէն վար:
Աշխատանքը սկսած էր կէս գիշերէն վերջ, արշալոյսին

արդէն հարիւր յիսուն կտոր զէնք՝ բոլորն ալ կարճ
չափիւններ՝ դիզուած էին կառքին մէջ, Մկրտիչ հարիւ-
րապետի հագուստով ձիուն վրայ, իսկ իր վեց ընկեր-
ները կառքին երկու կողմէն՝ իւրաքանչիւրը շորսակա-
ն զէնք ուսերէն կախ առաջ կը շարժուէին քաղաքէն
զուրս՝ նախապէս հսկողութեան տակ առնուած քարայր-
ները. աղաքը բոլորն ալ զինուորի հագուստ էին հա-
զած: Ծամբորդութիւնը առանց միջագէպի կը յաջող-
ուէր, ու Մկրտիչ իր ընկերներով կը վերադառնար քա-
ղաք:

Իներզի զինապահեստին այս կողպուած ամիսներ յե-
տոյ միայն կը նկատէ զինուորական իշխանութիւնը,
երբ արդէն զէնքերը մաս մաս զրկուած էին Ուրֆա,
Տիգրանակերտ եւ մինչեւ Սասուն: Կառավարութեան
ձեռք առած միջոցները, ոչ մէկ արդիւնք չեն տար,
գտնելու յափշտակիչները. բերդի բոլոր պահապաններն
ու սպաները կը բանտարկուին. Մկրտիչ արդէն հրա-
ժեշտ տուած էր վերջնական կերպով զինուորութենէ,
արդէն նախապէս ալ՝ մէկ տարուան ընթացքին իրար
վրայ երկու ամիս զինուորութիւն չէր ըրած, անիկա ա-
մեն միջավայրի մէջ վայրկեանական կը զանէր միջոց
իր ծրագիրները յաջողցնելու:

Մկրտիչի կատարած բոլոր գործերը մենք տեսանք
որ այնպէս են կարգադրուած, որ ոչ կառավարութիւնը
և ոչ ալ ժողովուրդը հնարաւորութիւն կ'ունենար զիս-
նալու հեղինակները, միայն այս վերջին գործն էր՝ բեր-
դի կողպուածը, որ 1913ի վերջերը երեւան կ'իջէր:
Մաս մը զէնքեր բամպակի հունտերով լեցուն պարկե-
րու մէջ Հալէպէն ճամբայ կը հանուին զէպի Ուրֆա,
այդ միջոցը քանիցս փորձուած էր ու անվանահ գանցած,
սակայն այս վերջին անգամ, երբ բռնները կ'իջնեն
Պուժուճի խանը, նոյն տեղ իջեւանած թուրք վաճա-

տական մը զարմանքով կը նկատէ որ Հալէպէն Ուրֆա բամպակի հունտ կը փոխադրուի, երբ այդ պահուն այդ սպրանքը Ուրֆայէն է որ պէտք է զրկուի Հալէպ, նկատի ունենալով հրապարակի գինները: Թուրքը կը բանայ պարկ մը ու կը գտնէ երեք զէնքեր տեղաւորուած այնտեղ, անմիջապէս կը փութայ լուր տալու ստիկանութեան. բարեբաղդաբար սպրանքին առաքումը այնպէս էր կարգադրուած որ ոչ զրկողը յայտնի էր եւ ոչ ստացողը, սակայն զէնքերը բերդի պահեստէն ըլլալը որոշ էր, կը զրկուէր Ուրֆա, հետեւաբար ոստիկանութիւնը իր քննութիւնը կը զարձնէր Ուրֆա եւ առաջին աթիւ կը խուզարկէր Եօթնէղբէրեաններու տունը: Մկրտիչի նոյն թուականին զինուոր ըլլալու պարագան, կառավարութիւնը լերած էր այն եղբակաջութեան, որ դործը կազմակերպուած է Մկրտիչին կողմէ: Եուտով Հալէպէն Մկրտիչը ձեռքակալելու հրամանագիր կ'ուղուի Ուրֆա: Մկրտիչի տեղ կառավարութեան կը ներկայանայ փոքր եղբայրը՝ Սարգիսը, անմիջապէս շրթայտկապ կը զրկեն զայն Հալէպ:

Մկրտիչ իր մեծ եղբօր Գէորգի և ընկերներու խորհուրդով հաւանած էր իրեն տեղ Սարգիսին ձեռքակալուութիւնը, պարզ այն պատճառաւ որ գատապարտութեան պարագային Մկրտիչի համար գժուար չ'պիտի ըլլար իր եղբայրը ազատել՝ նոյնիսկ կախաղանի սուքէն:

Սարգիսի գատապարտութիւնը կարճ կը տեւէր, յանցաւոր մը անպայման գատապարտելու եւ կատարուած կողոպուտի հեղինակը պատժելու մարմանը՝ մզած էր գատաւորները Սարգիսին գատապարտելու 101 տարուան բանտարկութեան: Մկրտիչի վրայ ճնշող ապաւոտութիւն կը գործէր այս հարուածը, անիկա կ'ուխտէր ազատել եղբայրը բանտէն ինչ միջոցով որ ըլլայ: Գատի վերաքննութեան գիմուսը շուտով կարեւի կըլլար

ձեռք ձգել, Դաշնակցութեան Կիլիկիոյ Կեդրոնական Կօմիտէութեան կողմէ դիմում կըլլար Պոլիս՝ պատասխանատու ընկերներու, ու ահա շնորհիւ Զոհրապի եւ Պոլսոյ ընկերներու ջանքերուն ու ազդեցութեան, 101 տարուան դատավճիռը երկրորդ շրջափարութեամբ մը կարելի կըլլայ իջեցնել՝... վեց ամսուան, ու Սարգիս կ'արձակուի բանտէն՝ արդէն այդքան շրջան մը անցած ըլլալուն:

Զէնքի փոխադրութիւնը այլեւայլ շրջաններ, ահագին դժուարութիւններ ունէր, այդ պատճառաւ Մկրտիչ կը սիրէր անձամբ կատարել փոխադրութեան գործը, միշտ ալ յաջողուած էր իրեն անվտանգ կատարել առաքումները:

Անգամ մը սակայն երբ իր ձիուն վրայ քանի մը կտոր զէնք առած Հալէպէն դուրս կ'ելլէր, քաղաքէն դուրս շրջուն պահակներու կողմէ կը նշմարուի, կը հրամայեն իրեն կենալ, Մկրտիչ չի անսար հրամանին: Ոստիկանները հրացանները կ'ուղղեն իրեն, բայց Մկրտիչ առիթ չի տար անոնց կրակելու, ձիէն վար ցատկելով դիրք կը բռնէ քարի մը ետեւ ու երկու ոստիկան կը զլորէ գետին, ապա կը նետուի ձիուն վրայ ու կը հեռանայ սրարչաւ: Զէնքերու ձայնէն Հալէպի ծայրամասերէն մեծ բազմութիւն մը կը հաւաքուի դէպքին վայրը, շուտով յիսնեակ մը հեծեալ ոստիկաններ ձամբայ կ'իյնան զանազան ուղղութեամբ անձանօթ ձիաւորը հետապնդելու. սակայն Մկրտիչ հաշուելով այս վերջին պարագան, խոշոր շրջան մը ընելով դարձած էր եւ Հալէպ ու անվտանգ հասած իւր մեկնակէտը:

Զէնքի փոխադրութեան ուրիշ պարագայ մը Հալէպէն դէպի Սասուն՝ հետեւեալ ձեւով կը պատմէ ծանօթ Սասունցի խմբապետ Մուշեղ: — «1912ին Սասունէն Հալէպ էի գացած զէնք փոխադրելու համար Սասուն:

անդույն կամիտէի անդամներէն՝ Սասունցի ընկեր Տիգրան Մեղրիկեանը ինձ ներկայացուց Մկրտիչ Եօթնէղբէրեանը, երբ յայտնեցի Սասուն զէնք փոխադրելու իմ ծրագիրս, Մկրտիչ սիրով յանձն առաւ ընկերանալ ինձ, յայտնեց որ պատրաստի զէնք և փամփուշտ ունի ինք,

Մկրտիչ Եօթնէղբերեան

Իսկ մաս մըն ալ արդէն մէկ ամիս առաջ փոխադրած է Տիգրանակերտ։ Մեղրիկեանը ինձ պատմեց թէ ինչպէս Մկրտիչ կը յաջողէր շարունակ զէնք ձեռք ձգել, հրաշք թուեցան ինձ կարգ մը դէպքեր․ քանի մը օր վերջ մեր միասին կատարած ճամբորդութեան ընթացքին, դատայ որ իսկապէս Մկրտիչ ընդունակ էր մեծ

գործեր կատարելու: Առաւօտ մը Մկրտիչին հետ ճամբայ ելանք ղէպի Ուրֆա. ճամբորդութեան պատրաստութիւններու մասին թոյլ չէր տուած ինձ սեւէ կարգադրութիւն, երկու լաւ ձիեր, որոնց վրայ նետուած խուրջիկներուն մէջ կար բաւականաչափ փամփուշտ, եօթը տասնհարուած, եւ ութը պրաւունիկ: Մկրտիչ հազած էր արաբական տարազ ու բոլորովին անճանաչելի դարձած էր, իսկ ես պիտի ընկերանայի իրեն իրերեւ վաճառական: Ծամբորդութիւնը կը կատարէինք լեռներէն գիշեր ժամանակ. Մկրտիչ քաջ կը ճանչնար այդ ուղիները, այդ ճամբայով անիկա մէկ ամիս առաջ ճամբորդած էր Տիգրանակերտ, արար ուղտապանի մը հետ բամպակի հակեր փոխադրելու, որոնց մէջ զէնքեր զետեղուած էին, Մկրտիչ զէնքերը յանձնած էր Տիգրանակերտ՝ կօմիտէի անդամ Տիգրան Չախըճեանին:

Մկրտիչին հետ երբ Պումուճէն անդին դաշտի մը մէջ կը հանդչէինք, յանկարծ թափառաչողիկ արաբներ նըշմարեցինք, Մկրտիչ ինձ գտնալով ըսաւ.— ընկեր ջան, ձիուդ սանձը ամուր բռնէ, որովհետեւ այս արաբները բարեկամաբար կը խօսին հետդ, բայց երբ ձիուդ սանձը ձեռք ձգեն անմիջապէս կը հեծնեն ու կը փախչին: Երբ արաբները մօտեցան մեզի, Մկրտիչ տասնոցին հետ կը խաղար՝ եկողները չ'տեսնել ձեռքներով: Քաղաքավար բարեւի փոխանակութենէ մը յետոյ, կը նետուինք մեր ձիերուն վրայ ու կը հեռանանք արաբներէն բարեմաղթութիւններով:

Երկու օր վերջ Ուրֆա էինք արդէն: Այնտեղ երեք օր հանգչելէ վերջ կ'որոշենք շարունակել մեր ճամբան, Մկրտիչ նկատելով որ մեր ձիերը չափազանց յոգնած են, յայտնեց ինձ որ կ'ուզէ երկու նոր ձիեր ձեռք ձրգել, յաջորդ օր Մկրտիչի հետ ճամբայ կ'իյնայինք եր-

կու լաւագոյն սակիժ ձիերու վրայ նստած: Մկրտիչ զանոնք բերած էր նշանաւոր պէկի մը տունէն, հակառակ որ պէկը չորս հատ պահակներ կը պառկեցնէր ախոտին առջեւ, Մկրտիչ անոր վրայէն անցնելով, ձիերուն շղթայուած ոտքերը կը քակէ ու ուրիշ դուռէ մը կատարեալ պազարինութեամբ ձիերը կը բերէ մեր իջեւանը, իսկ մեր երկու ձիերը կը յանձնէ իր նալպանս եզրօր:

Արդէն իրիկուն էր երբ այգիներու անհամար շաքան մը անցնելով կը մտնէինք Սէվէրէկի ճամբան. քաւական յառաջանալէ վերջ կը հանդիպինք զինուորական պահականոցի մը, Մկրտիչ ինձ կը թելադրէր որ ձիս մտրակեմ և առաջ անցնիմ,—ես ասոնց խօսք կը հասկցնեմ կըսէր—երբ ես սրարշաւ առաջ կը նետուէի, մութին մէջէն զինուորներ ետեւէս կը պոռային որ կենամ, այդ պահուն իրենց կռնակէն Մկրտիչ ձայն կուտար ու կը պոռար որ տեղերնուն չ'շարժին եթէ չեն ուզեր շան սատակ ըլլալ: Վայրկեան մը վերջ Մկրտիչ կը համնէր իմ ետեւէս, երբ ես մտահոգ էի թէ ինչպէս պիտի վերջանար այս հանդիպումը: Ապահով անցած էինք ստոյգ վտանգէ մը, բայց հետապնդում մը կանխատեսելով անմիջապէս կը փոխենք մեր ճամբան:

Երկու գիշեր յետոյ ստաւօտեան արշալոյսին դէմ կը հասնինք Սէվէրէկ: Մեր ձիերը յողնած էին ու անօթի, կ'որոշենք չ'մտնել Սէվէրէկ, քաղաքէն դուրս Մրկրտիչ կ'սպասէ զէնքերուն և փամփուշտներուն մօտ, իսկ ես ասանց բեռի ձին կը մօտեցնէի քաղաքին ծայրամասը գտնուող խան մը՝ ձիերուն կեր բերելու համար: Խանը Յարութիւն անունով հայ մը կը կառավարէր, հազիւ գործս վերջացուցած նկատեցի որ երկու ռատիկաններ կասկածանքով կը նային ինձ եւ ձիուս, անմիջապէս մտածեցի որ ձիերուն արքով կողմէ պատ-

ուիրուած են այս ոստիկանները, երեւի ոստիկանները կ'ենթադրէին որ պիտի իջեւանիմ խանը, բայց հազիւ անոնց ուշադրութիւնը վրիպեցուցած կը մտրակեմ ձին ու կը հեռանամ, բայց զժբաղդաբար ճամբաներուն անծանօթ ըլլալուն զուր կը փնտռեմ Մկրտիչը, ժամեր յառաջանայէ յետոյ, Գարաճատաղի լեռները չ'հասած կը հանդիպիմ Չաղացքի մը, այնտեղ կը գտնեմ Սասունցի տղայ մը՝ Կրպօ անունով, կը պատմեմ անոր եղելութիւնը, Կրպօն կը վստահեցնէ ինձ որ ապահով ըլլամ, յիշ վերջ պիտի հասնի Մկրտիչը. — ան դեւ է կըսէ — մտահար է. ոչ մէկ վտանգ արգելք չի կրնար ըլլալ անոր, յաճախ հիւր է եղած ինծի: Իսկապէս ալ հազիւ յիշ մը հանգստացած կը հասնի Մկրտիչ, անիկա կըսէ ինձ որ զիս տեսած է հետուէն բաւական փնտռելէ վերջ, բայց ձիուն բեռը ծանր ըլլալուն չէ կրցած հասնիլ ինձ: Կ'սպասէի որ Մկրտիչ ձիէն վար իջնար հանգստանալու, բայց անիկա ինծի կը յայտնէ շուտով ճամբայ ինչպէ, անիկա վստահ էր որ կը հետապնդուինք, անմիջապէս Մկրտիչի ձիուն բեռը կը տեղաւորենք իմ ձիուս կռնակին ու ճամբայ կ'իյնանք: Բայց հազիւ հասած Գարաճա տաղի կողմը, կամուրջին առջեւ կը նըշմարենք հինգ հատ քիւրտ ձիաւոր աւազակներ:

Մկրտիչ կը թելադրէ ինձ զէնքը պատրաստ ձեռքս առնել, երբ կը մօտենանք քիւրտերը մեր ճամբան կը կտրեն, Մկրտիչ արարեբէն կ'սկսի հրամայական կերպով խօսիլ անոնց հետ, առանց յարձակման փորձի անմիջապէս ճամբայ կուտան մեզ: Չարմացած էի այս երեւոյթին, յայտնի էր որ Մկրտիչ սարսափ ձգած էր այդ շրջաններուն մէջ:

Նրկու գիշեր վերջ արդէն Տիգրանակերտի պարիսպներուն առջեւ էինք, Մկրտիչ կը փափաքէր որ նախապէս Տիգրանակերտ փոխադրած զէնքերէն մաս մը

մեր հետ տանինք Սասուն: Կը յաջողինք անվտանգ
անցնիլ պարիսպէն ներս, անմիջապէս լուր կը արուի
Տիգրան Չազըճեանին մեր ժամանումը: Ընկերը մեզ
մօտ գալով կը յայտնէ որ արգէն մատնուած ենք կրս-
տիպուինք երկու ժամ հանգստանայէ յետոյ կրկին
ճամբայ իյնալ: Այդ գիշերն իսկ Տիգրիսը կտրելով, եր-
կու օր վերջ կը հասնինք Ճարդըն ու կ'իջնուանինք ըն-
կեր ձէնտար Օհանին տունը, (կ.ի անգամ, կեղծ անու-
նը Լուսին) երկու օր ընկերով հիւր մնալէ յետոյ ան-
վտանգ կը հասնինք Սասուն՝ Խըյանի շրջանը:»

Խմբապետ Մուշեղի այս նօթագրութիւնը Մկրտիչ
Եօթնէզըէրեանի մասին, նոր է որ կը պարզէ անոր
մինչև Սասուն ունեցած զործունէութիւնը: Ծայրայեղ
համեստութեամբ եւ զաղանապահութեամբ Մկրտիչ կը
խուսափէր յայտնելու իր կատարած գործերը: Ընդու-
նակ մեծ գործերու, անիկա հաշիւ չէր առնէր փոքր
գործեր. խաղալիկ էր անոր համար անաչեկոււմ մը
մը կատարել և կամ զինուորի մը վիզը ոլորել անոր
զէնքը առնելու համար: Ու այս բոլորը կը կատարէր
մէկ հիմնական պայմանով, առանց վտանգելու ինք-
զինքը կամ իր ընկերներէն ոեւէ մէկը, աւելին, զէպ-
քերը պէտք էր այնպէս գասաւորուած ըլլային որ իր
հետեւանքով եւս վնասէր թուրքերուն, կամ պատաս-
խանատուութիւն և կասկած չ'հրաւիրէր հայերու վրայ:
Ենորհիւ իր այս կանխատեսութեան, Մկրտիչ փոթոր-
կալից գործունէութենէ մը յետոյ կը մնար անվտանգ,
ու կը յաջողէր կազմակերպել Ուրֆայի ապստամբու-
թիւնը:

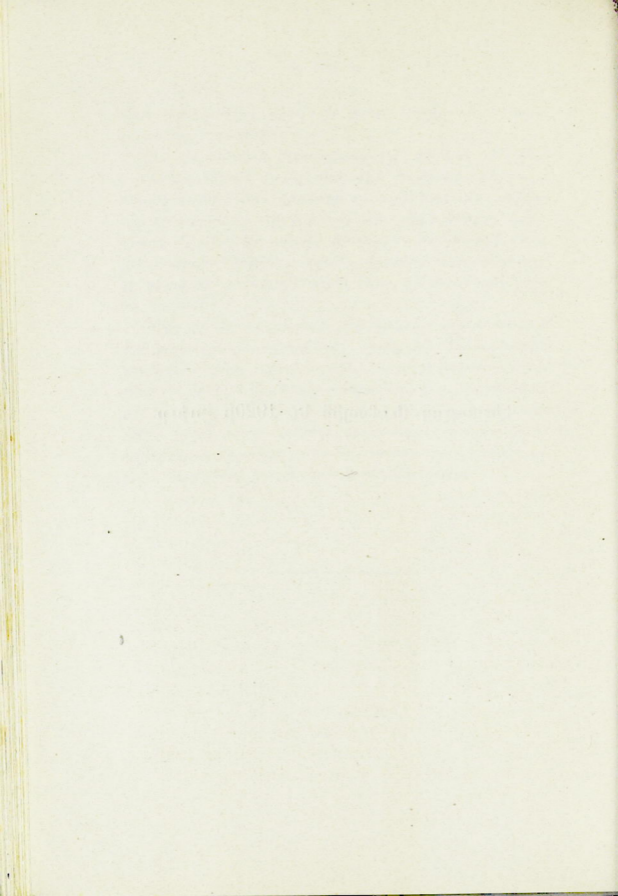
Մկրտիչի նման քաջի մը համար զժուար չէր իր զը-
լուխը ազատել 1915ի արիւնի օրերուն, բայց անիկա
կը մնայ իր ծննդավայրին մէջ, հարազատ ժողովուրդի
կողքին, առաջնորդելու համար զայն պատուաւոր մահ-

ուան ճամբաներու վրայ, ու խլելու համբաւի և ան-
մահութեան զափնին:

Ու այս աննման յեղափոխականը, ինչպէս տեսանք
կ'ունենայ հերոսի վայել մահ մը: Ուրփայի Հերոսա-
մարտի վախճանին, վերաւոր ու արիւնաքամ, անիկա-
երբ կը տեսնէ որ պիտի իյնայ թշնամիին ձեռքը, գըն-
դակով մը վերջ կուտայ իր կեանքին: Իր կեանքի վեր-
ջին վայրկեաններուն անգամ, վերաւոր առիւծը գետին
կը գլորէ զինք ձերբակալելու եկող զինուորներէն քա-
նի մը հոգի:

Մկրտիչ Եօթնէղբէրեան հայկական ազատամարտի
այն բացառիկ հերոսներէն է, որոնց անունը առանձին
գուրգուրանքով պիտի պահէ հայ յեղափոխութեան
պատմութիւնը: Ու հասնող սերունդը ինչ պայմաննե-
րու տակ ալ գտնուի. նուիրական մասունքի մը պէս
պիտի պահէ անոր խնկելի յիշատակը, բաղդաւոր ու
գեղեցիկ օր մը անոր անունը քանդակելու համար ա-
զատ հայրենիքի յաղթական կամարին վրայ:

Վերապրող Ուրճացին Եւ 1920ի Կոիւր

ՎԵՐԱՊՐՈՂ ՈՒՐՖԱՑԻՆ

ԵՒ 1920Ի ԿՈՒԻՒՐ

Ընդհանուր Պատերազմի ընթացքին, հայկական եղեռնի ահաւոր տարիներուն, վերապրող Ուրֆացիները ենթակայ եղան կրկնակի հալածանքներու թուրք կառավարութեան կողմէ: Ուրֆայի Հերոսամարտէն ոչ ոք չէր ազատուած: 15 հոգինոց խումբ մը երիտասարդներ՝ որոնք Գերմանական հիւանդանոցը կը գտնուէին կառւի պահուն, զրկուեցան Հալէպի ուղղութեամբ իբր գինւոր ու ազատուեցան, փոքր թուով կիներ ու մանուկներ ապաստանեցան Ուրֆայի վարի թաղը ասորիներու եւ կաթողիկէներու մօտ, իսկ կուէն վերապրողները զրկուեցան Տէր Զոր ու բաղգակից դարձան ուրիշ հարիւր հազարաւորներու ճակատագրին:

Այն Ուրֆացիները որոնք թիւ մը կը ներկայացնէին Զինադադարէն յետոյ ու ներկայիս կեդրոնացած են զլիսաւորապէս Հալէպի և իր շրջականներուն մէջ, ազատուած են մեծ մասամբ զինուորութեան հանգամանքով: Վերապրող Ուրֆացիներէն՝ բացի այն տոնն փոքր տարիք ունեցողներէն ու կիներէն՝ հազուադիւրս է հանդիպել 1915ի կուէն ազատուողներու, քայք կրեթէ բողոքն ալ մասնակից են Ուրֆայի Երկրորդ Հերոսա-

մարտին, որ տեղի ունեցաւ 1920ի ֆրանսական զբաւման շրջանին:

Տարագրութեան տարիներուն, Ուրֆացիները՝ մեծ մասամբ զինուոր սրուած էին Հալէպի, Գամակոսի եւ մաս մըն ալ Պոլսոյ շրջաններուն մէջ: Ատենք շատ անգամ ստիպուած էին ծածկել իրենց ծննդավայրը, որովհետեւ թուրքերու աչքին Ուրֆա անունը դարձած էր հոմանիշ մը կռուի և ըմբոստութեան:

Ուրֆայի մէջ միայն ութը երիտասարդներ յաջողած էին մնալ մինչեւ 1918ը. այս խումբին արկածալից կեանքը, ցոյց կուտայ թէ ինչպէս կարելի էր Ուրֆայի շրջակայ լեռներու մէջ ապաստանիլ, ու առանց կարգ մը մատնիչներու ցուցմունքներուն, բազմաթիւ պահուած երիտասարդներ կռուէն յետոյ կարողանային հաւանաբար այս խումբին պէս պահել իրենց զոյու-թիւնը:

Երիտասարդներու այս խումբը անմիջական մասնակցութիւն չէր ունեցած Ուրֆայի կռիւներուն, անոնք ապաստանած էին Միս Եփփէի մօտ, իրենց հետ կը գտնուէր նաև տէր Գարեգին քահանան, որը ինչպէս տեսանք անձնասպան եղած էր իր կնոջ հետ, ազատելու համար այս խումբը հետապնդումէ: Միս Եփփէն, սքանչելի և յանդուգն այս կինը, հսկառակ բազմապիսի վտանգներուն շարունակած էր օգնել այս խումբին, պահուած Ուրֆայի շրջակայ այգիներու մէջ, խումբի տղաքը ամեն շաբաթ գիշերով կը մօտենային Միս Եփփէի բնակարանին ու այնտեղէն իրենց համար պատրաստուած անունդի պաշարը ստանալով ետ կը վերադառնային:

Կռուէն ամիսներ վերջ, մթնոլորտը խաղաղած էր բաւական, Տախրի փաշայի զինուորները մեկնած էին, հայ թաղերու յետին անկիւններն իսկ փորուած

էին ու աւերն ու թալանը վերջ գտած, աւերակներու կոյտ մըն էր այլեւս ընդարձակ թաղամասը: Ութը հոգինոց այս պահուած խումբը ամիսներու փոթորկալից անցքերէն յետոյ գտած էր ինքզինք ու դարձած զինեալ փոքր հրոսախումբ մը: Խումբին անդամներն էին՝ Միսաք Մելքոնեան, Խաչեր Ոսկերիչեան, Աւետիս Էջմէջճիեան, Գէորդ Պէրէճիքիեան, Պետրոս Տէր Պետրոսեան, Արշակ և Արմենակ Ոսկերիչեաններ ու Խաչեր Մղձխաչեան:

Տէր Գարեգինի եւ իր կնոջ անձնասպանութենէն վերջ, այս խումբը գիշերով ճամբայ ինկած էր Ուրփայի շրջակայ լեռներուն մէջ պահուելու համար: Բաղաքէն կէս ժամ հեռու գտնուող Գարթալ Տէրէսիին մէջ ապահով քարայր մը նշմարելով այդ գիշեր խումբը հոն կը պատասպարուէր: Յաջորդ օր տղաքը քննութենէ մը յետոյ կ'հզրակացնեն որ քարայրը յարմարութիւններունի իբր թագստոց ծառայելու, զժուարին բայց յամառաշխատանքով անցք մը կը բանան քարայրին խորքէն մօտակայ մացառներու մէջ, վտանգի մը կամ կռուի մը պահուն նահանջի ճամբայ ունենալու համար, կը մնար անունգի հարցը. ամեն շարաթ տղոցմէն մէկը յանձնկ'առնէր երթալ գիշերով Միս Եփփէի տունը՝ ուտելիք բերելու համար, Միս Եփփէն այնպէս կարգադրած էր որ իր շէնքին բարձր պատուհանէն գիշերները տղայոց ճրագով նշան պիտի տար, ռեւէ վտանգ իմացնելու համար անոնց, կը պատահէր որ ճրագը վտանգ ցոյց կուտար ու տղաքը այդ գիշեր իրենց քարայրէն գուրս չէին գար: Մէկ ու կէս ամիս առանց վտանգի տղաքը կը մնային այդ քարայրին մէջ, բայց արդէն գարունը կը մօտենար ու մօտակայ այգիներու մէջ սկսուելիք աշխատանքը պիտի վտանգէր փախտականները: Միս Եփփէի հաւանութեամբ խումբը գիշերով կը վերադառ-

նար իրեն տուներ, նախկին թագատոցը սպաստանելու համար. խուզարկութիւններն ու կասկածները մասամբ մեղմացած էին Միս Եփփէի շուրջ ու հնարաւորութիւն կը տեսնուէր ժամանակ մը պահելու տղաքը: Մանօթ թագատոցէն բացի երկու նորեր եւս կը պատրաստէին տղաքը, մէկէն վասնգուելու պարագային միւսին անցնելու համար:

Միս Եփփէն գերման հրամանատարին և կառավարիչին պատուոյ խօսք տուած էր որ ոչ մէկ հայ չ'պիտի պահէ իր տան մէջ, տղոց բռնուելու հաւանականութեան պահուն իր պատուոյ խօսքին հետեւանքը կրելու համար, անիկա տղոց թոյն բաժնած էր, որմէ մաս մը միշտ կը պահէր նաեւ իր վրայ, անիկա տղոց հետ միասին երդում քրած էր որ բռնուելու պահուն բողոքը միասին թոյն պիտի առնեն թշնամիին ձեռքը չ'իյնալու համար, Միս Եփփէն ինք եւս անձնասպան պիտի ըլլար իր պատուոյ խօսքը արժեցնելու համար: Բարեբաղդաբար ոճւէ վտանգ չէր պատահեր, քանի մը խուզարկութիւններ զուր կ'անցնէին, ու իննը ամիս արդաքը պահուած կը մնային Միս Եփփէի մօտ: Իննը ամիս վերջ խումբի տղոցմէն՝ Աւետիս Էքմէքճեանը, Սաչեր Ոսկերիչեանը և տէր Գարեգինի ազան Արշակը կը հետանան իրենց թագատոցէն, ու Արզար թագաւորի շնորհներէն անցնելով կը յաջողին ապաստանիլ Անէզէններու շէյխին Հաջիմի մօտ: Տղաքը որոշած էին ցըրուիլ այլեւս, քանի մը ամիս վերջ մնացեալ հինգ 'ոզին կ'անցնին Մըճէիտ, Կարմուճի կանակը, Ուրֆայէն երեք ժամ հետո Միս Եփփէի ու Միսաքի այգիները: Այս շրջանին մէջ տղաքը կը ծանօթանան հրոսապետ՝ Ձէրքէզ Լազկի Օսմանին հետ. կարճ ժամանակուան ընթացքին Օսման այնքան կը կապուի հայ տղոց որ այլեւս կը լքէ իր փոքրիկ խումբը՝ որոնց չէր վտտահեր

ու կը գործակցի հայ աղոց: Քանի մը ամառան բացա-
կայութենէ յետոյ Մըճէիտ կը վերադառնայ Խաչեր Ոս-
կերիչեանը՝ որ անէղիներու մօտ դացած էր: Իսկ Օս-
մանի չէրքէզներուն միջոցաւ խումբի անդամներէն Պե-
տրոս Տէր Պետրոսեանը կը զրկուի Հալէպ: Օսմանի
խումբին մաս կը կազմեն՝ Միսաք Մելքոնեանը, Խաչեր
Ոսկերիչեանը, Խաչեր Մղձխաչեանը. Գէորգ Պէրէ-
ճիքեանը և տէր Գարեգինի երկու աղաքը: Խումբը
զինուած է ու շարունակ կը մնայ լեռները և այգիներ-
բը: Օսման շահագործուած է կողոպուտով և աւարով,
իսկ հայ աղոց վրէժխնդրութիւնն է որ թափ կուտայ,
ու ահա կ'սկսի արկածալից կեանք մը, որ սարսափի-
տակ կը պահէ Ուրֆայի շրջաններէն մինչև Սէվէրէկ,
մինչև Անէզի Տէրէսին: Երկու անգամ խումբը կը յա-
ջողի կողոպուել Ուրֆայէն Սէվէրէկ գացող կառավարա-
կան փոստան, սպաննելով փոստին ընկերացող ոստի-
կանները. քանի մը անգամ կարաւաններ կը կողոպ-
տեն. անոնց ասպատականութիւնը կ'երկարէր Սէվէ-
րէկի կողմէն մինչև Գըզլար ու Կէօլ Փոււնար, Ատեա-
մանի կողմէն՝ Տօլամաճ մինչև Աշըգ եւ Մաշըգ, իսկ
Հալէպի ճամբայէն մինչև Սարը Մաղարա և Շէպէքէ:

Խումբի հայ աղաքը երկու անգամ կը փորձեն ըս-
պանել Մ. Էքարտը՝ որ այնքան գէշ դեր ունեցած էր
Ուրֆայի կռիւներու ընթացքին, բայց երկու անգամին
ալ Էքարտ տունէն բացակայ կը գտնուի, վերջին ան-
գամ տան պահապան զինուորներ ծանր կերպով վիրա-
ւորելով կը հեռանան: Կառավարութեան հետապնդում-
ները զուր կ'անցնին, Մըճէիտի և Կարմուճի թուրք ու
չէրքէզ զիւզացիները անմիջապէս վտանգը կ'իմացնէին
աղոց, սարսափը այնքան ուժեղ եղած էր զիւզացիներ-
ուն վրայ, որ Կարմուճի թուրք տասնապետն իսկ զօր-
քի գալուստը կ'իմացնէր խումբին ու զօրքը երբ հաս-

նէր տղաքը արդէն ամբացած կըլլային անառիկ դիրքերու մէջ և կամ քաշուած Անէզի Տէրէսին:

1917ի վերջերը Հալէպի ճամբուն վրայ կատարուած մեծ կարուանի մը կողոպուտն ու տասնեակ մը մարդոց սպաննութիւնը պատճառ կը դառնայ որ կառավարութիւնը մեծ ուժերով հետապնդման սկսի: Այս անգամ զօրքը կը յաջողի յանկարծակիի բերել խումբէն՝ Օսմանն ու Սաչեր Ոսկերիչեանը, որոնք կը գտնուէին Կարմուճ, մնացեալ տղաքը Մըճէիտ են եղած ու դէպքէն անտեղեկ: Օսմանն ու Սաչեր նկատելով որ գիւղը պաշարուած է, դուրս կուգան գիւղէն, բայց կաշերուն վրայ արդէն կը շրջապատուին զինուորներէն. կռիւը կ'սկսի շուտով ու կը տեւէ մինչեւ կէս գիշեր, Օսմանն կ'սպանուի, իսկ Սաչեր հրաշքով կ'ազատուի ու կ'իջնէ Ուրֆա՝ Տօքթ. Ֆիշըրին տունը. նոյն գիշերը Մըճէիտ քանուած տղաքն ալ կ'իջնեն Ուրֆա ու կ'ապաստանին Միս Եփփէի մօտ:

Այլեւս անհնար կ'ըլլայ վերսկսիլ նստիկին գործունէութեան ու խումբը կ'որոշէ ցրուիլ: Միսաք Մելքոնեան կը մնայ պահուած Միս Եփփէի տունը, իսկ մնացեալները կ'անցնին Հալէպ, ուր կը հասնին ապահով ու կը մնան մինչեւ Զինադադար:

* * *

Ուրիշ յիշատակելի դէպք մըն է պատերազմի ընթացքին՝ Ուրֆացիներու խումբի մը վտանգաւոր ճամբորդութիւնը՝ Դամասկոսէն մինչեւ Ազապա. իր ժամանակին արտասահմանի հայ մամուլը արձանագրեց այս խումբին երեւումը, որ հրաշք մը թուեցաւ շատերուն, նկատելով որ հազորակցութիւնը Թուրքիայէն դուրս պատերազմի հետեւանքով դարձած էր անհնարին, առանձին փախուսաներն իսկ յիշատակելի դէպքեր կը

նկատուէին, ուր մնաց զանգուածային փախուած մը՝ այն ալ զինուած, վտանգաւոր ու երկար ճամբայով մը:

1918ի սկիզբը վերապրող հայութիւնը Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ խոր յուսահատութեան մատնուած էր: Պատերազմը կը թուէր անվերջանալի, ոչ մէկ տեղեկութիւն չիկար արտասահմանէն, նոր հալածանքներու սարսափը շարունակ կը տանջէր մարդոց ուղեղները, թշուառութիւնն ու սիտէմաթիկ կոտորածը կըսպառնար բոլորովին բնաջնջել հայութեան խլեակները: Բոլորին հետաքրքրութիւնը լարուած էր գուբաշն լուր մը ստանալու մասին, ինչ կընէր հայութիւնը արտասահմանի մէջ. երբ պիտի վերջանար պատերազմը. ի՞նչ էր իրական կացութիւնը պատերազմիկներու միջեւ. ճիշտ էին ռուսական յեղափոխութեան լուրերը, ահա հարցեր որոնց պատասխաններուն կ'սպասէին շրջաւար բազմութիւնները: Այս հարցերուն հետ զուգընթաց, զուսպ շարագոզրութիւն մը կար երիտասարդութեան մօտ կարելի ճիգի գործ դնելու՝ փրկելու համար մեր ժողովուրդին վերջին բեկորները: Հալէպի, Պէյրութի, Դամասկոսի մէջ այս ուղղութեամբ սկսուած էր լուռ աշխատանք մը: Սակայն պատերազմին և թըրքական վայրագութեան սարսափը այնքան ուժեղ էր, մօտաւոր անցեալի մէջ կարգ մը հայ մատնիչներու գործը այնքան ճնշած էր հոգիներու վրայ, որ մարդիկ կ'զոգուչանային իրենց հարազատ եղբորմէն անգամ:

Այս պայմաններուն մէջ ահա, խուժք մը երիտասարդներ Դամասկոսի մէջ իրար մօտ զաւով, կը կազմէին Հ. Յ. Դաշնակցութեան կօմիտէ մը: Համեմատական վտահուութիւն եւ ապահովութիւն ունենալու մտահոգութեամբ, կօմիտէն իր շրջանակը կը պահէր շատ սեղմ, յարաբերութիւններ կը հաստատէր Հալէպի և Պէյրութի շարք մը խիստ վտահուի ընկերներ:

րու հետ, ու առաջին առթիւ օրակարգի մէկ հարց-
կ'ունենար սեղանի վրայ. — արտասահմանի հետ յարա-
բերութիւն ստեղծելու խնդիրը: Այլեւս բոլոր ընկեր-
ներու աշխատանքն ու մտածումը կեդրոնացած կը մը-
նար այս հարցին վրայ, որուն յաջողութեան մեծ յոյ-
սեր կապուած էին և որը յետագային իր յաջող ըն-
թացքով զարձաւ պատճառ մը բաղմամբիւ հայերու ա-
զատման:

Կօմիտէն իր աշխատանքներու ընթացքին կը զըտ-
նէր, որ արտասահմանի հետ յարաբերութեան միակ-
կարելի ճամբան Դամասկոսէն ձէպէլ Տրիւզի կոնսակը
գտնուող անապատը պիտի ըլլայ: Ընկէ՛լ Տրիւզի գիւ-
ղերուն մէջ ցանցառ թուով հայեր հաստատուած էին,
որոնցմէ մեծ մասը Ուրֆացիներ, ասոնցմէ հին ծանօթ
ղաշնակցականի մը՝ Սեւ Գրիգորին լուր կը զրկուէր որ
չուտով Դամասկոս իջնէ: Որոշուած էր ձէպէլ Տրիւզէն
երկու հոգի զրկել անապատ, հանդիպելու համար Շէրի-
ֆին ուժերուն և անոնց արամադրութիւնը հասկնալու
մեր մտադրութեան մասին: Սեւ Գրիգոր յաջողութեամբ
զլուխ կը բերէր այս վտանգաւոր գործը. Ձէյթունցի-
երիտասարդ մը՝ Փէորդ Կիւլեաղուպեան քաջալերիչ տե-
ղեկութիւններ կը բերէր երկու շաբաթ վերջ այս ծը-
րազրին համար: Շէրիֆ Ալին խոստացած էր ամեն գիւ-
րութիւն տալ ու ապահովել հայերու անցքը մինչև
Կարմիր ծովու եզեր: Ս. Ազապա:

Այս աշխատանքներու ընթացքին ահա վրայ կը հաս-
նի 1918 Մարտ 1ը, չարաշուք թուական մը, որ տառն-
թուրքիոյ վերապրող հայութիւնը բնաջնջուելու վտան-
գին կ'ենթարկուէր. Թալէաղի և Էնվէրի հրամանն է
անխնայ կոտորել հայերը ամեն տարիքի և ամեն սե-
ռի. ու ահա ինչպէս ամեն տեղ, Դամասկոս եւս կտա-
վարութիւնը կը ձեռնարկէր ձերբակալութիւններու

ուսականութիւնը բռնած էր ամբողջ թաղերը, ու բոլոր խաներն ու մզկիթները լեցուցած հայերով: Երեք օր կը տեւէր այս կացութիւնը, որմէ վերջ աստիճանաբար կը թուլնար հայածանքը: Դաշնակցութեան կազմին քանի մը ընկերները՝ բոլորն ալ Ուրֆացի՝ Թաշճեան, Դերձակեան, Շահինեան եւ Սահակեան, այս շրջանին կ'անցնէին ձէպէլ Տրիւզ: Այս փոքրիկ խումբը երեք կտոր անգլիական երկար զէնք ունէր իւրեն հետ, որոնք ձեռք ձգուած էր՝ շնորհիւ կօմիտէի ընկերներէն՝ Տօքթ. Արմենակ Մասթիկեանի: Խիզախ այս երիտասարդը որ 1926ին խորհրդաւոր կերպով անյայտացաւ Եգիպտոսի մէջ, այս զէնքերը ձեռք ձգած էր իր կեանքին գնով՝ բերելով զանոնք Պաղեստինի ճակատէն:

Խումբը ճամբայ կ'իյնար մարտ 10ին, Ճրամանայի ճամբով Սուէյտա անկից ալ դէպի Մրդէյի՝ ձէպէլ Տրիւզի ծայրամասի գիւղերէն մէկը, որտեղ կը մնային Ուրֆացիներ՝ Սեւ Գրիգորը, Պողանը եւ Զէյթունցի Գէորգը: Գտնուելով այն վայրին մէջ որտեղէն որոշուած էր անմիջական կապ գտնել արտասահմանի հետ. այս խումբը կը ձեռնարկէր իջնելու անապատ՝ Շէրիֆ Ալիին մօտ: Ծրագիրը կ'ընդարձակուէր շուտով ու կարճատեանէն 60է աւելի երիտասարդներ՝ երկու թէ երեք բացառութեամբ՝ բոլորն ալ Ուրֆացիներ, պատրաստ կըլլային ճամբայ իյնալու այս արկածախնդիր ատաքելութեան համար: Բոլոր այս մասնակցողներուն պայման գրուած էր ունենալու իրենց զէնքը՝ առատ փամփուշտներու պաշարով: 1918 ապրիլ 15ին, բոլոր գիւղերէն հաւաքուած էին այս երիտասարդները ձէպէլ Տրիւզի ծայրամասի գիւղը՝ Խրվէտ Ավատ, որմէ անդին կը տարածուէր հսկայական անապատը՝ մինչեւ կարմիր ծով: Հետեւեալները մաս կը կազմեն այս

զինուած խումբին:—

Սարգիս Գազանճեան, Գէորգ Գալէմքէրեան, Մազստ ա Գալէմքէրեան, Բենիամին Բիւլահեան, Կարապետ Հրեշտակեան, Արամ Սահակեան, Յարութիւն Շահինեան, Գրիգոր Դերձակեան, Յովհաննէս Թաշճեան, Արօ Սալփայ, Յարութիւն Արզունհալճեան, Մղձի Թաշճեան, Գրիգոր Թազուրեան, Գէորգ Մխիթարեան, Մղձ Աւագ Ատուրեան, Կիրակոս Մխիթարեան, Սահակ Մոմճեան, Ներսէս Մոմճեան, Ներսէս Պապեան, Կարապետ Մազլիեան, Պօզան Համամճեան, Յակոբ Տաշճեան, Գէորգ Գարլանեան, Գէորգ Շիւլանեան, Մանուկ Մաներեան, Յովհաննէս Այնթէպլիեան, Սաչիկ Սուքիասեան, Նեղէր Պարանճեան, Գէորգ Արծիւեան, Ներսէս Չօպանեան, Պետրոս Աւետիկեան, Կարապետ Ատեմանլը, Պետրոս Մենէշեան, Գրիգոր Արապաղեան, Աւետիս Արապաղեան, Գէորգ Կիւլեաղուպեան, Գէորգ Տէր Հայրապետեան, Լեւոն Գասապեան, Կարապետ Գասապեան, Լեւոն Թէրզեան, Յովհաննէս Թիթօեան, Ովսաննա Թիթօեան, Ազար Գազանճեան, Տէօրթեօլցի Նշան, Յովհաննէս Դանիէլեան, Պետրոս Գարակիւլեան, Յովհաննէս և Կարապետ Տատանեան, Սարգիս Գորգիկեան, Յովհաննէս Պէեազպէկեան, Գրիգոր Օտապաշեան:

Վարձուած էր տրիւզ ծեր առաջնորդ մը ճամբայ ցոյց տալու համար: Սալխաթի տրիւզներու մեծ շէյխը յանձնարարական նամակ մը առւած էր Շէրիֆ Ալիին ղուղուած: Ապրիլ 16ի առաւօտը արշայոյսին խումբը ճամբայ պիտի իյնար: Նոյն գիշերը դաւադրութեան մը լուրը վայրկեան մը վարանքի մէջ ձգեց տղաքը: Մըղէյի գիւղէն տարիքաւոր տրիւզ մը՝ Ապու Շըպլին անուանով, կէս գիշերին կուգայ տեղեկացնելու, որ շըրլակայ գիւղերէն տրիւզ երիտասարդներ կը հաւաքուին:

գրչերանց, խումբին ճամբան կտրելու, բոլորը սպան-
նելու և զէնքերը աւարի տալու համար. այդ դաւադ-
րութիւնը Ապու Շըպլին իմացած էր իր տղոց հէն, ու
րոնք հրաւիրուած էին մասնակցելու դաւադրութեան:

Սոււմբին ղեկավարները կարճ խորհրդակցութենէ մը
յետոյ, կ'որոշեն ամեն վտանգի յանձնատու ըլլալ ու
ճամբայ ելլել: Անկարելի էր այլեւս ետ դառնալ Դա-
մասկոս, ձէպէլ Տրիւզը նոյնպէս ապահովութիւն չէր
ներշնչէր, անապատն էր որ պիտի վճռէր խումբին
բաղձը, ու բարեմիտ Ապու Շըպլին կանչուելով անոր
կը պատասխանուէր՝— գացէք ըսէ՛ք ձերիններուն, որ
հրամանն, մենք արդէն մեռած ենք:

Առաւօտ զեռ արեւը չ'ծագած Ուրփացիներու խում-
բը ճամբայ կ'իյնար, առաջնորդ ունենալով Ապու Փար-
հան անուանով ծեր բայց քաջատղջ արիւզ մը: Դարա-
նակալ յարձակման մը գիմադրելու համար բոլոր մի-
ջոցները ձեռք առնուած էին. չորսական հողի երկու
թեւի վրայ յառաջապահներ խումբէն քառորդ ժամ առ-
ջուէն կը խուզարկէին շրջակաները: Յետնապահներ
նոյնպէս կ'ապահովէին խումբին կանակը: Մէկ ժամ
ճամբորդութիւնը անվտանգ կ'անցնէր, բայց արդէն
մօտեցած էր բլուրներու այն շարքը որ ձէպէլ Տրիւզը
կը բաժնէ անապատէն: Սոււմբին առաջապահները կը
նշմարեն որ բլուրներէն ամենէն բարձրը բռնուած է
տրիւզներէն: Սոււմբի ցրուած ուժերը իրար մօտ կու-
գան, կ'որոշուի գարանակալներու վրայ տպաւորութիւն
ձգելու համար նախայարձակ ըլլայ, բայց միեւնոյն
ժամանակ շեղիլ ճամբան ու խուսափիլ ճակատ ճակտի
կուռէ մը:

Սոււմբը երեք թեւի բաժնուած ուժեղ համազարկ մը
կը բանար աննպատակ և ամեն ուղղութեամբ. 50 հրա-
ցաններու որոտը կը թնդացնէր շրջակաները. հետուէն

Ընդհ. Պատերազմին թուրքալիկ Արտամանի Անցնու Ռ.Ր.Յարկինեաւ Ձինու ած ետ սքր

նոյնպէս կը լսուէր հրացաններու որոտ, այսպէս ամբողջ մէկ ժամ խուճբը կրակելով կը յառաջանար ու կը յաջողէր անցնիլ վտանգաւոր շրջանը. այժմ անոր առջեւ կը տարածուէր անեզր եւ ամայի անապատը: Խուճբը կը ճամբորդէր հեախօտն. երեք ուղտեր կը կըրէին ուտելիքի եւ ջուրի պաշարը. հիւանդ երիտասարդ մը՝ Գարակիւլինց Պետօն, կապուած էր ուղտի մը վրայ, ուղտ մը նոյնպէս յատկացուած էր կնոջ մը՝ տիկին Դանիէլեանի եւ օր. Ովսաննա Թիթօեանի. վերջինը Ուրֆայի կռիւներէն ազատուած:

Գարնան օդը կ'օգնէր ճամբորդութեան ու հակառակ արեւի շեշտակի շողերուն տաքը նեղացուցիչ չէր, միակ մահաճոզիչ պարագան ջուրի խնդիրն էր խուճբին համար, ու արդէն ճամբորդութեան մինչեւ վախճանին ճամբու ապահովութիւնէ աւելի ջուրի մղձաւանջն էր որ տանջեց խուճբը:

Իրիկուն էր արդէն. խուճբը 12 ժամ քալած էր անընդհատ. ու տակաւին ոչ մէկ վրան, ոչ մէկ բնակիչ չէր երեւցած աւաղներուն մէջ: Ջուրի տիկերը դատարկուած էին, ու հակառակ առաջնորդ տիրոջի հաւաստիքներուն, իրիկունը իջեւանած էին անջրգի վայր մը, յողնած, ծարաւի, անստոյգ ատտուան մը սպասելու համար:

Ճէպէլ Տրիւզէն հաւատած էին որ Շէրիֆի առաջին կայանը ութը ժամ այն կողմ կը գտնուի. նախապէս զրկուած հայ պատուիրակն ալ այդպէս հաւատած էր, բայց երբ յաջորդ կէսօրին խուճբը կը հասնէր կայանը, ոչ ոք չէր գտնէր այնտեղ, յայտնի էր որ Շէրիֆը մեկնած էր այնտեղէն ով գիտէ որ անորօչ ուղղութեամբ: Բարեբաղդաբար ջուր կար այնտեղ ու խուճբը կը յագեցնէր իր ծարաւը:

Ճամբորդութեան երկրորդ առաւօտը խուճբը կազ-

դուրուած կրկին ճամբայ կ'իյնար: Հիւանդ Պետօն մաօ
համերձ ըլլալուն ինքն իսկ կը խնդրէր ձգել զինք ու
հեռանալ. տղաքը քար դրած իրենց սրտին, արցունքը
աչքերնուն, ձգելով զայն շուրին մօտ կը հեռանային,
նոյնիսկ մտածողներ կային որ լաւագոյն պիտի ըլլայ
կապար մը տալ անոր սրտին, աւելորդ չարչարանքնե-
րէ ազատելու համար զայն: Բարեբաղդութիւն մը կըլ-
լար որ այս մտածումը գործադրութեան չէր դրուեր,
որովհետեւ, պատերազմէն յետոյ երբ խումբի անգամ-
ներէն մէկ մասը վերադարձաւ Դամասկոս, զարման-
քով այնտեղ կը գտնէր Գարակիւլինց Պետօն: Հրաշք
մըն էր անոր ապաքինումն ու ազատումը: Խումբի հե-
ռանալէն երկու ժամ վերջ վրանարնակ պէտէվիներ ի-
ջեւանած են շուրին մօտ, պառաւ կին մը իր քով ա-
ռած է հիւանդ Պետօն ու դարմանելով զայն ազատած
ստոյգ մահէ մը:

Շէրիֆ Ալին գտնելու փնտռտուքը երկրորդ օրն ալ
զուր կ'անցնէր, իրիկուան դէմ խումբը կը հանդիպէր
վրանարնակ Սէյրան աշիրէթին. անապատային սովո-
րութեան համեմատ խումբէն երեք հոգի ընծաներով
միասին կը ներկայանար աշիրէթի շէյխին, խնդրելով
անկէ ասպնջականութիւն: Յեղապետը սիրով կ'ընդու-
նէր խումբի ներկայացուցիչները, ու կը հրաւիրէր բո-
լորը ցրուիլ վրաններու մէջ, բայց տղաքը նախամե-
ծար կը համարէին մնալ միասին ու քիչ մը հեռու վը-
րաններէն, Սէյրան ցեղը լաւ համբաւ չունէր ու խո-
հեմութիւն էր պատրաստ գտնուիլ ամեն պատահակա-
նութեան դէմ:

Առաւօտ շատ կանուխ խումբը ճամբայ կ'իյնար ի-
րեն հետ առած վրանարնակներէն առաջնորդ մը: Եր-
կու ժամուան առաջացումէ մը յետոյ խումբին առաջա-
պահները կը նշմարէին հեռուէն երեւցող բազմութիւն

մը, անմիջապէս կանգ կ'առնէր խումբը ու տղաքը զիրք կը բռնէին աւազի թումբերու ետեւ, նոյն շարժումները ցոյց կուտար նաև զիմացէն երեւցող խումբը, ու ահա անապատը շարժման մէջ կը դնէր իր անզիր օրէնքները: Սումբին ընկերացող նոր առաջնորդ պէտէվին՝ իր ուղտին վրայ առնելով տղոցմէն մէկը առաջ կ'անցնէր զիմացի խումբին ուղղութեամբ, զիմացէն եւս միաժամանակ հեծեալ մը ճամբայ կ'իյնար հայ տղոց ուղղութեամբ. երկու կողմէն իրար մօտեցող բանազնացնները իրենց ուղտերը կը քշէին զիկ զակ, անապատի բանակցութեան օրէնքն է այդ, այլապէս շիտակ առաջանալու պարագային գնդակի չկը բռնուէր բանազնացը՝ բարեկամ ըլլար թէ թշնամի: Անապատի այս բանակցութեան հետեւանքը այն կըլլայ որ եթէ իրար հանդիպող խումբերը բարեկամ են, բանազնացնները մէկ մէկ զէնք կը նետեն օդին ու խումբերը անմիջապէս կը շարժուին առաջ ու կը միանան, իսկ եթէ թշնամի ուժեր են իրար, բանազնացնները ետ կը դառնան առանց զէնք արձակելու, այդ պարագային բանակցողները տեղ հասնելէ վերջ կամ կոխը կ'սկսի և կամ իւրաքանչիւրը կը շեղէ իր ճամբան կողմէ խուսափելու համար:

Սումբին բանազնացնները երբ կը հասնէին զիմացէն եկողներուն, շուտով լսելի կըլլայ զէնքի երկու հարուած, տղաքը վեր կը բարձրանան իրենց զիրքերէն, խումբերը կը մօտենան իրար, պարզուած էր որ զիմացէն եկողը՝ ինքը Շէրիֆ Ալին է իր խումբով, հայ տղաքը անմիջապէս շարքի կը կենան ու երբ կը մօտենայ Շէրիֆը կ'սկսին հրացան արձակել օդին ու երգել: Շէրիֆ Ալին սիրով կը բարեւէ խումբը, ու կը հրաւիրէ հետեւիլ իրեն. իջնելու համար երեք ժամ անդին գտնուող կայանը:

Ուրախութիւնը սահման չունի հայ ազոց մօտ, յոգնութիւն ու տառապանք չքացած են վայրկեաննապէս. կը թուի բոլորին որ ալ վերջնականապէս ազատուած են թրջական մղձաւանջէն: Մինչև կայան երեք ժամ ճամբան պարելով և երգելով կը կարեն խումբի ազաք: Անսպասին մէջ որտեղ բաւականաչափ ջուր կը գտնուի, այնտեղ լաւագոյն կայանն է ճամբորդող խումբի մը համար, ու Շէրիֆին գտած տեղը այդ ուղղութեամբ երկու խումբերու պահանջը կարող էր բաւարարել երկար տեսն:

Կայան հասնելու յաջորդ օրը մեծ խումբով մը Ազապայէն կը հասնէր նաև Դամասկոսցի ծանօթ ազգայնական Պարուտին. հարիւրաւոր ուղտեր բեռցած էին՝ բրինձով, շաքարով, ալիւրով և փամփուշտով: Շէրիֆ Ալին կը կարգադրէր որ հայերու խումբը ամեն օր ստանայ՝ մէկական պարկ շաքար, ալիւր եւ բրինձ, իսկ փամփուշտը այնքան առատ էր որ մինչև իրիկունս պաքքը զբաղուած էին նշանառութեամբ: Ամեն օր Շէրիֆին այցելող խումբին պատուիրակները կը խնդրէին անկից որ ուղտեր և առաջնորդներ տայ իրենց Ազապա մեկնելու համար, Շէրիֆ Ալին կը ձգձգէր շարունակ ու կ'աշխատէր համոզել ազաքը որ խումբը մնայ իրեն մօտ ու մասնակցի թուրքերուն գէմ պատրաստուելիք կոիւնքուն, բայց խումբին առաջնորդները իրենց նպատակ դրած ըլլալով կապ գտնել արատասահմանի հետ ու ճամբայ մը ստեղծել բազմաթիւ հայեր ազատելու համար, կը պատասխանէին որ կ'ուզեն հասնիլ Ազապա, անկից երթալ միանալու համար Կովկասի հայկական բանակին: Տասնեւհինգ օրուան երկար հանդիսատէ մը յետոյ խումբը կրկին ճամբայ կ'իյնար գէպի Ազապա, Շէրիֆը քանի մը ուղտապաններ տրամադրած էր խումբին, արիւզ Ապու Ֆարհանը

նոյնպէս կ'ընկերակցէր անոնց :

Շէրիֆի մարդոց ընկերակցութիւնը և անապատին մէջ հաստատուած կայաններու գոյութիւնը ապահովեցուցած էր այլեւս խումբը ճամբորդութեան մասին, անապատի մասին ոչ մէկը գաղափար չունէր ու անոր խափուսիկ երեւոյթներն ու պատճառելիք յուսախարութիւնները ոչ ոք չէր պատկերացուցած : Տաժանելի ու դժուարին ողբական մըն էր որ կ'սկսէր խումբին համար, առաջին կայանէն անդին : Շէրիֆ Ալիին քովէն մէկ օր այնկողմ պէտք էր ըլլար Շէրիֆ էլ Ջէյնի կայանը, բայց արդէն խումբը երկու օր անընդհատ ճամբայ կը կտրէր առանց կայանի հանդիպելու . ջուրի պաշարը սպառած էր արդէն, ու առաջնորդները ամեն վայրկեան կը վատահեցնէին որ կէս ժամ անդին ջուր կայ, բայց պէտէվիին կէս ժամը մէկ օր կը նշանակէ անապատին մէջ ու երկու օր առանց ջուրի մընալէ նեղուիլը զարմանալի կը թուի անոնց :

Երրորդ օրուան առաւօտը թնդանօթի խուլ ձայներ կը լսուին . խումբին առաջնորդները ստիպուած կը փոխեն իրենց ճամբան, ենթադրելով որ բռնուած ուղղութիւնը զէպի կոռւի ճակատ կը տանի : Ծամբայի այս շեղումը բարեբաղդութիւն մը կը ըլլայ խումբին համար, որովհետեւ կէսօրուան մօտ կը հանդիպին ջուրի փոքրիկ լճակի մը : Խումբը հասած էր այն վիճակին որ կէս ժամուան ջուրի ուշացում մը բոլորն ալ մեռած պիտի ըլլային ծարաւէ : Գիշերուան մը հանգիստէն յետոյ, հետեւեալ առաւօտ խումբը կը տատամսէր շարունակելու իր ճամբան, երեք օր քալած էին արդէն ու ոչ մէկ կայան չէր երեւար տակաւին, առաջնորդ պէտէվիները իրենք ալ շուարած էին ու կը վիճէին իրար հետ իրենց բռնելիք ուղղութեան մասին, անոնցմէ մէկը գիշերը աստղերու քննութեամբ գտած ըլլալ կը

կարծէր կայան առաջնորդութիւնք ուղղութիւնը, բայց խումբին մէջ յուսահատութիւն ինկած էր արդէն, ամեն մարդ կը մտաբերէր երէկուան վիճակը շուրջէր կրնար որոշում մը տալ: Երկար խորհրդակցութենէ յետոյ, խումբը կը բաժնուէր երկու մասի, մէկ մասը կ'ուզէր ետ դառնալ Ճէպէլ Տրիւզ, մտածելով որ դէպի անապատ ճամբայի շարունակութիւնը ստոյգ մահ կը տանի, իսկ միւս մասը կ'որոշէր շարունակել ճամբան մահուան իսկ գնով: Յուզիչ կըլլար խումբին երկու մասերու բաժանումը, ժամէ մը հեռացող մասը կը կորսուէր արդէն հորիզոնէն, իսկ անոնք որ ետ պիտի դառնային պատրաստութիւն կը տեսնէին ճամբայ իյնալու, այս պահուն անապատն ձին ուղտի մը վրայ նստած պէտէվի մը կը մօտենայ խումբին, ծեր մարդ մը, արեւէն այրած սեւ երեսներով ու երկար մազերով: Տըղաքը անմիջապէս կը շրջապատեն դայն, տեղեկութիւն ուղեւով Շէրիֆէն, հրաշքի մը պէս յայտնուող պէտէվին կը պատասխանէ որ երկու ժամ անդին կը գտնուի Շէրիֆ Ձէյնին կայանը. մարդուն բարի արտաքինն ու խօսքերը վստահութիւն կը ներշնչեն ազոց, ու խումբը ճամբայ կ'իյնայ կրկին դէպի առաջ՝ փոխանակ ետ դառնալու:

Այժմ արդէն երկու խումբեր են որ առանց իրարմէ տեղեկութիւն ունենալու, իրարմէ քանի մը ժամ հեռաւորութեան վրայ կը շարունակեն իրենց ճամբան:

Առաջին խումբը իրիկուան մօտ կը հասնի Շէրիֆ Ձէյնի կայանը: Շէրիֆ էլ Ձէյն պատիւներով կ'ընդունի հայ ազաքը, անոր մետաքսեայ վրանին մէջ խումբին ներկայացուցիչները կը նկատեն երիտասարդ մը, արարական հագուստով, բայց իր աչքերը կը ժառնեն անոր օտարական մը ըլլալը. քիչ վերջ օտարականը՝ որ Գնդապետ Լօրէնսն էր կուգայ խումբին մօտ,

կը հետաքրքրուի անոնց վիճակով ու տեղեկութիւններ
կը հարցնէ Դամասկոսի մասին:

Կէս գիշերին խումբը նոր առաջնորդ պէտէվիի մը
ընկերակցութեամբ ճամբայ կ'իյնայ՝ չ'ըւսցած երկա-
թուղիի գիծը անցնելու համար: Հմուտ առաջնորդը
աստղերուն նայելով կը յաջողի հասնիլ երկու կայարան-
ներու մէջտեղ, խումբը ապահով կ'անցնէր գիծը, յոգ-
նութիւնը շորս ժամուան վազքով ճամբորդութենէ մը
յետոյ, կ'ստիպէր տղոց քիչ մը հանգստանալ, բայց
հազիւ երկնցած աւազներու վրայ, յանկարծ թնդանօ-
թի ուումը մը կը պայթէր իրենց մօտ, թրքական դիր-
քերը նկատած էին խաւարին մէջ շարժումներ և ու-
ժեղ թնդանօթի ու գնդացիի կրակ բացած խումբին
ուղղութեամբ, բարեբաղդաբար առաջին կրակը ոչ ոքի
չի հանդիպիր ու խումբը կը յաջողի հեռանալ անվը-
տանգ: Երկու ժամ վերջ սքանչելի ովասիս մը կը յայտ-
նուի անապատին մէջ, փոքրիկ բլուրներ, կանանչ ու
ծաղկաւէտ, արմաւենիի ծառեր, ջուր եւ ոչխարի հօ-
տեր, տղաքը չեն հաւատար իրենց աչքերուն: Հովիւ-
ները կը յայտնեն որ ովասիսի ծայրը ժամ մը անդին
Շէրիֆին կայանն է, տղաքը կ'որոշեն շարունակել ճամ-
բան և հոն հանգստանալ, առաջնորդ պէտէվիները որ
ճամբու ընթացքին աւելնալով տասի բարձրացած էին,
կը յամառին ու չեն ուղեր առաջ երթալ, անոնք կ'ու-
ղեն մնալ հովիւներու մօտ ու խումբն ալ պահել իրենց
մօտ. վէճ մը կը ծագի այս պատճառաւ խումբի տղոց
ու պէտէվիներու միջեւ, հետզհետէ վէճը այնքան կը
սաստկանայ որ երկու կողմէն զէնքերը իրենց ուսերէն
վար կ'առնեն, վայրկեանի ճարպիկութեամբ մը տղոց
մէն մաս մը դիրք կը ըռնեն բլուրի կողին, բարեբաղ-
դաբար պէտէվի առաջնորդները տեղի կուտան ու խում-
բը կրկին կը շարժի առաջ: Ժամ մը վերջ անոնք ար-

դէն հասած են անապատի երրորդ կայանը:

Յաջորդ օրուան ճամբորդութիւնը կ'անցնի բլուրներու շարքի մը վրայէն, նախ ծառազարդ ու կանանչ, ապա լեռի ու քարքարոտ. սակայն կէսօրը չ'անցած խումբը կրկին կը հասնի անապատ, այստեղ է որ կըսկսի ճամբորդութեան ամենատաժանելի մասը: Տաք օդը կը դառնայ նեղիչ ու անտանելի, ջուրի կաթիլ անգամ զանելու յոյս չեն ներշնչեր առաջնորդները, քանիցս տղաքը կը խաբուին հեռուն արեւին ասկ շողացող աւազները փոքրիկ լճակներ կարծելով: Երրորդ կայանէն յետոյ երեք օր կը տեւէ խումբին թափառումը, շատեր ծարաւէ ու յոգնութենէ քալելու անկարող յուսահատ կ'իյնան աւազին վրայ, քանի մը հողի ուղտերու վրայ երկնցած կէս անզգայ վիճակի մէջ կը շարունակեն ճամբան, առանց հրաշքով յայտնուելիք ջուրի մը մէկ ժամէն խումբը դատապարտած պիտի ըլլայ ոչնչանալու, սակայն կը կատարուի այդ հրաշքը: Հեռուն արածող ուղտերու հօտ մը կ'երեւի, բոլորը ուժ կ'առնեն ու ժամ մը վերջ արդէն փոքրիկ լճակի մը եզերքն են շատեր, այնքան յոգնած ու ծարաւ որ այլեւս ուժ չունին մօտենալու լճակին: Առաջնորդ պէտէվիները այստեղ ցոյց կուտան մարդկային վերաբերմունք, խումբէն քանի մը անձնուէր տղաք իրենց հետ առած ափով ջուր՝ ետ կը դառնան ճամբան մնացողները բերելու, անոնց կը յաջողուի հաւաքել բոլորը, բայց երեք հողի պակաս էր խումբէն, ուղտերով ու առաջնորդներով խումբի տղոցմէն երկու հողի ետ կը դառնան կրկին փնտառելու զանոնք, գիշեր է արդէն, տղաքը ժամերով կը փնտռեն կորսուածները, հրացան կ'արձակեն պատասխան ստանալու համար. սակայն անօգուտ: Սրտի կսկիծով խումբը կը շարունակէ իր ճամբան յաջորդ օր ու կը հասնի Մասնի առջեւ՝ ձահ-

վէր փաշայի բանակատեղին:

Խուճրին երկրորդ մասը որ ետ դառնալու դիտուածով բաժնուած էր և սակայն կրկին շարունակած իր ճամբան, երրորդ կայանէն սաղին նոյն զարհուրելի կացութեան մատնուած էր ինչպէս առաջին խուճրը: Երեք օր ծարաւ մնալէ յետոյ, անոնք փոռւած են զգայազիրկ աւազներուն վրայ՝ սպասելով մահուան որ պիտի գար վերջ տալու իրենց տառապանքներուն. առաջնորդ պէտէվին, սքանչելի և յանդուգն ծերունի մը խոճահարելով անոնց վիճակին, մահը աչք առած, գիշերով կը մօտենայ վեց ժամ անցին գտնուող երկաթուղիի կայարանի մը՝ որը պաշտպանութեան տակ կը գտնուէր թուրք զինուորներու, ու այնտեղէն կը յաջողի տիկ մը ջուր լեցուցած վերադառնալ: Առանց այս մարդու անձնուիրութեան, խուճրի լողոր տղաքը դատապարտուած պիտի ըլլային անխուսափելի մահուան:

Առաջին խուճրը երկու օր մնալէ վերջ շահվէր փաշայի մօտ առաջ կը շարժուէր ու օր մը վերջ կը հասնէր Ֆէյսալի բանակատեղին: Իրաքի այժմու թագաւորը սիրալիբ ընդունելութիւն մը ցոյց կուտար խուճրի ազոց, ամեն օր զանոնք հրաւիրելով իրեն վրանը ու խօսելով պատերազմի ու հայ և արաբ ժողովուրդներու մատնուած կացութեան շուրջ:

Երեք օր մնալէ յետոյ Ֆէյսալի մօտ, խուճրը կը շարունակար իր ճամբան, ու հինգ օր յետոյ սպահով կը հասնէր Ագապա՝ կարմիր ծովու եզերքը: Բանի մը օր վերջ կը հասնէր նաև երկրորդ խուճրը: Բարձր արմաւենիներու շուքին տակ, ծովու եզերքին ամլողջ տասն եւ հինգ օր տղաքը իրենց երեք շաքաթուան տանջալից ճամլորդութեան հանգիստը կ'առնէին: Յովհաննէս անունով մարաշցի մը՝ Բարեգործականի ներկայացուցիչ, տեղեկութիւններ կուտար, խուճրին, ար-

տասահմանի կեանքին շուրջ: Տղաքը խանդավառութեամբ կը լսէին հայկական լէգէոնի մը կազմութիւնը Կիպրոսի մէջ ու կ'որոշէին զինուորագրուիլ: Ֆրանսական զինուորական առաքելութեան ներկայացուցչութեան մօտ ստորագրելով կամաւորութեան պայմանագրեր, տղաքը բոլորը մէկ նաւ կը նստէին դէպի Սուէզ:

Երեք օրուան ծովու ճամբորդութենէ մը յետոյ հասնելով Սուէզ, խումբի ճամբորդութիւնը կազմակերպող տղաքը երկար տեղեկագիր մը կը ղրկէին Գահիրէի Ազգային Միութեան, պարզելով իրենց ճամբորդութեան նպատակն ու բոլոր այն կարելիութիւնները որոնցմով հնարաւոր պիտի դառնար բազմաթիւ հայերու ազատումը իրենց դացած ճամբայով: Տեղեկագիր մը կը ղրկուէր նաև Դաշնակցութեան Եգիպտոսի Կեդրոնական Կօմիտէին, պարզելով բոլոր այն աշխատանքները որոնք կատարուած էին այս ճամբորդութիւնը զըլուխ բերելու համար, ու այն անհրաժեշտութիւնը, որը պէտք է մղէ կուսակցութիւնը ուժ տալու Թուրքիոյ տարագիր հայութեան հետ կապ ստեղծելու գործին:

Դիմումները իրենց արգիւնքը կուտային շուտով, ու Եգիպտոսի Ազգային Միութիւնը Ապահի առաքելութիւնը կը ղրկէր Ազապա, ազատագրումի գործը կազմակերպելու համար:

Յուլիոսի սկիզբը սահմանը անցնող Ուրֆացիներու այս խումբը Փորթ Սաիտէն նաւ նստելով կը մեկնէր Կիպրոս՝ միանալու համար Հայկական Լէգէոնին:

* * *

Առանց վարանումի եւ հպարտութեամբ Ուրֆայի 1920ի դէպքերը կարելի է համարել երկրորդ հերոսամարտ մը: 1915ի փառայեղ հերոսամարտէն յետոյ երկ-

տորդ այս անակնկալ զէպքերը փառքի նոր դասինի մը կ'աւելցնեն Ուրֆացի հայուն ճակտին, համազգային շարժանիշով եւս բարձրացնելով հայ ցեղի մարտական արժանիքը:

Ընդհանուր պատերազմի վերջաւորութեան, երբ անգլիական բանակի յառաջապահները կը տեղաւորուէին Ուրֆայի մէջ, Ուրֆացի հայուն առաջին մտածումը կըլլար անմիջապէս հայրենիք մեկնիլ, համբուրել հայրենի հողն ու նահատակներու աճիւնները, շէնցնել պայենական օճախները ու ազատիլ օտարութեան դասն ապրումներէն: Ու ահա քանի մը ամսուան կարճ միջոցի մը ընթացքին երեք հազարէ աւելի Ուրֆացիներ ամեն կողմէ կը հասնէին Ուրֆա ու կը տեղաւորուէին քանդուած թաղամասին մէջ:

Թուրքիոյ պարտութեան լուրերը հասնելուն շրջականերէն եւ թուրքերու մօտէն ստուար թուով որբեր ու այրիներ ապաստանած էին արդէն հայ թաղը, որոնց կարեւոր մէկ մասը Էրզրումցիներ էին: Ահաբեկման զէպք մը այս բազմութիւնը խռովքի մատնած էր, բայց արդէն շուտով հասած էին անգլիացի զինուորներ ու ապահոված այս խլեակները: Ահաբեկուած էր Սարգիս Էջմէճճիեան (Շաքիր) անունով ծանօթ մատնիչ մը, որը 1915ի Հերոսամարտէն յետոյ անլուր շարիքներ էր հասցուցած հազարաւորներու: Ահաբեկիչը՝ Միսաք Մելքոնեան՝ դաշնակցական երիտասարդ մը, որ պատերազմի ընթացքին մնացած էր Ուրֆայի շրջակաները՝ Լազկի Օսմանի խումբին հետ, Շաքիրին հանդիպած էր Ուրֆայի եկեղեցիին շրջաքակը 1918 դեկտ. 18ի իրիկունը, դաւաճանը նախազգալով իր հետապնդումը մըտած էր եկեղեցի պահուելու համար, ահաբեկիչը հասած էր ետեւէն շուտով և կնուսքի աւազանին առջև խոշոր դաշոյնով մը բզիկ բզիկ ըրած անոր մարմինը: Դէպքը

դեռ հետեւանք չունեցած փոխուած էր քաղաքին իշխանութիւնը ու հետապնդուժը վերջ գտած :

Զինադադարէն յետոյ կ'սպաննուի նաև գերմանացի Մ. Էքարտը . Ուրֆայէն փախստական Պոլսոյ մէջ ճանչցուելով կը ձերբակալուի անգլիացիներու կողմէ . սակայն կը յաջողի փախչիլ , ու երբ կը փորձէ անցնիլ պուլկարական սահմանը , թուրք սահմանապահ զինուորներու կողմէ կ'սպաննուի :

Եսուն աշխատանք մը կ'սկսի շուտով Ուրֆայի մէջ . կը կազմուի Ազգային Միութիւն մը : Պոլսոյ ննամատարութիւնը ներկայացուցիչ մը կը զրկէ Ուրֆայի շքմանը օգնութեան գործը կազմակերպելու համար : Նըմաստամատոյցը որբանոցներ կը բանայ որոնց մէջ կը պատսպարուին հազարէ աւելի որբեր : Երեք բժիշկներ՝ Միրզա Բէթէնճեան , Արմենակ Ապուհայաթեան և Յակոբ Պէշիեան , յաջորդաբար կը վարեն Ազգային Միութեան գործերը : ննամատարութեան լիազօր՝ Տօք . Բէթէնճեան կը վերաբանայ Գերմանական գորգի գործարանը , հարիւրաւոր այրիներ աշխատանք կ'ունենան այնտեղ : կը կազմուի Գաշնակցութեան Ուրֆայի կօմիտէն , իրեն կողքին կարմիր Խաչն ու Երիտասարդաց Միութիւնը : Վերջինը կը կազմակերպէ լատարաններ եւ ներկայացումներ : Կիրակի օրերը տեղի կ'ունենայ նաև ժամերդութիւն , կը վերարացուի նաև Բողոքականներու ժողովարանը : Նախակրթարաններ կը լացուին լուսնորովին ձրի . թուրքօրու մօտէն հաւաքուած տղոց համար : Կեանքը կրկին կը խլրթի այս կերպով աւերակներու տակէն : Երեսուն հազար հայութիւն պարունակող թաղամասին մէջ այժմ միայն չորս հազար հայութիւն է որ կ'ապրի , սակայն երէկը մոռցուած է կարծես , ու ամեն մարդ վերաշինելու խօլ տենդով մը բռնուած :

Ամուսնութեան համաճարակ մըն է ինկած վերադարձողներու մօտ, կարճ ժամանակէն երդիքի մը տակ իրենց օճախն են կազմած հազարաւոր երիտասարդներ: Անգլիացիներու ներկայութիւնը յաւիտենական անդորրութեան մը պատրանքը ներշնչած էր հայութեան, այդ պատճառաւ, երբ օր մը անոնց քաշուելու լուրը կը տարածուէր, խուճապ մը կ'իյնար ժողովուրդին մէջ. շատեր պատրաստութիւն կը տեսնեն մեկնելու Ուրֆայէն, Ազգային Միութիւնը Հալէպ կը հեռագրէ՝ պարզելով ստեղծուած կացութիւնը: Բարեբաղդարար անգլիացիներու մեկնելէն երկու ժամ վերջ կը յայտնուին ֆրանսական ուժերը, ու ժողովուրդը կը հանդարտի իր յուզումէն:

Ֆրանսական ուժերը կը բաղկանան 500 զինուորներէ, մեծ մասամբ ալճերիացի, սակայն ընտիր սպայակոյտով մը՝ հրամանատար Հօմէի գլխաւորութեամբ:

Հաղիւ տարի մը կը տեւէ անդորր վիճակ քաղաքին մէջ, քէմալական շարժման ալիքները կը հասնին մինչև Ուրֆա ու քաղաքը կը պահեն շարունակական խռոտվեալ վիճակի մէջ: 1919ի վերջերը և 1920ի սկիզբները, քանիցս կը գոցուին շուկաները, ժողովուրդը յանկարծակի իրարանցումէ մը կ'ապաստանի թաղերը, թուրքերը նոյնպէս ենթակայ են նոյն վիճակին: Օր մըն ալ լուր կը տարածուի որ թուրք ժանտարմայի հրամանատար Հիւսէյին Սայիպ՝ քաղաքապետական անասնարդժին ու ուրիշ երեւելիներու հետ հեռացած է Սէվէրէկի ուղղութեամբ: Քաղաքին կառավարիչը՝ Ալի Ռիզա ձեւական տեղեկագիր մը կը ներկայացնէ ֆրանսացիներուն, որոնք տեսակ մը հանդիսատեսի դերին մէջ են կարծես ու կր զոհանան, պահակախումբեր պատնջելով քաղաքի վողոցներուն եւ շուկաներուն մէջ:

Փետրուարի սկիզբը լուր կը տարածուի որ Ուրֆայի շրջակայի աշիրէթները պիտի յարձակին քաղաքին վրայ, շուկաներ կը լսուին Տիգրանակերտէն գալիք թուրք զինուորներու մասին. մթնոլորտը խռովութիւն և կոխ կը բուրէր կարծես: Հայ Ազգային Միութիւնը կը դիմէ ֆրանսական հրամանատարութեան՝ զէնք պահանջելով ինքնապաշտպանութեան համար: Յրանսացիք կը պատասխանեն որ հազիւ իրենց կը բաւէ ունեցած զէնքերնին: Կրկին Դաշնակցութիւնը կ'իջնէ հրապարակ, ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ստեղծելու համար: Կ'ընտրուի զինուորական մարմին մը, Ազգ. Միութիւնը անոր արամադրութեան տակ կը դնէ 100 օսմ. ոսկիի գումար մը. բացառիկ հանգանակութեամբ կարեւոր գումար մը եւս կը գոյանայ, հապճեպ աշխատանք մը կ'սկսի զէնք ու փամփուշտ ձեռք ձեռքելու համար: Շնորհիւ նուիրուած աշխատանքներու մէկ շարքի մասնով հայ թաղը: Թաղային դիրքեր կը պատրաստուին, ինքնապաշտպանութեան յատկազօծ մը կը մշակուի. մօտաւոր կերպով նման 1915ի հերոսամարտին գործադրուած յատակագծին:

Աւերակ տղաները աւելի անատիկ դարձուցած են հայ թաղը, կռուող ուժեր նոյնպէս բաւարար են, զինուորութենէ վերադարձած երիտասարդներ են մեծ մասամբ, վարժ զէնքի ու վրէժի զգացումը ուժեղ իրենց հոգիներուն մէջ:

1920 Փետր. 7ի առաւօտը լուր կը տարածուի որ միլի ուժերը հասած են Ուրֆայէն երկու ժամ հեռու գտնուող Քարա Քէօփրիւ կոչուած գիւղը: Հայեր կ'ըզգուշանան շուկայ իջնելէ. զինուորական մարմինը բռնել կուտայ բոլոր թաղային դիրքերը: Քաղաքէն գուրս գտնուող Միլիթ խանէն շուտով հայ թաղ կը փոխադ-

րուին բազմաթիւ որբեւայրի կիներ ու ընտանիքներ: Եւսաստամատոյցի որբերէն եւս 500 աղաքներ որոնք ֆրանսական բանակատեղիին կոնակը գտնուող ամբարիկեան նոր շէնքերուն մէջ կը գտնուին, նոյնպէս շուտով կը փոխադրուին հայ թաղը: Քաղաքին թուրք կառավարիչը՝ Ալի Ռիզա բանակցութեան մէջ է ֆրանսական հրամանատարութեան և միլլի ուժերուն միջև: Թուրքի յատուկ վարպետութեամբ, այս քէմալականը մինչև վերջին վայրկեանը կը յաջողի խարել զինուորական իշխանութիւնը, ամեն զիւրութիւն ընծայելով քէմալական ուժերուն որ տեղաւորուին քաղաքին մէջ: Այս գազանը ծրագրած էր նաև հայ ղեկավարութիւնը ծուղակի մէջ ձգել, սակայն ճակատագրի մէկ անուշասելի խաղով չէր յաջողած իր ծրագրին մէջ: Անիկա միլլի ուժերուն ժամանելէն յաջորդ օրը՝ փետր. 8ին ժողովի հրաւիրած էր քսանէ աւելի հայ ղեկավարներ, խորհրդակցելու համար քաղաքի անդորրութեան վերաբերող խնդիրներու շուրջ: Նոյն առաւօտը կանուխ Տօք. Քէթէնճեանի քնակարանը հաւաքուած էին արդէն հըրաւիրուած հայերը ու շուտով պիտի իջնէին թուրքերու մօտ, խորհրդակցութեան ներկայ ըլլալու համար:

Հակառակ անցեալի դառն փորձերու ոչ ոքի մտքէն չէր անցած, որ զոհ պիտի երթան կազմակերպուած զաւազրութեան մը, հաւատքը ուժեղ էր ֆրանսական ուժերուն վրայ, մարդիկ չէին ուզեր մտածել անգամ որ թուրքեր պիտի համարձակին յարձակիլ յաղթական ուժերու վրայ: Այն պահուն ճիշտ երբ հաւաքուած ղեկավարները ճամբայ պիտի իյնան, փոքրիկ թուրք տղայ մը Քէթէնճեաններու դուռը զարնելով, ամսակ մը կը յանձնէ ու կը փախչի շուտով: Տոմսակը գրուած էր թուրքերէն, երկու կարճ տողերու մէջ գրութիւնը կ'զգուշացնէր հայ երեսելիները երթալու թուրքերու

ժամադրութեան: Առանց ուելէ բացատրութեան տոմար-
կը ստորագրուած էր՝—պիբ վաթանփէրվէր արգատա-
շը: Կարճ խորհրդակցութենէ մը յետոյ հաւաքուած ղե-
կավարները կ'որոշէին միայն մէկ հոգի զրկել ժամադ-
րութեան, կ'ենթադրուէր որ մէկ հոգիի վերաբերմամբ
թուրքերը չ'պիտի ուզէին գործադրել իրենց որոշումը:

Ժողովականներէն՝ պ. Միհրան Լերաբղեան վտան-
գը աչք առած անմիջապէս կը մեկնէր թուրքերու մօտ:
Մէկ ժամ վերջ Լերաբղեան իր վերադարձին կը պատ-
մէր որ զինք առաջնորդած են Լայր Աբրահամու մըզ-
կիթին 'սկսը՝ փոքրիկ սենեակ մը, որտեղ ներկայ ե-
ղած են նաև մի քանի թուրք երեւելիներ, բայց թուր-
քերու ընթացքն ու ժամադրութեան վայրը, այն եզ-
րակադութեան բերած են հայ բանագնացին որ իսկա-
պէս դաւադրութիւն մը կազմակերպուած էր: Ճիշտ ժա-
մանակին հասած տոմսակը, այս կերպով ազատած էր
Ուրֆայի ղեկավարութիւնը աղէտէ մը: Ո՞վ էր, ի՞նչ
չարժաոթիթներէ մղուած գրուած էր այդ փրկարար տոմ-
սակը, մինչև վերջ կարելի չեղաւ ստուգել այս պա-
րագան:

Փետրուար Թի առաւօտեան ժամը ճիշտ Թին ուժեղ
հրացանաձգութիւն մը կ'սկսի թուրք թաղերէն, զըն-
դակները ուղղուած են ֆրանսական բանակատեղիին ու
հայ թաղերուն վրայ: Ֆրանսական դիրքերը կը զտնը-
ւին հայ թաղէն հետու, քաղաքէն քառորդ ժամ զուրս
Գերմանական և Քաղաքապետական հիւանդանոցներուն
մէջ, Մահմուտ Նէտիմի տունը, Շոսենց տան շրջանը
մինչև Եպատամատոյցի նոր շէնքերն ու Պլունդիի
առուակին ու Բիւլէֆլըկի բլուրը բռնուած են ֆրան-
սացիներու կողմէ: Հայ թաղին արեւմտեան ծայրամա-
ռը զանուող Թըլֆըտուրի բլուրին մօտ, ամերիկեան
միսիօնարութեան շէնքերուն մէջ միայն տասը ֆրան-

սացի զինուորներ կան՝ արձերացի սէրժանի մը հրամանին տակ, որը կողին երկրորդ օրը կուգայ փոխարինելու ֆրանսացի տեղակալ Մարսըրօն: Ֆրանսական զիրքերու այս դասաւորումով հայ թաղը երրեք կրակի տակ չէր իյնար, եթէ թուրքեր չուղէին զործ ունենալ հայերու հետ: Սակայն առաջին կրակը ուղղակի հայ թաղերուն վրայ բացուած էր:

Հայկական թաղամասը քաժնուած էր հինգ կարեւոր շրջաններու, 19 կարեւոր զիրքերով, իւրաքանչիւր շրջանի համար նշանակուած էին շրջանային խմբապետներ, իսկ բոլոր զիրքերը ունէին իրենց առանձին խումբապետները: Սամազի եւ Պաիկ Մէյտանի շրջանը յանձնուած էր՝ Մկրտիչ Մարտիրոսեանի և Յովհ. Պետրխանեանի: Մասմանայի շրջանը՝ Յովսէփ Ալանայտօեանի և Յովհաննէս Թաշճեանի, Թլֆըտուրը՝ Յովհաննէս Տէր Հայրապետեանի, Մայր Եկեղեցւոյ շրջանը՝ Գրիգոր Գարազաշեանի, իսկ Պուչաղցի Մէյտանի շրջանը՝ Խորէն Բիւփէլեանի և Գէորգ Մոնոֆարեանի: Զինուորական մարմինը կազմուած էր՝ Տօքթ. Միրզա Բէթէնճեանէ, Միհրան Հերարդեանէ, Միհրան Թուրիկեանէ, Միսաք Մելքոնեանէ, Գրիգոր Գարազաշեանէ և Դանիէլ Եուսուֆեանէ: Զինուորական մարմնի անդամները, շրջանային խմբապետները բոլորն ալ զաշնակցականներ էին:

Թուրքերու առաջին կրակին հայ թաղերը բոլոր զիրքերէն կը պատասխանէին ուժեղ համազարկով մը: Կռուի առաջին վայրկեաններուն հայերը երկու զո՞հ կուտային, Տիգրանակերտցի Սարգիս անուռով երիտասարդ մը՝ Լեւոն Ռուժեանը, վերջինը կ'սպանուի Գրանճեան զիրքին մէջ, պատնէշին վրայ և ուղղակի ճակատէն ստանալով գնդակը:

Կռիւը սկսելէն մէկ ժամ յետոյ թուրքերու կրակը կը

դադրի հայ թաղի ուղղութեամբ: Մասմանայի կողմէն թրջական դիրքէ մը ճերմակ դրօշակ մը կը բարձրանայ. քիչ վերջ թուրք ժանտարժ մը կը յայտնուի փողոցին մէջ ձեռքը ճերմակ դրօշակ մը բռնած: Գնահեան դիրքի տղաքը զայն կ'առաջնորդեն զինուորական կեդրոն, որը հաստատուած էր Պըտիկ Մէյտանը. Եօթնէղբէրեաններու ընդարձակ մատառին մէջ: Ժանտարմը նամակ մը բերած էր՝ ստորագրուած միլի ուժերու հրամանատար Նամըզի կողմէ, որը ուրիշ մէկը չէր՝ եթէ ոչ Ուրֆայի նախկին ժանտարմայի հրամանատար՝ Հիւսէին Սախլը, այժմ երեսփոխան էնկիւրիի մէջ ու Քէմալի աջ բազուկը: Թուրք հրամանատարը կը խընդրէր որ հայերը դադրեցնեն թուրք թաղերու վրայ բացած իրենց համազարկը, կռիւը ֆրանսացիներու դէմ էր ու հայերը պէտք էր չէզոք մնային դէպքերու ընթացքին: Զինուորական մարմինը սպասեցնել կուտած նամակաբեր ժանտարմը, պատեհութիւն տալով անոր որ դիտէ բազմաթիւ զինուած հայերու նուազեոր:

Զինուորական մարմինը կը պատասխանէր Նամըզին, որ հայերը ինքնապաշտպանութենէ ուրիշ ոչինչ չեն ըրած, թուրքերն է որ նախայարձակ եղած են ու պատճառ դարձած քանի մը երիտասարդներու սպանութեան. նամակը կ'աւելցնէր որ հայերը որոշած են չէզոք մնալ այս կռուին մէջ, բայց երբեք թոյլ չ'պիտի տան որ բռնաբարուի իրենց չէզոքութիւնը:

Այս նամակին անմիջապէս կը պատասխանէր թուրք հրամանատարը, յայտնելով որ հայ թաղերու վրայ առաջին կրակը թիւրիմացութեան արդիւնք է. ու այլեւս չի կրկնուիր:

Զինուորական մարմինը անմիջապէս կը հրահանգէ ըլոր որ հայ դիրքերուն կրակը դադրեցնել, բայց հսկել աշալուրջ յանկարծակիի չ'գալու համար թրջական ու-

ւէ դաւադիր յարձակումէ :

Կը ձեռնարկուի կազմակերպել հայ թաղի ներքին կեանքը : Առաջին աթիւ ղեկավարութիւնը նկատի կ'ունենայ պաշարի խնդիրը : Զորս հազարէ աւելի ջազմութիւն մը կայ թաղամասին մէջ, բացի նպաստամատոյցի 1000 որբերէն : Միլէթ խանէն եկած ընտանիքները ոչինչ չունին գրեթէ, ժողովուրդը նոր էր ըսկած տեղափոխուիլ ու շատեր պատեհութիւն չէին ունեցած դնելու աւանդական ձմեռնային պաշարը :

Երկար պաշարում մը դժնդակ կացութեան պիտի մատնէր ժողովուրդը : Զինուորական մարմինը կը կազմէ պարենաւորման յանձնախումբ մը, որուն կը մասնակցին՝ Գ. Ալան, Յովհաննէս Ուրիշեան, Պետրոս Տէր Պետրոսեան, Սարգիս Մեսրոպեան եւ Կարապետ Մարգարեան : Այս յանձնախումբին կը արուի լայն լիազօրութիւններ, կազմակերպելու թաղամասի պարենաւորման գործը . յետագային այս յանձնախումբը անգնահատելի օգտակարութիւն ունեցաւ ու փրկեց ժողովուրդը անօթութեան աղէտէն, որովհետեւ պաշարումը երկարեցաւ ու սովամահութեան ուրուականը սկսաւ սաւառնիլ հայ թաղամասին վերեւ, ջարեքաղութիւն մըն էր որ պարենաւորման մարմինը նախատեսած էր զէպքերու երկարումը ու խնայողութեամբ կազմակերպած պաշարի բաշխումը . անոր առաջին գործն էր եղած ցուցակագրել ժողովուրդին ունեցած պարէնը, տուն տուն պտտելով ու խիստ քննութենէ անցնելով ամեն անկիւնները : Մուցակագրուած էին նաեւ թաղի բոլոր կենդանիները, ձի. ջորի թէ էշ : Նոյնիսկ նախատեսուած էր օգտագործելու շուներու և կատուներու միսը : Կռուին երրորդ օրը պարենաւորման մարմին կը ներկայանայ հայ կաթողիկ վաճառական մը ու կը յայտնէ որ թաղին ծայրը, թուրքի մը՝ Սահաթճոնց

տանը մէջ մեծ քանակութեամբ բրինձ. շաքար և իւղ ունի պահուած: Զինուորական մարմինը անմիջապէս կը կազմակերպէ գրաւել յիշեալ տունը, շնորհիւ շատ վարպետ կազմակերպութեան մը, ամբողջ պաշարը կարելի կըլլայ մէկ ժամուան ընթացքին փոխադրել զինուորական կեդրոն: Այս դէպքը մեծ խանդավառութիւն կ'առաջացնէ ժողովուրդին մօտ, ու հնարաւորութիւն կուտայ պարենաւորման մարմինին, զիրքերու տղայոց ու տեսալը հոգալու մինչեւ վերջ: Ժողովուրդին համար նոյնպէս կը հաստատուի հանրային աղօթիք, հանրային փուռ և հանրային խոհանոց: Նպաստամատոյցի վարիչներէն՝ Միս Լաու իր կարելին չի խնայէր գիւրացնելու համար պարենաւորման մարմինն գործը:

Վիրաւորները դարմանելու համար կ. Սաչը կը բանայ հիւանդանոց մը, որուն իրենց կարելի օժանդակութիւնը կը բերեն բժիշկներ՝ Ապուհայաթեան և Պէշիբեան:

Շատ կանոնաւոր վառօդարան մը կը բացուի, Թըֆէնկէի Աստուրի և Սէֆէրի ղեկավարութեան տակալստեղ կը շինուին ուսմբեր, վառօդ ու փամփուշտի քապօսններ: Տէօքմէճի Կարապետ կը ձեռնարկէ թընդանօթի մը շինութեան, իսկ երկաթագործներ կը աքնին հին ձեւի լարաւոր մաննէնիք մը շինելու վրայ, կտուի պահուն խոշոր քարերով թրքական գիրքերը քանդելու համար:

Թաղամասի ներքին անդորրութիւնը պահպանելու համար կը կազմուի առանձին ոստիկանութիւն, որոնց ղեկավարութիւնը կը յանձնուի՝ Վասիլ Տապաղեանի եւ Աւետիս Ծառուկեանի: Վասիլը Ուրֆայի կոնսուլներուն մէջ իր պարտականութիւնը լիովին կատարելէ յետոյ, մէկ տարի վերջ կ'անցնի Հալէպ, այնտեղ Միս Նփփէի մօտ կը լծուի որբահաւաք գործին, ճարագլուսի, Թըլապեասի շրջանը մինչեւ Տէր Զոր հարիւրաւոր որբու-

հիներ կ'ազատէ աշիրէթներու մօտէն, խիզախ ու անվեհեր անիկա կ'արհամարհէ ամեն վտանգ ու իր վերայ կը հրաւիրէ այդ շրջանի թուրքերուն թշնամութիւնը, ու 1925ին զոհ կ'երթայ դաւադիր գնդակի մը թլպակատի շրջանին մէջ:

Վասիլ Տապաղեան

Զինուորական մարմինը նախատեսելով որ թուրքերու առաջին զորքը պիտի ըլլայ գրաւել Թլֆըտուրի շրջանը և Սամսաղի գուռը՝ խզելու համար ֆրանսացիներու և հայերու յարաբերութեան գիծը, կ'առաջարկէ ֆրանսական հրամանատարութեան, ամրացնել այդ շրջանները: Հրամանատարութիւնը ընթացք չի տար այս առաջարկին, ու քանի մը օր վերջ թուրքեր խըջամներ քանալով Թլֆըտուրի կոնակէն, անկարելի կը

դարձնեն ունէ յարաբերութիւն ֆրանսացիներ ու հետ, այս կերպով կեդրոնէն կը կտրուի տեղակալ Մարսրուի տասնեակը և իր սլարէնը կ'ստանայ հայ զինուորական մարմնէն:

Փետրուար 12ին սաստիկ կը ձիւնէ. թաղելով քաղաքը ձիւնի թանձր խաւի մը տակ: Պարէնի նեղութեան կուգայ միանալ այժմ վառելիքի տաքնապը, Ջինուորական Մարմինը կը կարգադրէ կտրել Մայր և կեղեցւոյ շրջաբալկի ծառերը. կը քանդուին լքուած թուրք տուններու առաստաղն ու սլատուհանները. այս գործողութիւնը արդիւնաւորելու և ինքնապաշտպանութեան նոր յատակագիծ մը գործադրելու համար՝ Ջինուորական մարմինը կը ձեռնարկէ ընդլայնել թաղամասի պաշտպանութեան գիծը. այս գործողութեան ընթացքին քանի մը թուրքեր գերի կը բռնուին, որոնց առանց վնասելու Ջինուորական Մարմինը կը զրկէ թըրքական թաղը: Ինքնապաշտպանութեան այս յատակագիծով պաշտպանութեան տակ կ'ստնուէր ամբողջ թաղամասը իր աւերակներով և անբնակելի մասերով, ժողովուրդը կեդրոնացած էր Բողոքականներու ժողովարանին շրջանը, Պըտիկ Մէյտանի և Թէմըին թաղերը: մինչև Պուշաղճի Մէյտան: Դիրքերու վրայ զիչեր ցերեկ կը հսկէին 480 կռուող ուժեր:

Պաշարումը հետզհետէ կը սաստկանար ֆրանսացիներու դէմ: Հայ դիրքերու դիմաց թուրքերն ալ դիրքեր բռնած էին. ու երբեմն տեղի կ'ունենար դիրքէ դիրք հրացանաձգութիւն. Ջինուորական Մարմնի անդամները օրական մի քանի անգամ կ'այցելէին բոլոր դիրքերը, հրահանգներ տալու ու սղոց պարտաճանաչութիւնը ստուգելու համար. ամեն զիչեր նոր կարգախօս մը կը զրկուէր բոլոր դիրքերուն, կռուող սղոց արգիլուած էր փողոց ելլել կամ տուն երթալ առանց

մասնաւոր արտօնութեան: Տօքթ. Քէթէնճեան զբաղուած էր շարունակ նոր գիրքեր շինելու ու թուրքերու գիրքերը չեզոքացնելու գործով: Միհրան թուրիկեան տեւականապէս կը մնար զինուորական կեդրոնը՝ ընթացք տալու համար գիրքերէն և խմբագրեաներէն եկած պահանջներուն: Ամեն գիրք ունէր իր թառցիկները, որոնք փոքր տղաքներ էին ու վայրկեանին կը հասցնէին կեդրոն իւրաքանչիւր շարժում:

Փետր. 16ի գիշերը ուժեղ կոխ մը տեղի կ'ունենայ թուրքերու և ֆրանսացիներու միջև: Յաջորդ օր կը պարզուի որ միլլի ուժերը յաջողած են զբաւել Քիւլէֆլիկի սլուրը, ֆրանսական զինուորներու տասնեակ մը զերի բռնուած էր, ձիւնի ու փոթորիկի մէջ զինուորներու ձեռքերը սառած են ու չեն կրցած զնդացիրները գործածութեան դնել:

Յամառ ու տեւական աշխատանքով թուրքեր կը յաջողին բարձրանալ Թլֆըտուրի գագաթը, բլուրը ճեղքուած էր հիւսիս արեւելքէն լայն խրամով մը, ճիշտ 1915ի հերոսամարտի պահուն կատարուածին նման թուրքեր ասորիները կ'օգտագործէին խրամային աշխատանքներու համար: Թլֆըտուրի գագաթի զբաւման հետեւանքով հայ թաղը կ'իյնար թուրքերու անմիջական կրակին տակ: Ղինուորական Մարմինը գործի կը լծուի բռնելու հաւար Թլֆըտուրի բլուրին հարաւ արեւմտեան գիծը, հարիւրաւոր մարդիկ գիշերները մինչև լոյս, ձիւնին ու փոթորիկին, թրքական գիրքերու կրակին տակ՝ կը յաջողին խրամներու ամբողջ ցանցով մը պատել Թլֆըտուրը՝ անվանազ դարձնելով այս կերպով բլուրին գագաթի թրքական գիրքերը: Ձիւնին ու սառնամանիքին հայ լաւագոյն կողողներու խումբ մը կը պահէր Թլֆըտուրի գիրքերը՝ այս տղոց մեծ մասը հայկական լէգէոնին ծառայած Ուրֆացիներ

էին, իրենց խմբապետը՝ Յովհաննէս Տէր Հայրապետ-
եան կամաւոր եղած էր ու մասնակցած Արարայի կը-
ռիւններուն: Դաշնակցական այս անձնուէր մարտիկը
պահնելէ յետոյ կռիւններու, նթացքին ամենադժուարին
դիրքերը, կռուէն յետոյ պոմպաներու փոխադրութեան

Յովհաննէս Տէր Հայրապետեան

պահուէն, ուսմբի մը պայթումին հետեւանքով կորսըն-
ցուցած էր իր ձեռքի մատերը, տարիներէ ի վեր հաս-
տատուած էր Պէյրութ ու նուիրուած իր ընտանեկան
հոգերուն, 1932ի ամառը Լիբանանի Համմանա գիւղին
մէջ կաթուածով մը յանկարծամահ եղաւ սուգի մէջ ձը-
գելով իր շրջապատը. Ուրփայի 1921ի կռիւններու ըն-

Թացքին անոր ցուցահանած կորովը զինքը կը դասեն Ուրֆայի հերոսներու գեղեցիկ փաղանգին մէջ:

Փետրուար 26ին ճերմակ դրօշակով Թուրք մը նամակ մը կը բերէ Գնաճեան զիրքը, նամակը ստորագրուած էր արաբ էնէզիներու շէյխին՝ Հաջիմի կողմէ, անիկա յայտնելով որ մասնաւոր համակրանք ունի հայերու հանդէպ ու տարագրութեան շրջանին բազմաթիւ հայեր է ազատած, կը խնդրէր մէկը զրկել Թրքական թաղը տեսակցութեան համար: Զինուորական Մարմինը խորհրդակցութենէ մը յետոյ կը զրկէր Տօքթ. Պէշլեկեանն ու Գ. Ալանը. վերջինը կը մեկնի զինուած, Թուրքերը յարգանքով կ'ընդունին հայ պատուիրակները, Հաջիմիէ շուկան՝ պահականոցի մը մէջ, միլի-ուժերու հրամանատար Նամըզ, Հաջիմ և ուրիշ շէյթ-ապետներ կ'աշխատին համոզել հայ Զինուորական մարմնի ներկայացուցիչները լքելու Թիֆլիսի զիրքերը և օժանդակելու Թրքական ծրագիրներուն. բանաջնացնե-րը կը մերժեն, պնդելով որ Թուրքերը պէտք է զոհանան հայերու զինեալ շեղագրութենէն: Թուրք հրամանատարի այն անարկութեան որ հայեր արգէն կը կոռին Թուրքերու դէմ, անոնք կը պատասխանեն որ կատարուած սեւէ յարձակման է որ կը պատասխանեն հայ զիրքերը:

Այս տեսակցութենէն երկու օր վերջ՝ փետրուար 28ին, անսպասելի կերպով Թուրք հրամանատար Նամըզ, խիստ սպառնալից մը կը զրկէ հայ թաղը՝ պայմանաժամ ապով հայերուն յանձնել թաղամասը Թուրքերուն մինչեւ երկու ժամ: Նամակին պատասխանը տակաւին չ'իմքադրուած, երկու ժամը լրանալուն, Թուրքեր ուժեղ թնդանթախին կրակ մը կը բանան հայ թաղերու վրայ: Զինուորական Մարմինը կը հրահանգէ զիրքերուն պատրաստ ըլլալ ու մի քանի զիրքերէ սուս-

քեր նեանել թրքական թաղերու վրայ, փոխադարձելու համար ոմրակոծութիւնը:

Նամըզի նամակին կը պատասխանուի որ հայերու զիականերուն վրայէն միայն միայն կարող են թուրքեր մանել հայ թաղերը, նամակը կ'աւելցնէր որ թուրքեր արդէն խղած են իրենց պայմանը ու ոմրակոծելու ըսկսած հայ թաղամասը: Թուրքերու ուղղուած բոլոր նամակները կ'ստորագրէր՝ Միհրան Հերարդեան, իբր զինուորական մարմնի ներկայացուցիչ: Այս պատասխանէն հազիւ մէկ ժամ վերջ ոմրակոծութիւնը կը դադրէր ու թուրքեր նոր նամակով մը՝ աւելի մեղմ կերպով կը պահանջէին չ'օգնել ֆրանսացիներու տաննակին որոնք Թիֆլիսուրի ամերիկեան շէնքերուն մէջ կը զբոնուէին, իսկ հայ թաղի վրայ նեաուած ումրերը կ'ուրանային ու զանոնք կը կոչէին ասէրսէրի մէրմիներ՝ որոնք պատահական կերպով ինկած են հայ թաղը:

Փետր. 28ի առաւօտեան ֆրանսական սաւառնակ մը կը յայտնուի: Փրկութեան լոյս մըն է կարծես որ կը սաւառնի երկինքին մէջ, այնքան որ ժողովուրդը կը խանդավառուի, շատեր կ'ուզեն գուշակել որ ֆրանսական բանակ մը պիտի յայտնուի շուտով. իրիկունը ֆրանսական բանակատեղիէն լոյսով խօսակցութեամբ կը յայտնեն որ սաւառնակը Զօրավար Տիւֆօէն գրութիւն մը նեաած է, հետեւեալ տողերով՝ «քաջութիւն. գէշ օրերը անցնելու վրայ են, շուտով օգնական զօրք և պաշար կը 'ասնի»: Զուր կ'անցնի սակայն օրերու ակնզէտ սպասում մը, ոչ մէկ ուժ չի յայտնուիր ու յուսահատութիւնը կը վարակէ բոլորը: Յետագային կը պարզուի որ զնդապետ Նօրման բանակով մը եկած է մինչև Թլւրպիստ, բայց իրեն ուժերը անբաւարար ըլլալուն ըստիպուած է ետ վերադառնալ:

Մարտ 3ին, Գտակեան անուն երիտասարդ մը կըս-

պաննուի՝ Ուլու Ճամիի մինարէէն եկած գնդակով մը, յիշեալը իր գիրքին գիմացի տանիքն էր իջած ու գոհ գացած անզգոյշութեան: Յաջորդ օր ամերիկեան որբանոցէն երկու որբեր կը վիրաւորուին՝ բերդէն և Թըլֆըտուրէն նետուած գնդակներէ: Այս դէպքերը պատճառ կըլլան որ գիրքերու հայ տղաքը գնդակի բռնեն թրքական թաղի տանիքներէ երեւցող շուքերն անզամ: Չինուորական Մարմինը կը հրահանգէ նոր պատնէշներ բարձրացնել քոյր այն փողոցներու երկայնքին որոնք մինարէններու կրակին տակ կ'իյնան. շատ տեղեր երթեւեկութիւնը տեղի կ'ունենայ տունէ տուն, այս կերպով կարեւի էր ամբողջ հայ թաղը շրջիլ առանց փողոց ելլելու: Հայ ղեկավարութիւնը կռուէն աւելի մը տահոգողը անօթութեան մղձաւանջն էր, արդէն բազմաթիւ ընտանիքներ օրական հազիւ պատառ մը հաց կը գտնէին ուտելու: Թաղին մէջ գանուող ձիերը մորթուած ու կերուած էին, այժմ արդէն էշու միս էր որ շարաթը երկու անգամ կը բաշխուէր ժողովուրդին եւ գիրքերու տղայոց: Կռուող ուժերը ջղային դարձած էին, ամեն օր գիմումներ կըլլար անոնց կողմէ ամենինչ աչք առած յարձակելու թրքական թաղերու վրայ: Չինուորական Մարմինը ամեն ճիգ ի գործ կը դնէր հանգարտեցնելու զանոնք:

Մարտ 5ին առաւօտ կանուխ անակնկալ կերպով թնդանօթի ուժեղ ձայներ կը լսուին, կը պարզուի որ թուրքեր մեծ չափի վրայ թնդանօթներ ստացած են ու կը ոմբակոծեն Ֆրանսական գիրքերը: Ռմբակոծութիւնը կը տեւէ մինչեւ իրիկուն ու թուրքերուն ոչ մէկ յաջողութիւն չի ապահովեր, Ֆրանսացիք հակառակ որ պաշարուած են չորս կողմէն հազարաւոր զինուորներէ եւ պաշխօզուքներէ, կը զիմադրեն յամառութեամբ: Թըլֆըտուրի հարաւ արեւմուտքը գիրք բռնած հայ տղ-

դաքը նոյնպէս գիշեր ցերեկ կրակ կը տեղան դիմացի բերդին և վարը հայոց Ս. Սարգիս վանքին և շրջակայ պարտէզներուն վրայ, որոնք բռնուած են թուրքերէն:

Մարտ 11ի օրը անակնկալ ուրախութեան օր մը կըլլայ հայերու համար, Պուշաղճի Մէլտանի գիրքերէն ազայ մը Տաշճեան անունով գրացի բակի մը մէջ աքաղաղ մը կը նշմարէ, երբ կ'անցնի բռնելու աքաղաղը կը փախչի ուրիշ գրացի թուրքի մը տունը, Տաշճեան կը յամատի իր հետապնդման մէջ, ու ահա լքուած թուրք տունին մէջ անիկա կը գտնէ մեծ սենեակ մը մինչեւ բերանը լեցուած ցորենով: Լուրը անմիջապէս կը հասնի Զինուորական Մարմին: Կարճ խորհրդակցութիւն մը տեղի կ'ունենայ, կ'որոշուի ամեն զնով ձեռք ձգել ցորենը: Կոուողներու խումբ մը գիրք կը բռնեն շրջակայ տուներու մէջ, անմիջապէս հարիւրէ աւելի պարկեր կը պատրաստուին կրելու ցորենը, ժողովուրդը լուռ ու հնազանդ կը լծուի գործի, ու ահա մէկ ժամէն ամբողջ ցորենը կը փոխադրուի զինուորական կեդրոնը: Յորենի այս պաշարը մօտ մէկ ամիս պիտի ապահովէր ժողովուրդին սնունդը: Խոհեմ կարգադրութեամբ մը պարենաւորման մարմինը խիստ հրահողութեան տակ կ'առնէ պաշարը, աւելի նեղ օրերու մէջ գործածելու համար դայն:

1920ի ձմեռը նշանաւոր էր իր խստութեամբ, ամեն օր կը ձիւնէր գրեթէ, ցուրտն ու անօթութիւնը միացած կուռին ու անստոյգ կացութեան, մտահոգիչ դրութիւն մը ստեղծած էր հայ թաղերէն ներս, ֆրանսական օգնական ուժը կ'ուշանար ու ղեկավարութիւնը ելք մը կը փնտռէր այս կացութենէն դուրս գալու համար: Ֆրանսական բանակատեղիին հետ յարաբերութիւնները խզուած էին շատոնց, գիշերները լոյսով խօսակցութեամբ կարելի չէր ըլլար լուրջ խորհրդակց-

ցութիւն ունենալ հրամանատարութեան հետ: Զինու-
կան Մարմինը կ'որոշէր ամեն վտանգ աչք առնելով,
երկու հոգի դրկել գիշերով ֆրանսական բանակատեղին,
հրամանատարութեան կարգ մը առաջարկներ ներկա-
յացնելու ու անոնց կացութիւնը մօտէն քննելու հա-
մար: Տօքթ. Քէթէնճեան եւ Մկրտիչ Մարտիրոսեան
յանձնառու կըլլային անձամբ գլուխ բերել այս ստոյգ
կերպով մահացու գործը. մարմնի անդամները կ'ընդի-
մանային Տօքթ. Քէթէնճեանի մասնակցութեան այս
գործին, նկատի ունենալով որ անոր վտանգուիլը գէշ
ազդեցութիւն պիտի ունենայ ժողովուրդին վրայ, Տք.
Քէթէնճեան սակայն առանց մտիկ ընելու բոլոր դի-
մումները, գիշերով ճամբայ կ'իյնար Մկրտիչ Մարտի-
րոսեանի եւ Փօզիկ Սաքօի հետ գէպի ֆրանսական քա-
նակատեղին: Նախապէս լուր կը տրուի լոյսով ֆրան-
սացիներուն, ընդունելու համար զանոնք իրենց առա-
ջապահ գիրքերէն: Հայկական թաղամասի եւ ֆրանսա-
կան գիրքերու մէջտեղ թուրքեր գրաւած են բոլոր
կարեւոր գիրքերը, խրամներու ցանցէն եւ պատնէշնե-
րէն թոչունի մը անցքն անգամ կը նշմարուի: մա-
նաւանդ ձիւնը նշմարել կուտայ իւրաքանչիւր շար-
ժում. այս դրութեան մէջ, անոնք որ լուր ունէին հայ
կարիճներու մեկնումէն, սառուզապէս կորած կը համա-
րէին զանոնք: Սակայն զարմանքով եւ հիացումով ա-
նոնց կը վիճակուէր ողջունել մեկնողներու վերադարձը
առասօտ կանուխ տակաւին լոյսը չ'բացուած: Անոնք
իրենց հետ բերած էին նաև բաւականաչափ փամփուշտ
ու քանի մը կտոր գէնքեր:

Տօքթ. Քէթէնճեան զեկուցումով մը կը պարզէր
ֆրանսացիներու կացութիւնն ու հրամանատարութեան
հետ իրեն աւսակցութեան արդիւնքը: Հայ Զինուորա-
կան Մարմնի յարձակողական ծրագիրը մերժուած էր

Ֆրանսական հրամանատարութեան կողմէ. Ֆրանսացիք իրենց յոյսը կապած են օգնական ուժին, որը իրենց կարծիքով պէտք է հասնի շուտով: Հրամանատարը նամակ մը տուած էր Տօքթ. Քէթէնճեանին, խնդրելով որ միջոց մը գտնուի զայն զրկելու Արփուճայի հրամանատարութեան: Յաջորդ օր հայ ջաղացպան կարիճ մը, գիշերով ճամբայ կ'իյնար նամակով միասին դէպի Արփուճար, յետագային հասկցուեցաւ որ խիզախ երիտասարդը Սուրուճի մօտ բռնուած է թուրքերու կողմէն ու զնդակահարուած:

Պաշարումը կ'երկարէր ու կը թուէր որ վերջ պիտի չ'ունենայ, Ջինուորական Մարմինը ժողովուրդի մատնուած կացութենէն մղուած արշաւանքներ կը կազմակերպէ ծայրամասի թուրք թագերու վրայ ուտելիք ձեռք ձգելու համար: Հայր Արքանաճի թաղամասին բոլոր թուրք տուները կը զբաւուին, բայց ուտելիքի ոչ մէկ պաշար ձեռք չի ձգուիր: Մարտ 10ի գիշերը Թլիֆտուրի կանակը զտնուող թրքական Լէքլէր գիւղին վրայ արշաւանք մը տեղի կ'ունենայ հայ ուժերու կողմէ, այնտեղէն կարեւրի կըլլայ ձեռք ձգել քիչ քանակութեամբ ուտելիք և վառելիք փայտ:

Թուրքերը այս յարձակումներէն եզրակացնելով հայերու ուտելիքի նեղութիւնը, նամակով մը կ'առաջարկեն առատ պաշար տալ, պայմանաւ որ հայերը լքեն Թլիֆտուրի դիրքերը. Ջինուորական Մարմինը նամակով մը կը պատասխանէ թուրքերու առաջարկին, ըսելով որ հայերը իրենց մեռած մանուկներու միւսը պիտի ուտեն ու դարձեալ ճամբայ չ'պիտի տան թուրքերուն:

Այս նամակին պատասխանելով միլլի ուժերու հրամանատար Նամըզ կը յայտնէր որ կը փախաքի տեսակցութիւն մը ունենալ հայերու Ջինուորական Մարմինին հետ, ու կը հրաւիրէր զանոնք գալու թրքական թա-

դը, երգուընալով բոլոր սրբութիւններու վրայ որ անոնց մեաս մը չ'պիտի հասնի: Զինուորական Մարմինը կը պատասխանէր որ սիրով կ'ընդառաջէ տեսակցութեան փափաքին, սակայն դժբաղդաբար թուրքերու անցեալ պատմութիւնը վստահութիւն չի ներշնչեր գալու նշանակուած ժամադրավայրը: Իր կողմէն Զինուորական մարմինը կ'առաջարկէ որ հանդիպումը տեղի ունենայ հայ թաղին ծայրը գտնուող թուրքի մը մահաթճոնց տունը, որը կուրի սկիզբէն զբաւուած էր հայերէն: Անսպասելի կերպով Նամըզ կ'ընդունի այս առաջարկը: Ժամ մը վերջ թուրք հրամանատարը իր սպայակոյտով հայ տղոց հրացաններու պաշտպանութեան տակ է արդէն:

Տեսակցութիւնը տեղի կ'ունենայ շատ սիրալիր: Երկու կողմէն կը համաձայնին հայերու չեզոքութեան իրաւունքին շուրջ: Նամըզ կը խնդրէ զսպել տաք զըլուխները ու կռիւներու տեղի չ'տալ: Տղաքը կը պատասխանեն որ հայերուն ըրածը փոխադարձութենէ անդին չ'անցնիր. այս առթիւ թուրք հրամանատարութեան կը յայտնուի որ եթէ հայերը այսօր իրենց չեզոքութենէն դուրս գան՝ կարող են ֆրանսացիներու հետ միասին ՁԷ ժամէն զբաւել քաղաքը: Երկու կողմէն սիրալիր ու զիւսանազիտական խօսքերով տեսակցութիւնը վերջ կը գտնէ: Կը պարզուի որ այս տեսակցութեան շարժառիթը զրդուած է հայերը սիրաշահելէ՝ որպէսզի միանալով ֆրանսացիներուն յարձակման չ'ձեռնարկեն:

Ապրիլ 16ի առաւօտը, Զինուորական Մարմինը լուր կ'ստանայ որ քանի մը զիրքերու խմբապետներ ու զինուորներ գաղտնի խորհրդակցութիւն կը կատարեն, անմիջական յարձակման ծրագիր մշակելու համար: Զինուորական Մարմինը աչալուրջ կը հետեւի խմբուող

չարժման: Յաջորդ օր աստուծոյ կանուխ, խումբ մը կուռոզ ուժեր կ'ուզեն տէր կանգնիլ զինուորական եւ պարենաւորման կեդրոններուն, Զինուորական Մարմնի անդամները ոչ մէկ ընդդիմութիւն ցոյց չեն տար ու կը յանձնեն Մկրտիչ Մարտիրոսեանին զանոնք դիրքերը զրկելու գործը: Այս շարժումները կը մղեն Իսաչնակցութեան կօմիտէն գումարուելու ու հիմնական դարձանի մը մասին մտածելու: Ժողովին՝ Արամ Սահակեան զեկուցում կուտայ զէպքերու շուրջ ու կը պարզէ պարենաւորման կացութիւնը, յիշեալը լիազօրուած էր մարմնի կոյմէն հետեւելու զէպքերուն եւ կազմելու մանրամասն օրագրութիւն:

Կօմիտէն կ'որոշէ փոփոխութիւններ մտցնել Զինուորական Մարմնի անդամներուն մէջ, անոնցմէ քանի մը հողի յանձնելու համար կարգ մը կարեւոր դիրքեր: Կ'որոշուի անմիջապէս գումարել դիրքային խումբապետներու ժողով ու անոնց միջոցով կատարել նոր զինուորական մարմնի ընտրութիւնը, կօմիտէն նախապէս կը կազմէ ցանկ մը ու կը յանձնէ զայն Մկրտիչ Մարտիրոսեանի, գործադրութեան գնելու համար: Խումբապետական ժողովի առջեւ յաջորդ օր Զինուորական Մարմինը կուտայ իր զեկուցումը ու կ'առաջարկէ ընտրել նոր մարմին. միաձայնութեամբ կընտրուի նոր Զինուորական Մարմինը հետեւեալ անձերով՝ Տ. ք. Զաքար Բիլէճեան, Միսաք Մելքոնեան. Միհրան Թուրիկեան, Միհրան Հերարդեան, Տ. ք. Միրզա Քէթէնճեան եւ Խորէն Քիւփէլեան: Ինչպէս նախորդ Զինուորական Մարմին, նորին եւս անդամները բոլորն ալ զաչնակցականներ էին: Այս փոփոխութիւնը ու խմբապետական ժողովի գումարումը կը հանգարտեցնէր դիրքերու ազաքը, անոնց կարծել տալով որ այս փոփոխութեան պիտի յաջորդէ անմիջական յարձակում մը թուրքերու

վրայ, սակայն նոր Զինուորական Մարմինն ալ կը շարունակէր նոյն քաղաքականութիւնը, գոհանալով մընաւ ինքնապաշտպանութեան դիրքերուն վրայ:

Ապրիլ 17ին, իրիկուն մօտ նոր դիրքի մը շինութեան ատեն, Ս. Վանէսի թէթիրպէին մէջ ասորի մը կ'սպաննուի. Տօք. Քէթէնճեան որ անոր մօտ կը զրանուէր, հրաշքով է որ կ'ազատուի, նոյն օրը կ'սպաննուի նաեւ Սաշեր Գրատեան անուն երիտասարդ մը՝ Հայր Աթրահամու ճակատի դիրքերուն վրայ, ընդհանրութեանը յաճախակի կ'սկսին դառնալ: Գիշերը Քէթէնճեան դիրքին դիմացի թրքական դիրքին վրայ հայ ազաքը ուժեղ կրակ մը կը բանան՝ արգիլելու համար անոնց նոր դիրքի մը շինութիւնը: Յաջորդ օր Պուշազճի Մէյտանի դիրքերուն մէջ կ'սպանուի Գրիգոր Սանձողեան անունով երիտասարդ մը, իսկ Բողոքականներու եկեղեցիին բակը կը վիրաւորուի Աննա Աղգարեան անուն կին մը: Այս կացութեան առջեւ Զինուորական Մարմինը կը պատրաստէ ուժեղ յարձակման ծրագիր մը՝ թուրքերու ճնշման պարագային գործադրելու համար, սակայն անսպասելի դէպքեր կուգան հիմնիվայր շրջելու ամեն նախատեսութիւն ու ծրագիր:

Ապրիլ 6ի գիշերը փրանսական բանակատեղիէն լոյսով կը յայտնեն որ մատնուած են զէչ կացութեան մը: Երկու ամսուան պաշարումը ձիւններու մէջ ու անօթի յուսալքած է զինուորները, օգնական ուժ ստանալու յոյսերը ի դերեւ ելած էին. հրամանատարը կը յայտնէր որ որոշած են համաձայնութեան գալ թուրքերու հետ ու քաշուիլ. այդ ուղղութեամբ հայերու միջնորդութիւնը թուրքերու մօտ, օգտակար պիտի ըլլար թէ իրենց և թէ հայերուն: Մանր հարուած մը կըլլար այս անակնկալ լուրը: Զինուորական Մարմինը կէս գիշերին ժողով կը գումարէր, ներկայ կըլլային նաև շըր-

ջանային խմբապետները, բոլորը հաւաքուած են կարծես ժողովուրդի մահուան վճիռը կարգալու, այնքան որ իրական կ'երեւէր ֆրանսացիներու քաշուելէն յետոյ հայերու կորուստը: Ժողովը կ'որոշէ առաւօտ դիմել թուրքերուն ու յայտնել որ մեր ժողովուրդը այլեւս առկալու հնարաւորութիւն չունի ու կ'ուզէ միջամտել ֆրանսացիներու մօտ՝ որպէսզի հետման Ուրֆայէն ու կոիւները վերջ գանեն: Կ'որոշուէր նաև որ ֆրանսացիներու քաշուելուն հետ զուգընթաց զիրքերու կռուող հայ տղաքն ալ մօտ 400 հոգի քաշուին քաղաքէն, այս կերպով կը մտածուէր մնացեալ ժողովուրդը զերժ պահել կռուի պատասխանատուութենէն ու երիտասարդութիւնը ազատել անխուսափելի բնաջնջումէ մը: Այս պարագան պիտի յայտնուէր ֆրանսացիներուն ու պիտի խնդրուէր պահել զաղանի:

Ասաւօտ կանուխ Զինուորական Մարմնի զինուոր միջամտելու ֆրանսացիներուն մօտ՝ մեծ գոհունակութեամբ կընդունուէր թուրքերու կողմէ: Ճերմակ զբօշակով ոստիկան մը՝ որ նամակին պատասխանն էր բերած, կը յայտնէ որ կառավարիչը ինքը անձամբ կըսպասէ զիմացի թրքական զիրքին մէջ հայ պատուիրակին: Որոշման համաձայն Տօքթ. Պէշիեանն ու Գ. Աւլանը կը մեկնէին թրքական թաղ, անկից անցնելու համար ֆրանսական բանակատեղին: Այս զիմումը ի հարկէ ձեւական բնոյթ ունէր, երկու կողմն ալ զիտէին որ զիշերուան համաձայնութիւնը գործադրութեան կը դրուէր: Հրամանատար Լօֆէին հայ պատուիրակները կը թելադրէին մէկ կողմ գնել քաշուելու իրենց որոշումը ու հայերուն հետ միացած գրաւել քաղաքը, պատուիրակներու այն մտահոգութեան որ ֆրանսացիներու քաշուելէն յետոյ ողբերգական պիտի ըլլայ հայերու վիճակը, հրամանատարը կը պատասխանէր որ թուր-

քերու հետ իրենց համաձայնութեան մէջ պիտի դնէին կէտ մը որ ապահովէր հայերու գոյութիւնը: Ընդհմարդը չէր գիտեր թէ թուրքեր չ'պիտի յարգէին իրենց ստորագրութիւնը ու օր մը վերջ իրենց ցեղին յատուկ զազանութեամբ պիտի կոտորէին՝ համաձայնութեամբ յանձնուած բոլոր ֆրանսացիները: Տեսակցութեան վերջանալուն, հայ պատուիրակները կ'զգուշացնէին հրամանատարը չ'վստահելու թուրքերու ոչ ըստորագրութեան և ոչ խօսքին: Բանակը եթէ պիտի քաշուէր՝ պէտք էր քաշուէր կռուելով: Միամիտ Գօմանտան Հօժէն կը պատասխանէր որ թուրքերը չեն կարող դաւել մեծ տէրութեան մը ներկայացուցիչներուն:

Միջամտութիւնը կատարուած էր, որմէ վերջ կըռուող երկու կողմերը կը ձեռնարկէին ուղղակի բանակցութեան: Համաձայնութիւնը կը կայանար շուտով, ֆրանսացիք կը յօժարէին լքել քաղաքը, թուրքերը զանոնք պիտի առաջնորդէին Արա Փունար՝ ֆրանսական բանակատեղին, անոնց պիտի տրամադրուէր 40 ուղտ՝ վերցնելու համար զնդացիներն ու գոյքերը, բանակին պիտի ընկերանար թուրք ոստիկաններու ջուկատ մը ու կարգ մը երեւելիներ, տեսակ մը պատանք է որ կը մտածէին առնել իրենց հետ ֆրանսացիները: Այս համաձայնութեան հակառակ կը գտնուին սպայաակոյսէն հարիւրապետներ՝ Լամպէրթ և Սարժու, վերջինը յաջորդ օր երբ ֆրանսական դրօշակը վար կ'առնեն մեկնելու համար՝ անձնասպան կըլլայ, զգացուած ֆրանսական ազգին ենթարկուած նախատինքէն:

Հայ Զինուորական Մարմինը այս նոր դէպքերու ընթացքին կ'աշխատի ամեն զնով ամուր պահել դիրքերը ու թոյլ չ'տալ որ յուսալքումի մէջ իյնան կըռուողները. ֆրանսացիներու հետ ճամբայ ելլելու ծրա-

գիրը կարելի չըլլար գաղտնի պահել, պարագայ մը որ յետագային մեծ բարեբաղդութիւն կըլլայ հայերու համար:

Ապրիլ 9ի կէսօրէ վերջ բոլոր խմբապետները հաւաքուած են Բէթէնճեաններու բնակարանը, ամերիկեան միսիօնին մէջ գտնուող տեղակալ Մարտօն հրամեշտ պիտի առնէ մեկնելու համար բանակատեղին, անիկա յուզուած կ'ողջագուրուի բոլորին հետ ու իր հիւսացուածը կը յայտնէ հայերու մասին, որոնց շուրջ նա խաղէս այնքան սխալ տեղեկութիւններ հաղորդուած են իրենց: Տեղակալ Մարտօն տակաւին դուքս չեկած հայ թաղէն, յանկարծակի Թլիբշտուրի գաղաթը կը յայտնուին բաղձաթիւ թուրք զինուորներ, իրենց հետ միասին ունենալով մի քանի ֆրանսացի զինուորներ, հրամանատարութիւնը աճապարած էր իր յանձնումին մէջ՝ առանց տեղեկ պահելու հայերը իրենց մեկնումի թուականին մասին: Այս իրարանցման պահուն, յանկարծակիի չ'զալու համար, Զինուորական Մարմնի անդամներն ու բոլոր զեկավարները կը փութան հասնելու զիրքերը, յայտնելով կտուող հայ տղոց որ թոյլ չըտան ոճէ թուրքի մօտենալու հայ թաղերուն: Համաձայնութեան մէջ հայերը բաժին չունին տակաւին ու որքան ալ անօթի ու յոգնած դարձեալ պէտք էր մնալ պատնէշի վրայ գալիք անորոշը պատուով դիմաւորելու համար:

Ապրիլ 10ի կէս գիշերէն վերջ, ֆրանսացիք ճամբայ կ'իյնան զէպի Արա Փունար, համաձայնութեան կէտերը ճշտու կը զործադրուին, մեկնող բանակին կ'ընկերանան 40 թուրք ոստիկաններ ու կարգ մը երեւելիներ: Ֆրանսացիներու հետ մեկնած են հայ թաղէն երկու հայ երիտասարդներ և յոյն մը՝ Էլիաս անուանով: Յովհաննէս Չալեան, զարգացած երիտասարդ մը, իրեն

ուսումը աւարտած Պէյրուի Ֆրանսական Համալսարանի առեւտրական ճիւղէն: Արմենակ Ապաճեան, կամաւոր եղած կտրիճ երիտասարդ մը, երեքն ալ բաղդակից կըլլան ֆրանսացիներու վիճակին:

Լոյսը կը բացուի ու հայ թաղը ծանր մղձաւանջի

Յովհաննէս Չալիան

մը տակ կ'արթննայ. բոլորը կ'սպասեն թուրքերու յարձակման. ամեն մարդ կը մտածէ որքան հնարաւոր է սուղ ծախել իր կեանքը. առջի օրուան խուճապը որ առաջացած էր վայրկեան մը ֆրանսացիներու յանձնուելէն, վերջ գտած է այլեւս, կողուողները դիրքերու վրայ են զէնքերը ամուր սեղմած իրենց կզակներուն:

ժամերը կ'առաջանան՝ ու յարձակման ոչ մէկ նշան չի երեւիր: Յանկարծ քաղաքի արեւմտեան կողմէն զընդացիրային կրակի խուլ ձայներ կը լսուին, շուտով կարելի կըլլայ եզրակացնել որ ֆրանսական զօրքը թափարդի մէջ է ինկած:

Թշվառութեն՝ Պէտէնին գիրքերու հայ տղաքը կը նշմարեն հազարաւոր խուժան, որոնք Հալէպի ճամբայէն կ'առաջանան զէպի Ազապայի անցքը: Կէսօրուան մօտ հազարաւոր զօրք ու խուժան կը վերադառնայ քաղաք նոյն ճամբայէն, հեռագրիտակով որոշ կը տեսնուին սպաննուած ֆրանսացի զինուորներու զլուխներ սուխներու ծայրը անցուած: Պարզ էր կատարուած եղեռնը, Ուրֆայէն երկու ժամ անդին, Շէպէքէի անցքին երկու կողմը թուրքեր նախապէս գիրք բռնած են, ու երբ ֆրանսական զօրքը մօտեցած է՝ քանի մը զէնք արձակած են: Բանակին բնկերացող ոստիկաններն ու երեւելիները առաջ անցած են իբր թէ քննելու համար անցքը՝ կարելի յարձակում մը արգիլելու համար, բայց շուտով անհետացած են ու միացած պաշարողներուն: Կոխը սկսած է շուտով, ֆրանսացիք ձորին մէջ ու թուրքերը բարձր գիրքերու ետին պաշտպանուած, երկու ժամուան հերոսական մաքառումէ մը յետոյ, ֆրանսական զօրքը բնաջնջուած է: Սպաննուած են նաև Յովհաննէս Չալեանը, Արմենակ Ապաճեանը և Էլիասը: Արմենակ Ապաճեանը ամենէն վերջ մնացող տանեակին մէջն է եղած ու կողուած հերոսաբար. մեծ ժայռի մը ետեւ ապաստանած անիկա մաքառած է երկու ժամ, ու երբ փամփուշտները լմնցած են, զէնքը տեղաւորած է ժայռի մը բացուածքին ու սուխնին վրայ նետուելով անձնասպան եղած գերի շիջնալու համար:

Կէսօրուան մօտ քաղաքին կատաղարիչն ու միլի-

ուժերու հրամանատար Նամըզ՝ այցելութեան կուգան Նպաստամատոյցի որբանոցին տնօրէնուհի՝ Միս Հօլմսին: Անոնք կ'իջնեն Թլիբատուրէն ու կը մտնեն ուղղակի ամերիկեան շէնքերը, առանց անցնելու հայ թաղերէն, որովհետեւ բոլոր հայ թաղերու մուտքերը ա-

Արմեն Ապանեան

մուր կերպով պատնէշուած էին, լարուած ու սպասողական վիճակի մէջ, հայ և թուրք զիրքերը կեցած էին իրար դէմ. ոեւէ կողմէ անզգոյ: Քայլ մը պիտի բռնկեցնէր կռիւը դարձեալ: Հրամանատարը ու կառավարիչը սիրալիր տեսակցութիւն մը կ'ունենան Միս Հօլմսի հետ, անոնք կը ճատեն քաղաքակրթութենէ ու իրաւունքէ երբ նոյն պահուն երկու ժամ անդին ան-

մարդկային դաւադրութեամբ մը կը կոտորուէին բազմաթիւ ֆրանսական զինուորներ: Տեսակցութեան ընթացքին կը ներկայանայ հրամանատար Նամբըրին Միշրան Հերարդեանը՝ իբր Ազգային Միութեան ներկայացուցիչ: Կառավարիչը կ'առաջարկէ անոր այլեւս քանզիլ պատնէշները ու բնականոն յարաբերութիւններ վերահաստատել հայ և թուրք ժողովուրդներու միջեւ, քանի որ հետացած է օտար թշնամին ու ոչ մէկ պատճառ չիկայ պահելու պատերազմական վիճակը: Հերարդեան կը պատասխանէ որ իրենց փափաքն ալ այդ է, միայն թէ ժողովուրդը երաշխիքներ կ'ուզէ իր ապահովութեան մասին, քանի որ քաղաքը լեցուած է զուրաէն եկամ հազարաւոր զիւղացիներով: Այն ատեն հրամանատար Նամբը մօտենալով Միշրանին կը յայտարարէ: — Ամեն երաշխիք անօգուտ է տալ ձեզ, անցեալի դառն փորձերը իրաւունք կուտան ձեզ չ'հաւատալու մեր խօսքին, միակ երաշխիքը ձեր զէնքն է, ինչպէս կուրի ատեն քաջի պէս պաշտպանեցիք ձեր պատիւը, նոյնը և սակից յետոյ, զէնքերը պահեցէք ձեր մօտ, զիտենք որ անօթի էք եւ սովամահութեան ենթակայ, զրկեցէք քանի մը ծերունիներ թուրք թաղը ու շուկան, ստանալու համար ձեր ուղածին շափ պաշար:

Անհաւատալի կը թուին թուրքի մը բերնէն արտասանուած այս խօսքերը, լուրը կը հասնի Զինուորական Մարմինն ու կը տարածուի ժողովուրդին մէջ: Կառավարիչը փափաք կը յայտնէ որ ժողովուրդը հաւաքուի եկեղեցի, որպէսզի հրամանատարը նոյն իր խօսքերը կրկնէ ամբողջ ժողովուրդին ներկայութեան: Զինուորական Մարմինը ռեւէ դաւի զոհ չ'երթալու մըտահոգութեամբ, զիրքերու տղաքը կը պահէ իրենց տեղը, Բողոքականներու եկեղեցին կ'առնէ լուրջ հսկողութեան տակ ու ժողովուրդը կը համախմբէ այնտեղ:

Հրամանատարը կը կրկնէ նոյն խօսքերը ինչ որ արտասանած էր Ազգային Միութեան ներկայացուցիչին, այս անգամ անիկա կ'աւելցնէ որ ոչ ոք պատասխանատուութեան չ'պիտի կանչուի կողմի ընթացքին պատահած դէպքերուն առթիւ: Հրամանատարին խօսքերը կը ծախահարուին, բայց ոչ ոք լուրջ հաւատ չի ընծայեր անոնց: Յետագային կը յայտնուի որ թուրքը գուցէ առաջին անգամ ըլլալով ճշմարիտ խօսած էր: Եկեղեցիէն դուրս գալով կատավարիչն ու հրամանատարը կ'իջնեն հայ թաղ, իրենց անցքին ժողովուրդը կը քանդէ Մամանայի անցքին բարձրացած պատնէշը՝ ուրկէ անոնք կ'իջնեն թրքական թաղ:

Շուտով մի քանի ծերունիներ կը զրկուին շուկան, բաւականաչափ պաշար բերելու համար ժողովուրդին: Յաջորդ օրերուն նոյնպէս տարիքաւորներ է որ կ'իջնեն շուկայ, չպատնէշները կը քանդուին հետզհետէ, սակայն Ձինուորական Մարմինը ժողովուրդէն զազտնի կը պահէ զլիաւոր գիրքերը տասնըհինգ օր, մինչև որ ապահովութիւնը կը դառնայ կատարեալ ու ժողովուրդը մաս առ մաս կ'իջնէ գործի:

Թուրքերու այս վերաբերմունքը կ'արժէ քննութեան առարկայ դարձնել, անկից քաղելու համար անհրաժեշտ դասը մեր ազգային պատմութեան համար:

Ինչ էր պատահած Ուրֆայի մէջ: Անկասկած թուրքը նոյն թուրքն էր, պատրաստ բղքաւելու օրօրօցի մանուկներն անգամ: Չորս հազար հայութիւն՝ մեծ մասամբ երիտասարդներ ինկած են թրքական ծովու մը մէջ, երկու ամիս գիրք բռնած են թուրք կատավարութեան դէմ. կոիւներ մղած, արհամարհած յանձնուելու բոլոր գիմունները, ու երկու ամիս վերջ մեծ տէրութեան մը զինուորները կոտորելէ յետոյ, մեր ցեղին գահիճը եկած՝ ու հակառակ չայն գիտակցութեան որ:

սովի ճիրաններուն մէջ գայարուող ժողովուրդի մը հետ է իրենց գործը՝ պատուաւոր հաշտութիւն կնքած են անոր հետ:

Թուրքերը ոչ մեղքացած էին վերապրող Ռուֆայիներուն ոչ ալ քաղաքակրթուած՝ ջարդէ հրածարելու համար, անոնք պարզուպէս կասկածելի նկատած են իրենց յաղթութիւնը յարձակման մը պահուն: 1915ի Հերոսամարտի ղէպքերը տակաւին թարմ էին Ռուֆայի թուրքերու մտքին մէջ, նոյն ժողովուրդը շիկար այս պարագային, բայց բազմաթիւ ժողովուրդի քանակին, աւելի սառուարութիւ էին այժմ կոռուղները. անօթի այդ զանգուածը պատրաստ էր դիմելու աժեն միջոցի: Թուրքերը իմացած էին որ հայերը որոշած են կոխը վերսկսելու պարագային լքել իրենց կիներն ու զաւակները, նետուելու համար թուրք թաղերու վրայ. կոխը պիտի տուէր երկար ու մեռնելու դատապարտուած վազրերու գուպար մը պիտի դառնար: Հայկական թաղամասը աւերակներու կոյս մըն էր, անանցելի փողոցներով ու անհամար զարձուածքներով, այնտեղ ամրացած փոքրաթիւ ուժ մը ի վիճակի պիտի ըլլար երկար ժամանակ դիմադրելու:

Պաշարի խնդիրը հայերը պիտի կարողանային կարգադրել, շուկային վրայ կատարուած յարձակումով մը, այդ ուղղութեամբ թուրքերը կռուի ընթացքին տեսած էին քանի մը փորձեր: Այս է գլխաւոր գաղտնիքը Ռուֆայի հայութեան անվտանգ դուրս գալուն 1920ի կոխներէն: Երկրորդական պատճառներ կը մնան՝ հայերու ճարպիկ վերաբերումը կոխներու ընթացքին, ձեւական միջամտութեան պարագան՝ ֆրանսացիներու մօտ, եւայլն: Գիտենք որ թուրքը ոչ մէկ մեղք կը փնտռէրք հնարաւորութիւն ունի ջարդելու: Բառնցքն է միայն, խիզախ ու վճռական վերաբերմունքը, որ կը

ասանձէ անոր ջարդելու ատորժակը :

Յուսահատական կռուի մը մղձաւանջը հետացած էր, սակայն ժողովուրդը ինկած էր աննկարագրելի թշուառութեան մը մէջ, նոր հաստատուած տակաւին, առանց անսեռութեան, երկու ամսուան պաշարումը սպառած էր անոր ապրելու բոլոր միջոցները : Այս կացութեան զարման մը տանելու համար կը վերակազմուի Ազգային Միութիւնը, ֆրանսացիները մեկնելու ատեն զուժար մը յանձնած էին հայ պատուիրակներուն, կարեւոր գումար մը կը հասնի նաեւ Հալէպի հայրենակցական միութենէն, Ազգային Միութիւնը այս գումարներով կը ձեռնարկէ հայ թաղին մէջ շինութիւններու՝ գործ հայթայթելու համար ժողովուրդին : Ազգային Միութեան քարտուղարութիւնը կը վարէ՝ Գրիգոր Գապէնձեանը, Ուրֆացի համեստ մտաւորական մը՝ աշխատակցած զանազան թերթերու, որը իր տառապած կեանքը վերջացուց 1925ին՝ Հալէպի մէջ, երկարատեւ հիւանդութենէ մը յետոյ :

Կառավարութեան հետ յարաբերութիւնները կը պահէ Միհրան Հերարդեանը, անոր համարձակութիւնն ու անօրինակ խիզախութիւնը տեսակ մը պատկառանք ըստեզծած էին թուրքերու մօտ : Պատահած էր որ կէս գիշերին անոր զուռը զային անձանօթ թուրքեր՝ գործի կամ տեսակցութեան պատրուակով, ու անիկա առանց վարանքի իջնէր անոնց մօտ : Ընդհանրապէս հայ ղեկավարները թուրքերու վրայ ձգած էին կտրիճ մարզոց տպաւորութիւն : Յրանսացիներու կոտորուելէն յետոյ մէկ ամիս շարունակ, անոնք ընդառաջելով թուրք երեւելիներու առաջարկին, գիշերները մինչեւ լոյս պըտըտած էին հայ և թուրք թաղերը, ներքին ապահովութեան հսկելու համար :

Այժմ տարիներ յետոյ այս անցքերէն, հիացումով

միայն կարելի է յիշել. կարգ մը մտաւորական երիտա-
սարգներու և ժողովուրդէն զուրս եկած գործիչներու
անձնուէր ջանքերը. ազատելու համար Ուրֆայի վերա-
պրող հայութիւնը, ստուգապէս կարելի է ըսել, որ ա-
ռանց այդ անձնուէր զեկեղծարու թեան, դժուար թէ կա-

Գրիգոր Գապէնճեան

բելի ըլլար պատուով զուրս գալու 1920ի փոթորիկնե-
րէն: Ամեն գիշեր երբ այդ զեկեղծարներէն երկու հո-
գի կ'ընկերանային թուրքերուն՝ շրջելու թուր թուրք
և հայ թաղերը, ունէին այն գիտակցութիւնը որ մահու-
ան հետ է որ կը քալեն կողք կողքի: Բայց ժողովուրդի
ճակատագիրը կը հրամայէր արհամարհել ամեն վտանգ-
ու կենալ թուրքին դէմ անվարան ու խիզախ: Յետա-

գային ազատեցաւ ժողովուրդին հետ նաև անոր արժանաւոր ղեկավարութիւնը. անոնք կ'ապրին ներկայիս, համեստութիւնն ու անձնութեան պայմանները՝ որոնք անբաժան պիտի ըլլան ժողովրդանուէր մարդու քայլերէն՝ կ'արգիլեն մեզ զբաղելու անձերով, ժողովուրդը լաւ կը ճանչնայ զանոնք, ու պատմութիւնը կը գիտնայ արժանի գնահատանքը արձանագրելու անոնց անուններուն զիմաց իր ժամանակին :

Պրանսացիներու կոտորուելէն յետոյ, ժամանակ մը ժողովուրդը կը յուսար որ գրաւման բանակ մը պիտի գայ անոնց վրէժը լուծելու, որ մը նոյնիսկ թնդանօթի ձայներ լսուեցան հետուէն, զնդապետ Նօրմանը հասած էր մինչև Շէպէքէ՝ եղեռական կոտորածի վայրը ու ետ վերադարձած :

Այդ օր թուրքերը սարսափի մէջ էին, հարիւրաւոր ընտանիքներ կ'անապարէին հեռանալու Սէվէրէկի ուղութեամբ, շատեր հայերու մօտ կ'ուզէին ապաստանիլ վտանգի պահուն։ Այնքան ահաւոր էր Շէպէքէի դաւը որ թուրքեր համոզուած էին թէ անոր պատիժը պիտի կրեն ծանր կերպով։ Անհամար հայերու արիւն խմած տեղը կը խղճահարէր այժմ քանի մը հարիւր ֆրանսացիներու կոտորածին համար, հայհոյելով ջարդը կազմակերպողներու դէմ։ Յեղի ոգին էր որ կը խօսէր անոնց մէջ, գազան տկարին հանդէպ, ստորնացած զօրաւորին առջև։ Ուրֆացի թուրքը տակաւին չէր ճանչցած Եւրոպան, անոնց կարծիքով Նօրմանը կուգար իրենց զազանութեան վրէժը լուծելու՝ կոտորելով օրօրօցի մանուկներն անգամ, աւարի տալու և քարուքանդ կործանելու ամբողջ քաղաքը։ Ծիշած է թուրքը՝ գիտէր որ անպատիժ պիտի մնայ իրեն հպատակ ժողովուրդները ընաջնջելով, բայց երբեք չէր կարող պատկերացնել որ նոյնը պիտի պատահի նաև Եւրոպացիներ կոտորե-

յու պարագային :

Ընտիր սպայակոյտ մը, մեծ մասամբ պատերազմի պահուէն գտնուած Վէրաէօնի ճակատը, հարիւրաւոր զինուորներ, որոնց վերաբերմամբ աննկարագրելի խըժ-դժու թիւններ գործած էին թուրքերը Շէպէքի մէջ, պիտի մնային առանց արդար վրէժխնդրութեան : Ու առնօք ընտիր զաւակները մեծ ու աշխարհակալ ժողովուրդի մը, որուն բանակները երկար ու հերոսական մաքառումէ մը յետոյ, յաջողած էին զգեանել Գերմանական Կայսրութիւնը : Ու յանկարծ թնդանօթի ձայնները կը դադրին ու Նօրմանի քանակը կը հետանայ՝ առանց սպասուած վրէժխնդրութիւնը իրագործելու : Այսօր մը արդէն թուրքերուն ալ զարմանք կը պատճառէր :

Յաջորդ օր հերոս զարձած են բոլորը . երէկի սարսափը մոռցուած է . ո՞վ էր ֆրանսացին որ պիտի դիմանար թուրք չէթէներու կրակին, եթէ ֆրանսական քանակը դար իր բոլոր ուժով, կրկին չ'պիտի համարձակէր մօտենալու Ուրֆայի : Ու ահա երգեր ու թափօրներ փողոցներուն մէջ, չէթէներու զինուած խումբեր ամեն կողմ, ու գիշերը հրացանաձգութիւն : Այս ուրախութեան մէջ սակայն թուրքեր զգոյշ են զարձեալ գործ ունենալու հայերու հետ . շատեր նոյնիսկ կը դընահատեն հայերու անտարբեր կեցուածքը ու կը յիշեն անոնց սկեպտիկ խօսքերը մօտեցող քանակին մասին : Փորձառութիւնը հայերուն ալ սորվեցուցած էր քօղարկելու իրենց իրական զգացումները : Այս իրարանցումի պահուն քաջարի հայ տղաքը կրկին զիրքերու վրայ էին, յանկարծակիի չ'զալու համար սեւէ պատահականութեան օւռնը, սակայն այս անգամ խիստ զապտնի ու զգոյշ : Ընդոտ է որ հայերն ալ այն ատեն, ու մինչեւ հիմա կը սիրեն մտածել որ ֆրանսական ժողովուրդը

չ'պիտի ներէ Շէպէքէի կոտորածը, ու արդարութեան հարուածը պիտի գայ լուծելու վրէժը հարիւրաւոր անմեղներուն, որոնք զո՛ր հանդիսացան քաղաքակրթուած մարդու միամտութեան: Պատմութիւնը պիտի հաստատէ՞ արդեօք այս մտածումը գեղեցիկ օր մը . . . :

Երբ ամեն յոյս չքացաւ ֆրանսացիներու վերադարձին, հայ ղեկավարութեան միակ մտասուելեռումը եղաւ ժողովուրդը մաս առ մաս փոխադրել Հալէպ: Առաջին մեկնողը եղած էր Տօքթ. Քէթէնճեանը. կռուէն քանի մը օր յետոյ, արաբ առաջնորդի մը հետ գինուած ու ձիաւոր անիկա ճամբայ ինկած էր դէպի Հալէպ ու ապահով տեղ հասած:

Քանի մը ամիս վերջ արաբ և քիւրտ առաջնորդներու ընկերակցութեամբ ու ծպտուած ցանցառ թուով երիտասարդներ հեռացան Ուրֆայէն ու տեղ հասան ապահով: Քանի մը ղեկավարներ նոյնպէս անցան Հալէպ. կառավարութիւնը իմացած էր ու խիստ հսկողութեան տակ ստած Ուրֆայի շրջակաները, բացի այդ քէմալականներու քաղաքականութեան մէջ նոր խըստութիւն մը կը նշմարուէր դէպի հայերը:

Առաւօտ մը յանկարծակի կը ձերբակալուին ու բանտ կ'առաջնորդուին՝ պատուելի շոնազեանը, Յարութիւն Տէյիբմէնճեանը, Քարեզին Թիբեաքեանը, Յակոբ Տէվէճեանը և Վասիլ Տապաղեանը: Եռուով կը պարզուի որ ձերբակալուածները Զինագաղտրէն յետոյ Ուրֆայի մէջ հաւաքած են նահատակներու ոսկորներ ու գանկեր, ու անոնցմէ կազմուած բլուրի մը առջեւ նկարուած: Նկարին մասնակցողներէն՝ Տօքթ. Ապուհայաթեան ամիս մը առաջ զրկուած էր իբրև բժիշկ չէթէներու խումբի մը հետ ու Քիլիսի մէջ գերի ինկած ֆրանսացիներուն, իսկ Միսաք Միլքոնեան մեկնած էր Հալէպ: Ձերբակալուածները կը զրկուին Տիգ-

բանակերս՝ Պատերազմական Ատեանին առջեւ դատուեալու: Բողոքին համոզումն այն է որ ճամբան պիտի կոտորուին անոնք, բայց շուտով լուր կը հասնի Տիգրանակերտէն, անոնց ապահով տեղ հասնելուն: Ամիսներ տեւող զատավարութենէ մը յետոյ, բողոքն ալ կ'ազատուին ու կը վերադառնան Ուրֆա:

Էնկիւրին սկսած էր գործադրութեան դնել իր նոր քաղաքականութիւնը հայերու վերաբերմամբ, այն էր դիւրութիւնն առ թուրքիոյ հայերուն լքելով իրենց ունեցածը հետանալու թուրքիայէն: Ուրֆայի մէջ նոյնպէս կ'ատավարութիւնը դիւրութեամբ կ'սկսի անցազիր առ Ռկնիյ փափաքողներուն, նոյնիսկ օր առաջ փութացնելու համար անոնց զազթը, կատավարութիւնը ահաբեկում կը կազմակերպէ Գրիգոր Գարազաշեանի ղէմ, որը քարեբաղդաբար շի յաջողի, բայց քանի մը օր վերջ ահաբեկման կ'ենթարկուի իր տունին առջեւ Գարեգին Թիրեաքեանը, ընիկ Աարբերդցի զեղազործ մը, երկար ստեն Ուրֆա հաստատուած ու տարազրութեան տարիները անցուցած Ուրֆայի մէջ: Յիշեալը Չինազագարէն յետոյ նուիրուած էր ազգային գործերու և օգտակար եղած իր շրջապատին: Այս տխուր զէպքին կը յաջորդէր ուրիշ ցաւալի լուր մը որ սուգի մէջ կը ձգէ Ուրֆայի հայութիւնը. ընիկ Ատեամանցի զեղազործ Յովհաննէս 'Պետրխանեանը՝ որը թուրքերու կողմէ Ռազգայի շրջանը տարուած էր պաշտօնով՝ զիշեր մը սպաննուած կը զանուի իր տունին մօտ: Անձնուէր ու խիզախ այս երիտասարդը Ուրֆայի վերջին կռիւններուն ընթացքին, կը զեկավարէր Սամաադի ամենակարեւոր և պատասխանատու շրջանը. սիրուած բողոքէն, անձնուէր զաշնակցական, անոր նուիրուած զործուհեութեան ծանօթ էին Ուրֆացիները Ընդհանուր Պատերազմի շրջանէն, երբ անիկա իբր սպայ իր կեանս-

քը կը վտանգէր. բազմաթիւ հայեր ազատելու համար
Տէր Զորի և Ռազզայի մէջ, ջարդի ճիրաններէն:

Թուրքերու կողմէ կազմակերպուած այս դէպքերը
պատճառ կըլլան որ կարգ մը համեցողներ նոյնպէս ա-
ճապարեն լքելու Ուրֆան: Ասորիներն ալ կը հետեւին:

Գարեգին Թիրեաֆեան

հայերուն, ու ահա մի քանի ամսուան ընթացքին բո-
լորը լքած տուն ու կայուած, կ'ապաստանին Հալէպ:
Ուրֆայէն մէկ ժամ հեռու, Կարմուռ գիւղի վերապ-
րողներն ալ կը հեռանան իրենց դարաւոր օճախէն:
Վերջին կռիւներուն Կարմուռցիներ եւս կռիւներ ունե-
ցած էին շրջականերէն եկած աշիրէթներու դէմ՝ ու
անմիջապէս դուրս եկած: Վերջին դէպքերէն քանի մը օր

առաջ Ուրֆայէն հասցնելու կերպով զրկուած զէնքերը փրկարար դեր էին կատարած ու աղտոտած շորս հարիւրի հասնող կտրին զանգուած մը:

1922էն ի վեր այլեւս հայ գոյութիւն չունի Ուրֆայի մէջ: Երկար տարիներու բնակութիւն մը՝ որ ճանչցած էր բազմազան իշխանութիւններ, անթիւ յիշատակաբաններ ձգած այնտեղ վերջ կը գտնէր: Ոճրագար ձեռքի մը ընձեռնուած թոյլաութեան հետեւանքն էր այս: Բայց պատմութիւնը իր դատաստանը ունի, որ ուշ կամ կանուխ կը հասնի՝ զանիճներու քրքիչը իրենց կոկորդին մէջ խեղդելու համար:

* * *

Ներկայիս, վիճակակից ցնդի ճակատագրին՝ Ուրֆային եւս սպաստանած է օտար երկիրներ: Երեսուն հազար հայութենէն՝ մօտաւորապէս շորս հազար վերապրողներ մնացած էին Ընդհանուր Պատերազմէն յետոյ, մեծ մասամբ երիտասարդներ, որոնք ընտանեկան օճախ կազմելով՝ այս քանի մը տարիներու ընթացքին կրկնապատկեցին Ուրֆայիներու թիւը: Զարմանալի չ'թուի այս պարագան, աւանդապաշտ ու իր ըարբատին կառչած Ուրֆայիին ընտանիքն ու զաւակները Ուրֆայի կը դառնան կարճ ժամանակէն՝ որքանալ ծնած ըլլան նոյն քաղաքէն հետու վայրերու մէջ: Ու այս, ազգային տեսակէտով բարիք մը կարելի է համարել, որովհետեւ Ուրֆային նախ մոլեռանդ հայ է: Իսկ յետոյ այս պարագան կը դառնայ լաւազոյն զէնք մը այլասերման վտանգին դէմ: Կարեւորը այս պայմաններուն մէջ հայութեան պահպանումն է: որուն իրենց նպաստը կը բերեն հայրենի յիշատակներն ու անցեալի ապրումները:

Բարեբաղդութիւն մըն է որ Ուրֆացիներու միջմասը ներկայիս կ'ապրի Սուրիոյ մէջ, ուր աւելի նըւազ են օտարացման վտանգները: Սուրիոյ մէջ Ուրֆացին տեսակ մը տեղացի կը համարէ ինքզինք, որովհետեւ Ուրֆան նոյնպէս մաս կը կազմէ Սուրիոյ: Բաւական թուով ընտանիքներ հինէն ի վեր արդէն հաստատուած էին Հալէպ, որր իբր նահանգային կեդրոն սերտօրէն կապուած էր Ուրֆայի հետ առեւտրական և վարչական կապերով: Ներկայիս միայն Հալէպ քաղաքին մէջ կ'ապրին 4500 Ուրֆացի հայեր, իսկ շրջակաները կ'ապրին 1845 հոգի. միայն Արա Բունարի մէջ 1000 Ուրֆացիներ կան, Մնացեալները ցրուած են Թէշապետի, Ռազզայի, Տէր Ջորի, Ճարապուսի շրջանի գիւղերուն մէջ: Պէյրութ նոյնպէս իր մէջ կը հաշուէ 1500 Ուրֆացիներ. իսկ Սուրիոյ և Լիբանանի մնացեալ մասերուն մէջ ցրուած են մօտ 450 հոգի, որով Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ Ուրֆացիներու թիւը կը հասնի 8295ի: Աւելցնելով այս թիւին վրայ, Ամերիկայի, Ֆրանսայի, Իրաքի և Եգիպտոսի մէջ ապրող Ուրֆացիները՝ 1400 հոգի, կ'ունենանք 9695ի գումար մը:

Հալէպի մէջ Ուրֆացիները հիմնած են առանձին թաղ մը, ուր կ'ապրին հայրենի յիշատակներով եւ աւանդութիւններով. թաղը ունի իրեն առանձին վարժարանը՝ մատակարարուած հայրենակցական միութեան կողմէ:

*
*
*

Վերապարող Ուրֆացին տարիներ յետոյ իր տեսած աղէտներէն և հերոսական մաքառումներէն, դարձեալ կը պահէ իր հայու առաքինի և հաստատուն ոգին: Ա.

նիկա արժանաւոր ժառանգորդը կը հանդիսանայ այն
սքանչելի ժողովուրդին՝ որ թաղուած է Ուրֆայի աւե-
րակներուն տակ:

Ու այս անսովոր օրերուն, անօրինակ պայքարի ու
ճիգի այս տարիներուն՝ որ ցեղը կը մղէ օտար երկիր-
ներու մէջ, Ուրֆացին հաւատարիմ իր անունին, թող
զառնայ առաջիններէն՝ զոհարեցութեան ուղիներուն
վրայ: Այդ կերպով միայն իմաստ կ'ստանայ անցեալի
ոգեկոչումը: Այդ ուղիով միայն կարելի կըլլայ յար-
զանքի և երախտագիտութեան տուրքը վճարել նահա-
տակներու յիշատակին:

ԱՅՍ ԳՐԹԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

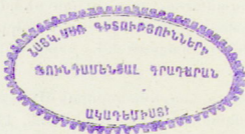

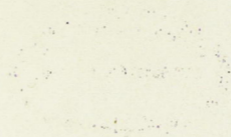
Երկար ասեցե՛ք ի վեր, վերապրող Ուրձացիներու փափաքն է եղած գրքի մը մեջ ամփոփել, Ուրձայի անցեալ կեանքն ու Հերոսամարտը. այս ուղղութեամբ տարբեր երկիրներու մեջ զտնուող Ուրձայի հայրենակցական միութիւններ ծրագրներ կազմած են, որոնք մինչեւ ցարդ չէին իրականացած:

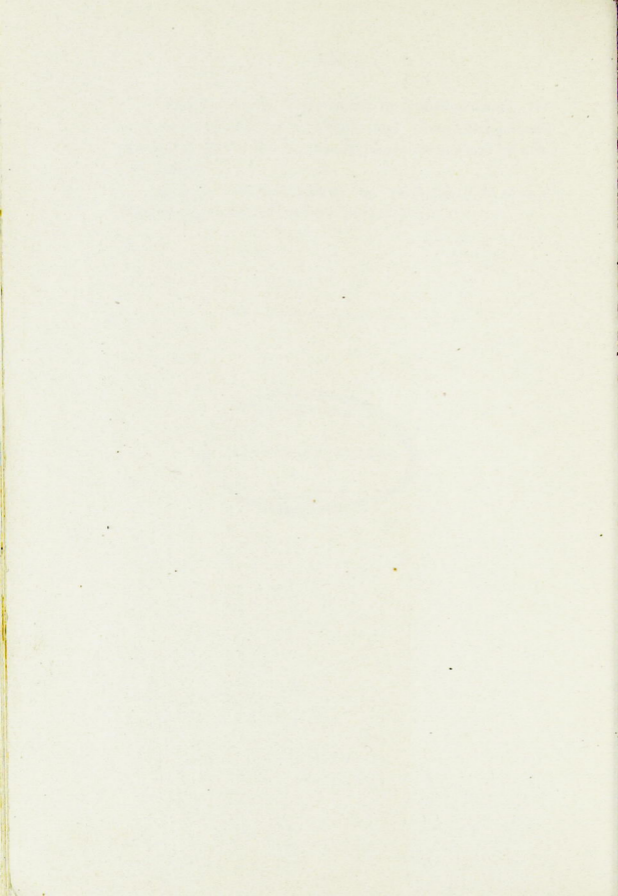
Պէյրուքի Ուրձայի Հայրենակցական Միութեան վարչութիւնը, բաղկացած՝ Խոսրով Շամլեանէ, Լեւոն Գասապեանէ, Յակոբ Ապանեանէ, Յովսէփ Ալահայտեանէ, Գրիգոր Դերձակեանէ, Յակոբ Տէյիրմէնեանէ եւ Յակոբ Սեմերեանէ իր 1932, դեկտ. 15ի ժողովին մեջ կ'որոշէ հրատարակել Ուրձայի Հերոսամարտին պատմութիւնը, Խոսրով Շամլեան 25 ս. ոսկի կը տրամադրէ գրքի հրատարակութեան ծախսերուն, իսկ Հայկալի Հայրենակցական Միութեան վարչութիւնը ընդառաջելով եղած դիմումին, անմիջապէս կը դրկէ 50 ս. ոսկի: Գրքին համար ծախս կը նախատեսուի 250էն 300 ս. ոսկի: Վարչութեան անդամներէն Խոսրով Շամլեան եւ Լեւոն Գասապեան յանձն կ'առնեն պատրաստ 75 ս. ոսկիէն բացի, մնացեալ գումարը հայրայթել փոխառութեամբ, գրքի հրատարակութիւնը գլուխ բերելու համար:

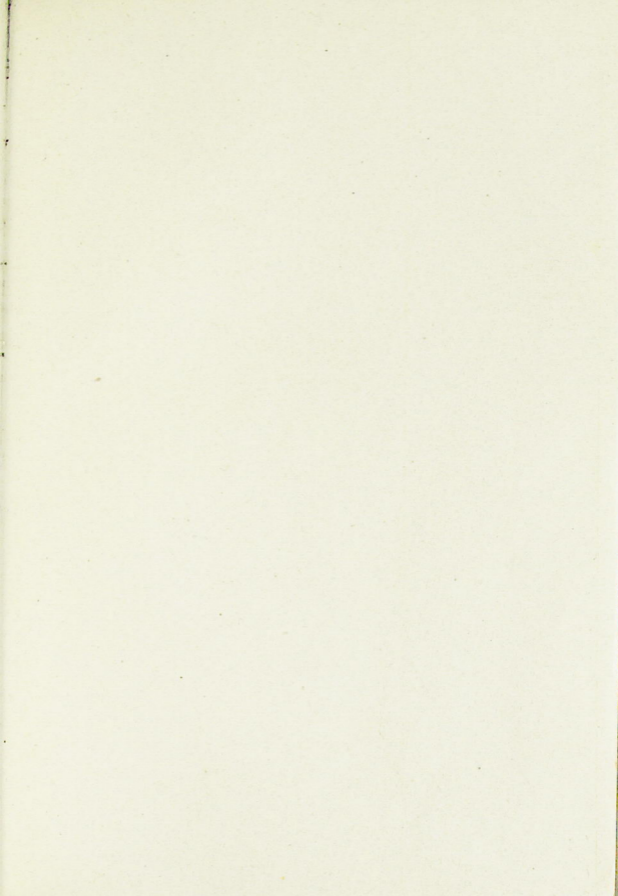
Ուրձայի Հերոսամարտը գրել կը յանձնարարուի Ս-
րամ Սահակեանի, որը կընդառաջէ Հայրենակցական
միութեան փափաքին եւ առանց վարձարութեան կը գրէ
այս գիրքը:

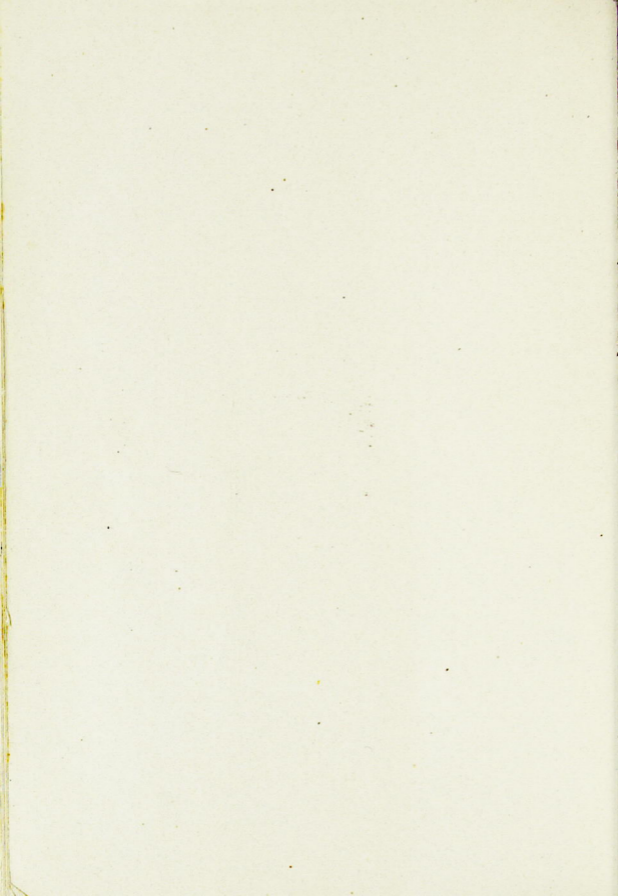
Հասոյքը ամբողջութեամբ կը յատկացուի Ուրձայի
Հայրենակցական միութեան կարիքներուն:

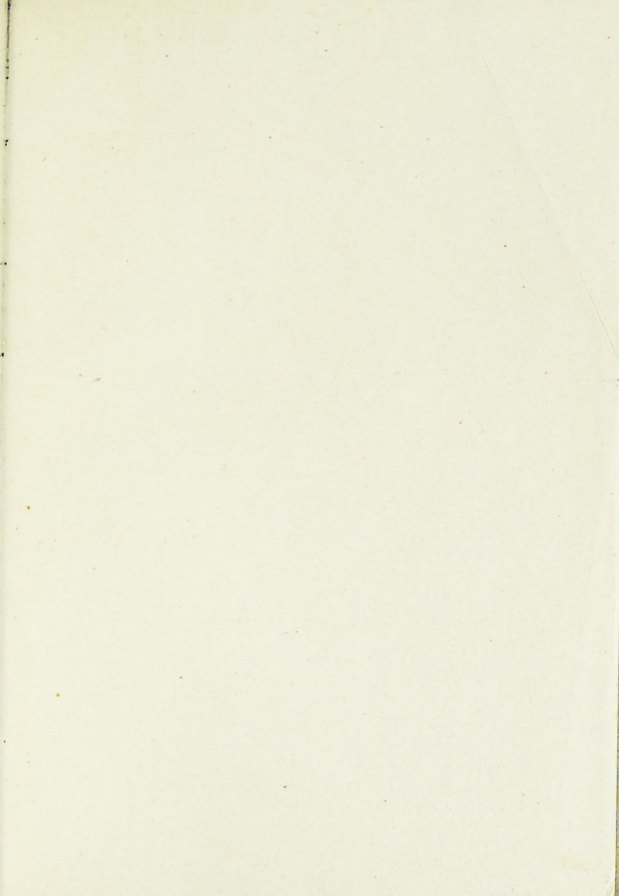

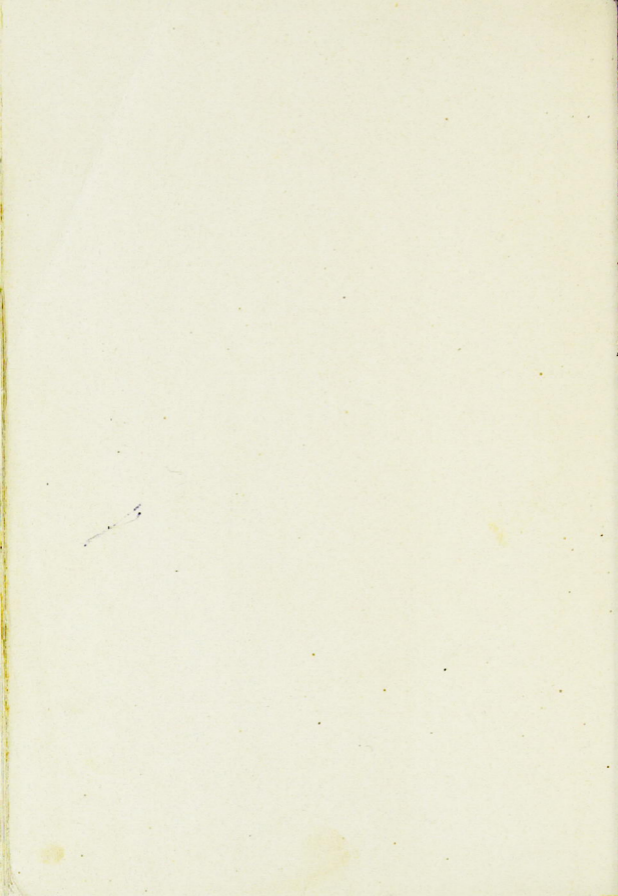

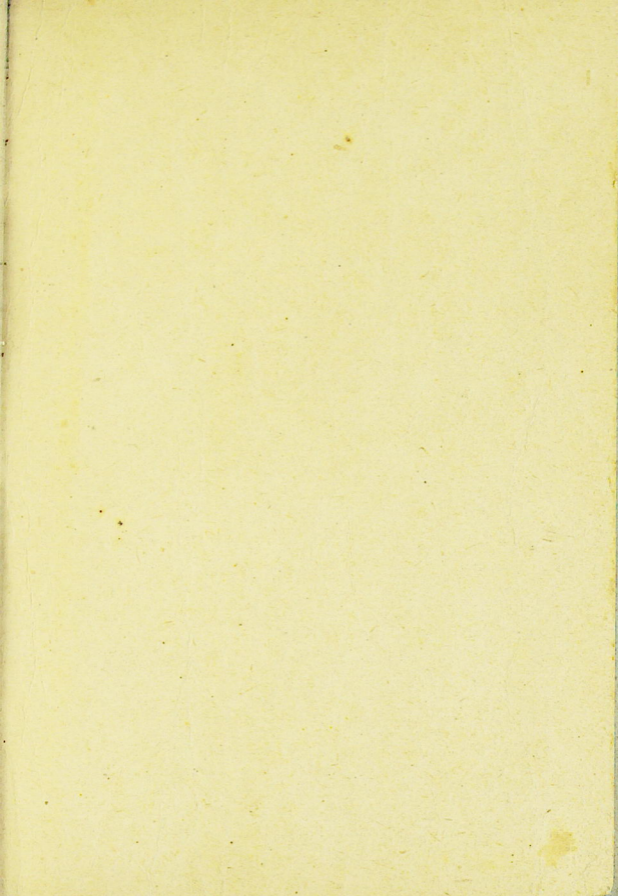

967/87/9
1888

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

ՍԻՐՑ ԳՐՈՒԱԳ ՄԸ,	վիպակ. բնագրեն քարզմանում Ֆրանսերենի վ. վ.ի կողմե (սպասում)
ԲԱՆՏԻ ՍՇԵԱՐՀԷՆ	գին՝ 40 ս. դ.
ՈՒՐՅԱՅԻ ՀԵՐՈՍՍՄԱՐՏԸ	> 50 ս. դ.
ԿՆԱՆՔԻ ՄԱՅԻՍԻՆ	բանասերդուքիւններ (նրասարակելի)
ԵՐԵՔ ՕՐԱԳԻՐՆԵՐ	վիպակներ > >

Գին Սուխա եւ Լիբանան 50 ս. դ.
Արաստանման 15 Ֆրանկ

Հրատարակութիւն՝
ՈՒՐՅԱՅԻ ՀԱՅՐԵՆԿ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՊԵՂՈՒԹ

Տպագրութիւն՝
ՀԱՅԳՈՒԿԻ
ՔՎԻՆՆ. Ս. Բաշճեան